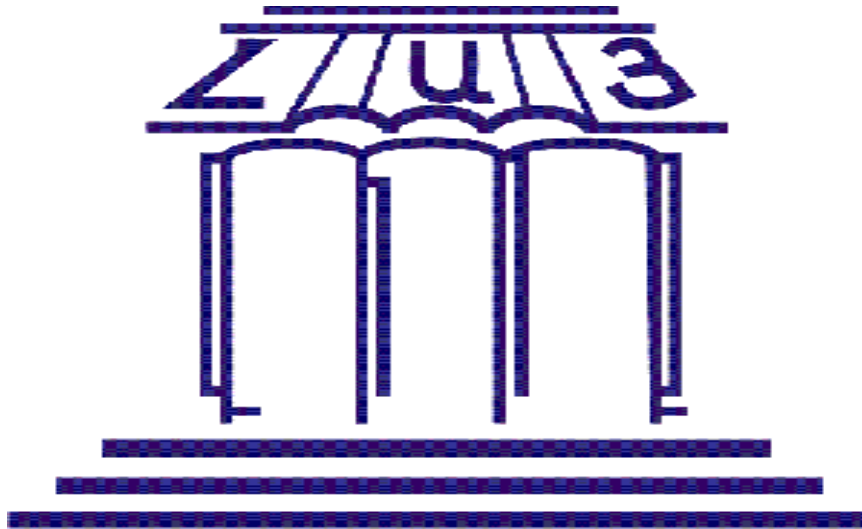

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1903. № 1184.

3020

ԲԱՅՅԻ

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

ԱՌԱՋԻՆ ԷՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՊԱՏԿԵՐՈՍ

Բ. ՏՊԵԳՐՈՒԹԻՆ

ОБЩЕОБЩЕ
ИНСТИТУТ
ВОСТОЧНОЕ
Академии
И. С. СР

ԲԱՅՅԻ

ՏՊԱՐԱՆ Ե. ԵՐԵՎԱՆ

1903.

891.99

Բ - 35

Արմ

3020

13 APR 2011

Հրատարակություն Արի ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ

891-99

Բ-35

ՐԱՖՖԻ

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

ԱՌԱՋԻՆ ԷՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Ն Պ Ի

ՏՊԱՐԱՆ Ն. ԵՐԵՎԱՆՑԵԱՆԻ.

1903.

Дозволено цензурою Тифлисъ, 21 февраля 1903 г.

59499-66
Типография Н. А. Эриванцова, Баку.

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

Ա.Ռ.Ա.ԶԻՆՆ ԽԱՍ

Բ...գիւղի մէջ ամենի ուշագրութիւնը զբաւել էր մի փոքրիկ տղայ, որ զեռ նոր էր մտել իր տասնեակու տարեկան հասակը: Ժամատէր գիւղացիները նրա ձայնովն էին զմայլած, դաշտից անցնելիս, նա էր, որ այնպէս քաղցր երգելով, վաղ-առաւօտեան զաւանները արածայնելու էր տանում:

Նրա անունը Գալուստ էր, բայց գիւղացիները կրճատելով Կալօ էին կոչում: Մի հաստ ու պինդ տղայ էր Կալօն, որի ամուր կազմուածքը խոստանում էր հարուստ մարմնական զօրութիւն: Կալօի գէմքը նոյնպէս վատ չէր. արեւից այրված և համարեա սևացած երեսի վրա կարելի էր տեսնել մի քանի գեղեցիկ և կանոնաւոր գծեր, որոնց մէջ կրակոտ և վայրենի աչքերը արտայայտում էին խիստ զուարթ բնավորութիւն:

Կալօն որը էր: Ծնողքը մեռել էին վերջին խօլերայից. թողնելով միակ զաւակը գառն աղքատութեան մէջ: Նրա հօրեղբայրը, բարեսիրտ Աւետը «հոգու համար» վեր առաւ իր մօտ որբին և սկսեց հայրական խնամք տանել: Աւետը, որին բոլոր գիւղացիները «ապեր» (եղբայր) էին կոչում, վայելում էր առանձին յարգանք իր զրացիներէից: Նա հանգաւտ և աշխատատէր մարդ էր, և քիչ չէր պատա-

հում, որ խաղաղացեալ էր զանազան վէճեր որ ծագում էին իր դրացիների մէջ:

Ահա ապօր ընտանիքը շատ մեծ չէր: Ինքը, իր կին Նոյսաբէթը և երկու փոքրիկ երեխաներ կազմում էին ամբողջ զերգաստանը, որի զլխին բարձրացած էր, որպէս ընտանիքի մայր, Զուշան տատը, եօթանասուն տարեկան մի պառու, որ իր ծերութեան հեղինակութեամբ իշխում էր բոլորի վրա: Պառաւները առհասարակ բարեսիրտ են լինում, և մանաւանդ Զուշան տատը, որ մի առանձին զուլթ ունէր գէպի իր թոռնիկը, Պալօն, որի մէջ գտնում էր մեռած որդու սիրելի պատկերը:

Փոքրիկ Պալօն տարվայ երեք եղանակներում օգնում էր իր հօրեղբօրը նրա անտեսական գործերի մէջ, իսկ ձմեռը զնում էր տէրտէրի մօտ և ժամագիրք էր կարդում: Պարզալ ասելով, պէտք է հասկանալ, որ նա անգիր սերտել էր այս գրքից մի քանի «փոխեր», շարականներ, աղօթքներ, թէև տառերն անգամ չէր ճանաչում:

Պալօն անայլն ծառայութիւնները, նայելով, թէ որքան շատ աշխատացնում են գիւղացի երեխաներին, մեծ չէին: Վաղ առաւօտեան նա վեր էր կենում, ագրիւրից սափորով ջուր էր բերում, մարագից թոնիրի համար վառելիք էր բերում, գաւիթը մաքրում էր և Նոյսաբէթին օգնում էր կովերը կթելու: Թէև այս Գործերը աղջիկներն են կատարում, բայց Ահա ապերը զուրկ էր աղջիկ զաւակից

և նրա երկու որդիքը դեռ շատ մանրիկներ էին: Երբ տանը նրա յարմար այլ ևս գործ չը կար, նա հազնում էր տրեխները, և մի կտոր ցամաք հաց գրպանը դնելով, ձեռքն էր առնում հովուական ծանր ցուպը, որ իր հասակի կրրիկն երկարութիւնն ունէր, և գառները քշում էր դաշտը արածացնելու համար: Ցանցիք, հազիւ էր պատահում, որ ծեծէին նրան, որովհետև շափաղանց կամակատար տղայ էր Պալօն:

Փոքրիկ հովիւը սիրելի էր և իր ընկերներին, որոնց հետ միանալով, գառները խառնում էին միասին, և տանում էին Արաքսի ափերի մօտ արածացնելու: Այս դեռից հեռու չէր նրանց գիւղը: Նա իր ընկերների ուրախութիւնն էր. ինչ խաղեր ասես, չէր սարքում նա. ինչ հանաքներ ասես, չէր անում նա: Ըստ անգամ զուարճացնում էր նրանց իր քաղցրը երգերով, և շատ անգամ ուրախացնում էր նրանց իր եղեգնեայ սրինդի ձայնով, որ բաւական վարպետութեամբ ածում էր: Պալօն իր ընկերների մէջ ստացաւ հերոսական փառք, սկսեալ այն օրից, երբ մի անգամ Արաքսի ծանծաղուտներում լողանալու միջոցին, խեղդվելուց ազատեց իր ընկերներից մէկին: Այնուհետև նա պաշտելի դարձաւ:

— Պալօ, եկ մեր հացիցը կեր, դու մայր չունես... մեր մայրը կարագ է գրել, սեր է գրել, եկ միասին ուտենք, ասում էին երեխաները և նրան հրաւիրում իրանց համեստ սեղանին բաժանորդ լինել, երբ կէսօրին նստոտում էին կանանչ խոտերի վրա ճաշելու:

Բ.

Մեծ պատի վերջին շաբաթվայ օրերից մէկն էր։ Այս շաբաթում գիւղացիները իրանց բոլոր լաւ բաները կրում են քաղաքը, որ հարուստները լաւ գատիկ անէին։ Աւետ ապերն էլ, արապալը կանչելուն պէս, կէս գիշերին վեր կացաւ, ճրագը վառեց, լուացվեցաւ, երեսը խաշակիքեց և սկսեց իր էջերը համետել։ Ամբողջ ընտանիքը դեռ քնած էր, միայն, Եղիաբէթը օդնում էր ամուսնին։ Նա դեռ մի օր առաջ պատրաստել էր երկու տիկ իւղ, մի բեռնոր պանիր, երկու կթոց ձուաներ և մի քանի հատ հաւեր, որ պէտք էր տանել քաղաքը ծախելու համար։

Մի այսպիսի նշանաւոր խորհուրդը չէր կարող ծածուկ մնալ Կալօի հետաքրքիր ուշադրութիւնից, որ իր հօրեղբօր առաջին ոտնաձայնը լսելով, գլուխը վեր բարձրացրեց վերմակի տակից, և ճրագի պէս վառվող աչքերը լայն բաց անելով ասաց.

— Ինձ էլ պիտի տանես։— Շս էլ կը դամ։

— Ո՛ւր, հարցրուց հօրեղբայրը մի փոքր վերդովվաց ձայնով։

— Քաղաքը, ասաց Կալօն։

Աւետ ապերը, չը նայելով իրան յատուկ սառնասրտութեանը, այն գիշեր ինչ որ քանի վրա բարկացած էր, և շատ տխուր էր երեւում։ Այսպիսի մարդիկ երբեմն իրանց բարկութիւնը թափում են

մի բոլորովին անմեղ առարկայի վրա, և այդ առարկայի, եղաւ ողորմելի Կալօն։

— Ձէնդ կտրի, լաւոտ, զոռաց նա կատաղի կերպով, — քաղաք դնալդ էր պակաս...

Կալօն լռեց և գլուխը կրկին դրեց բարձի վրա, երեսը թաղցրուց վերմակի տակ, և սկսեց խուլ ձայնով լաց լինել։ Նրա ձայնը զարթեցրուց պառաւ Զուշանին, որ մի և նոյն անկոյնի մէջ իր թոռնիկի հետ միասին էր պառկած։

— Այ տղայ, ի՞նչ կայ, ի՞նչու ես լաց լինում, հարցրուց նա։

Կալօն յայտնեց պատճառը։

Նոյն միջոցին խրճիթը ներս մտաւ Աւետ ապերը, մնացած վերջին բեռը դուրս տանելու համար։

— Աւետ, որդի, ի՞նչու ես լացացնում խեղճ տղային, հարցրուց պառաւը։— Ուզում է քեզ հետ գալ, դու էլ տան։ Էլ ի՞նչու ես սիրտը կոտրում։

— Ախար նրա ի՞նչ քաղաք դնալու ժամանակն է, պատասխանեց Աւետը մի փոքր մեղմացած կերպով։

— Հրէն Պետրոսենց Գիւգին էլ է գնում... Նա ինչանից խօս մեծ չէ... վերմակի տակից լսելի եղաւ Կալօի լալազին ձայնը։

— Տանք քեզ հետ, որդի, կրկինեց պառաւը համոզական եղանակով։— Տանք, թող աշխարհ տեսնի։ Խօսալքիկ չէ, որ միշտ առիթի տակը մնայ, տնից դուրս չը գայ։ տղայ է, սիրտը ուզում է, բան կը սովորի,

աչքը կը բացվի:

Պառաւի խօսքերը առանց հետեանքի չը մնային, մանաւանդ երբ Աւետի կինը, Եղիսաբէթը միւս կողմից սկսեց իր ամուսնին համոզել, որ Կալօին իր հետ տանէ, աւելացնելով, թէ ճանապարհին պէտք կը գայ, էշերը կը քշէ:

— Դէ, վեր կաց զնանք, մի ուշացիր, վերջապէս ասաց Աւետ ապերը:

Ջատկին մօտ օրերում քաղաք գնալը վիւղացի երեսանների համար մի մեծ գուարճութիւն է. այնտեղ նրանց համար գնում են արխալուղ, գդակ, տրեխներ, և վերջապէս մի բան, որ նրանց ուրախացնում է. Այս առաջին անգամն էր, որ Կալօն քաղաք պիտի տեսնէր, և այս պատճառով նրա ուրախութեանը չափ չը կար, երբ ստացաւ իր հօրեղբօր համաձայնութիւնը: Նա ծտի պէս դուրս թռաւ իր քնաշորերի միջից, մի քանի բռնից աչքը կոպէս և այն կողմ վազեց, ինքն էլ չի իմանալով թէ ինչ բանի համար, և յետոյ սկսեց իր երկայն ցուպը պտռել:

Կալօի համար երկար պատրաստութիւն պէտք չէր, նա շատ չուշացաւ, որովհետեւ իր սովորութեան համեմատ առանց հանվելու էր քնել. հարկաւոր էր միայն տրեխները կապել, այնուհետեւ ամեն ինչ վերջացած էր: Բռնիքի արագութեամբ կատարվեցաւ բոլորը, յետոյ նա վեր առաւ իր հովուական ցուպը, մօտեցաւ պառաւ տատին, և փաթաթվելով նրա վզին, հարցրուց.

— Քեզ համար ինչ բերեմ քաղաքից:

Պարզաւ ոչինչ չը պատասխանեց, միայն համբուրեց նրան, և խորշոմած աչքերը լցվեցան արտասուքով:

Աւանակները արդէն բեռնած, պատրաստ էին բախումը. Եղիսաբէթը ճրագը ձեռին կանգնած էր այնտեղ, իսկ Աւետը մտել էր ոչխարների գոմը: Նա դուրս բերեց մի չալ երկու ամսական գառն, և կապելով բեռն վրա իր մտքումը ասաց, — էդ կը տանենք „աղայի“ համար...

Դեռ բաւական ժամանակ կար մինչև լուսանալը, երբ փոքրիկ քարաւանը ճանապարհ ընկաւ:

Գ.

Ճանապարհին միացան Աւետի հետ մի քանի ուրիշ վիւղացիներ, որոնք նոյնպէս ծախելու բան էին տանում քաղաքը, և հետզհետէ նրանց խումբը ստուարացաւ:

Եղանակը հանդարտ էր: Աստղերը խիստ անոյշ ժպիտով փայլում էին սլաք երկնքից. Օդի մէջ տիրում էր վարնանային փափուկ թարմութիւն: Մի քանի օր առաջ եկած անձրեւը բոլորովին ցամաքել էր, և աւանակները իրանց ծանր բեռների տակ կարողանում էին առանց խրվելու առաջ գնալ: Կալօն մի քանի իր հասակակից և իրանից մեծ տղերքի հետ քշում էին աւանակները. իսկ նրանց

հտեւից իրամաց-կամաց գալիս էին նրանց հայրերը, որոնք նոյն միջոցին դբադված էին մի այսպիսի խօսակցութեամբ:

— Տեսնենք, ինչպէս կը գնայ ավելը, ասաց գիւղացիներէից մէկը:

— Ասում են, գլուխը բարձրացրել է (թանկացել է) պատասխանեց միւսը:

— Հիմա էլ լաւ չը ծախվի, ապա երբ պիտի ծախվի, մէջ մտաւ երրորդը, — այս ձմեռ ձիւնի երես չը տեսանք, ամառը վայ մեր հալին... խմելու ջուր էլ չենք գտնի...

— Բայց այս վերջին անձրևը բանը չինեց. թէ չէ, արտերը խտակ կը չորանային:

— Մի անձրևով լինչ կը դառնայ. ուզտը քթալով չես ջրի... Մեր մեղքից երկինքը կապվել է:

— Տէրտէրն էլ խաշ-աւետարան չէ ման ածում, կարելի է Աստուած խղճայ, մէջ մտաւ մի ուրիշ գիւղացի երեսը խաշակներելով:

— Տէրտէրը անջախ անէծքի տօպրակը թիւ տակը դրած, շուտ շուտ «գործակալի» մօտն է վազում, ու ամեն օր մի նոր հրաման է բերում, — էս տուէք, էն տուէք... տալով հողիներս դուրս եկաւ... չես իմանում որի դարդը քաշես... ամեն կողմից ուղում են... քայց մի կօպէկի խէր չունենք...

Այս խօսքերը վիրաւորեցին մի ծերունի գիւղացու ջերմեռանդութիւնը և նա պատասխանեց.

— Դէ էդպէս էք խօսում, որ Աստուած բարկա-

նում է, երեսը մեղանից դարձնում է, ոչ ձիւն է տալիս, ոչ անձրև: Տէրտէրը, ինչպէս էլ որ լինի, մեր հողերը հայրն է, նրա աղօթքն է մեզ պահում:

— Իւրը, ասում են, չատ է թանկացել, խօսակցութիւնը ընդհատեց մի ուրիշը: — Գու քանով ծախեցիր, Մարկոս:

— Տասը մանէթով:

— Չուն քանով:

— Հարիւրը մէկ մանէթով:

— Լաւ է:

Այս բոլոր խօսակցութեան ժամանակ Աւետ աւերը լուռ էր, յետոյ նա էլ մէջ մտաւ, ասելով.

— Ի՞նչ էք խելքներիդ զօռ տալիս, թէ թանկ ծախէք, թէ էծան ծախէք, — դիւի մէկ է: Ի՞նչ պէտք է տուն տանէք: Մենք որ կանք, քաղաքացիների ճորտերն ենք: Տարին-տասներկու ամիս աշխատում ենք, վարում ենք, ցանում ենք նրանց համար: Մեր աւելը, մեր իւրը, մեր պանիրը առնում են, ուտում են, փողն էլ իրանց ջիբն են դնում: Հին պարտքը մնում է ու մնում: Ամեն անգամ բռններով քաղաք ենք գնում, ու դարտակ յետ դառնում, և ամօթով մտիկ ենք տալիս մեր կնիկների, մեր երեխերի երեսին, երբ մեղանից հարցնում են, թէ «քաղաքից» լինչ բերեցիր մեզ համար:

Այս խօսքերը ամենի վրա տխուր ազդեցութիւն գործեցին, և կայծակնահալի նման բոլորը լռեցին: Ոչինչ բան այնքան դառն կերպով չէ խոցում գիւ-

դացու սիրտը, որպէս այն տխուր յիշողութիւնը, երբ նա միտն է բերում, թէ պարտքեր ունի: Այստեղից հասկանալի էր Աւետ ապօր մի քանի ժամ առաջ ունեցած վրդովմունքի պատճառը, երբ նա իր աւանակները դեռ նոր էր բեռնում քաղաքը տանելու համար, երբ նա մտածում էր, թէ այն բեռները, — իր քրտինքի և աշխատութեան արդիւնքը, — իրան չեն պատկանում....

Բայց Վալօի ուրախ խումբը, որ առաջ ընկած քշում էին աւանակների քարաւանը, զբաղված էր բոլորովին այլ խօսակցութեամբ: Նրանք ազատ էին իրանց ծնողների հոգսերից, որովհետև դեռ ոչ ոքի պարտամուրհակ տուած չունէին:

— Սաքին, հարցրուց Վալօն, դու քաղաքը տեսի՞լ ես, այնտեղի գառները ճրտեղ են արածացնում:

Սաքին, որ հասակով իր ընկերներից մեծ էր, որ քանի տարի մնացել էր քաղաքում, պատասխանեց.

— Քաղաքացիները ոչխար չունեն, գառներ չեն պահում:

— Բա, նրանց տղերքը ի՞նչ են շինում, որ գառներ չեն արածացնում, կրկին հարցրուց Վալօն:

— Վարդում են:

— Նրանց տէրտէրը ի՞նչով է ծեծում, երբ դասը չեն սովորում:

— Նրանք տէրտէրից դաս չեն առնում, ըշկօլումն են կարդում:

— Ըշկօլը ի՞նչ է:

Սաքին չը գիտէր ինչ պատասխանել և հարևան-ցօրէն / ասաց.

— Ըշկօլը ըշկօլ է.... չեմ իմանում:

Մի ուրիշ տղայ հարցրուց:

— Քաղաքի տղերքը, ով գիտէ, ինչ լաւ տրեխներ կունենան:

— Նրանք տերխներ չեն հագնում, սապօկներ են հագնում, պատասխանեց Սաքին:

— Սապօկը ի՞նչ է:

— Այն էլ ռսի տրեխ է:

— Այնտեղ մօշ կայ, գլեռ կայ, հարցրուց ուրիշը:

— Չը կայ, ծմակը հեռու է քաղաքից:

— Բա, քաղաքի տղերքը ի՞նչ են ուտում:

Սաքին չը գիտէր ինչով գոհացնել իր ընկերների հետաքրքրութիւնը, որ դառնում էին նրան զանազան հարցերով: Նա կարճ կերպով նկարագրեց քաղաքի կեանքը, որքան իրան հասկանալի էր, ասաց, թէ այնտեղ մեծ տներ կան, բազար կայ, թէ եղանակ ու գոմէշի տեղ ձի են լծում, սայլերը (կառքերը) քանեցնում են միայն նստելու համար, և աւելացրուց, թէ քաղաքացի տղերքը գիւղացի տրային ծալրում են, և պատահած ժամանակը, ծեծում են:

Վերջին խօսքը գրգռեց Վալօի բարկութիւնը և նա իր հրկայն ցուպը բարձրացնելով սպառնացաւ:

— Տեսնում ես մըհակս, էնպէս կը չափեմ նրանց բարակ մէջքից, որ «վայ, նանի» կը կանչեն:

Գ.

Եւ... քաղաքը գտնվում էր այն պետի ավեր մօտ, որ իր սկիզբը առնում է Գեղամայ լճից։ Նա այն քաղաքներից մէկն էր, որ խողառ չէր թօթափել իրանից պարսկական փոշին, և ուր հայն էլ թուրքն է, իսկ թուրքն աւելի թուրք է, և որտեղ կնիկները իրանց ծամիրը ներկում են հինայով, իսկ տղամարդիկը նեղ պանտալօնի հետ քօշեր են հագնում։

Երկրորդ աւուր երեկոյեան պահն էր, երբ Աւետ ապերը փելից բերած մթերքը ծախելուց յետոյ, եկել, կանգնել էր մի հարուստ կրպակի առջև, և գլուխը ծռած, իր երկայն մահակը կուրծքին նեցուկ տուած, անհամարձակ կերպով նայում էր դէպի խանութը, չիշխելով այնտեղ մտնել։ Նա նոյն ժամում նմանում էր մի մարդու, որ սպասում է իր դատաւարութեան վճռին։

Երկար սպասում էր նա, մինչև իր վրա ուշադրութիւն դարձնէին և ներս կանչէին։ Նրա մօտ, նոյնպէս անմոռնչ և հանդաշտ կերպով, կանգնել էր աղայի համար բերած զատկացու դառը, կարծես, նա էլ տխուր էր, կածես, նա էլ մոռանալով իր սովորական կայտառութիւնը, շատ չէր զանազանվում իր տէրից, որ նոյն միջոցում գտանվում էր հոգեկան դառն տրամադրութեան մէջ։ Գառան մօտ նստած էր փօքրիկ Կալօն և բռնել էր նրա ոտից, որ չր փախչէ։ Նա միայն ուրախ էր, նա միայն անհոգ էր,

և հետաքրքիր աչքերով նայում էր իր շուրջը, ուր ամեն մի առարկայ նրան զարմացք և հիացում էր պատճառում։

— Ապեր, աղան պստիկ տղայ ունի, հարցուց նա։

— Չունի, պատասխանեց Աւետը անուշադիր կերպով։

— Բա, էդ գառան հետ ուղիտի խաղայ։

Աւետը ոչինչ չը պատասխանեց։

Նոյն միջոցին մի ձայն զարկեց գիւղացու ականջներին.

— Հը՛մ, Աւետ ապեր, եկե՛լ ես։

Այս ձայնը արթնացրուց նրան, նա յետ նայեցաւ և տեսաւ իր մօտ մի պատանի, որը հարուստ կրպակի գործակատարներից մէկն էր։ Գիւղացին յետ ջաշվեցաւ և խոնարհ կերպով գլուխ տուեց։

— Երեկ, աղային տեսնելու ես եկել, հարցրուց պատանին։

— Առանց տեսնելու մնց կարամ գնալ, պատասխանեց Աւետը։

— Դրանից, դրանից բերել ես, հարցրուց պատանին, աջ ձեռքի ցուցամատը և ըթամատը միմեանց հետ շօշափելով։

Աւետը հասկացաւ, որ փողի մասին էր հարցը և դրական կերպով շարժեց գլուխը։

Պատանին մտաւ կրպակը և մի քանի բոլբոլից յետոյ Աւետին նեղա կանչեցին մուտքի առջև։— Երկու զոհեր միասին սպասում էին մի ճակատաւար-

կան վախճանի....

Աննկարագրելի ահ ու դողով Աւետը ներս մտաւ և հեռուից խորին կերպով գլուխ տուեց մի կարճահասակ ալիւր մարդու, որ նստած էր դրասեղանի մօտ և քրքրում էր իր առջիւր ածած թղթերի կոյտը:

Նրա առաջին երկրպագութիւնը աննկատելի մընաց, որովհետեւ աղան զբաղված էր: Յետոյ գիւղացին ծոծրակը քորելով, մի քանի անգամ հաղաց, որ ցոյց տայ իր ներկայութիւնը: Աղան գլուխը վեր բարձրացրուց և տեսաւ նրան: Աւետը կրկնեց իր երկրպագութիւնը:

Աղան քաղաքավարի էր, և մանաւանդ դէպի այն մարդիկը, որոնց հետ հաշիւներ ունէր: Հաշուի ժամանակ նրա մարդահաճութիւնը հասնում էր մինչև ցած կեղծաւորութեան: Տեսնելով գիւղացուն, նա իր կոշտ դէմքի վրա ձեացրուց մի անսովոր ժպիտ և հարցրուց.

— Բարով, Աւետ ապեր, մնացեալ ես, լաւ ես, տղերքերդ, տանեցիկդ լաւ են:

— Աղօթարար ենք, աղայ, պատասխանեց գիւղացին. — Թող Տէր Աստուած մեր կանքիցը կտրէ, ձերի վրա պնէ:

— Անասուններդ, ցանքերդ լաւ են:

— Անասունները, փառք Աստուծոյ, փառ չեն, բայց ցանքերը, Տէրը ինքը մի ողորմութիւն անէ, ցամաքել, մնացել են: Մեր մեկրից ջուրը պակաս է այս

տարի. անձրև էլ չէ գալիս. գնացին տէրտէրի մօտ, նա զիրը բացեց, ասաց, երկինքը կապել են....

— Աղան մտածեց գիւղացու սնահաւատութիւնից օգուտ քաղել:

— Աւա որ ես ձեզ ասում եմ, թէ ինչ պարտք որ անում էք, իր ժամանակին բերեցէք, բայց ձեր ականջը չէ մտնում: Տեսնում ես Աստուած էգպէս կը բարկանայ: Ասել են՝ «առ և տուր, չեն ասել՝ առ և կուլ»: — Ձեր վրա չէ խօսքս, Աւետ ապեր, դու լաւ մարդ ես, քո հանգուցեալ հայրն էլ լաւ մարդ էր, բայց էն անիրաւ Թաթոսնեց Գէվօն, մի տարի է երեսը չեմ տեսել. քսան մանեթս տարաւ, ինքն էլ կորաւ փողս էլ:

— Սկերես է, աղայ, պատասխանեց գիւղացին յորմելի ձայնով. — պէտք է եօլայ տանես, խեղճ քուլփաթի (ընտանիքի) տէր է, ինչ անէ, որ չունէ ունենայ, կը տայ, իր հոգին ազատէ:

— Ես խեղճ չեմ, ես քուլփաթ չունեմ, պատասխանեց աղան բարկացած ձայնով:

— Աստուած ձեզ տուել է, թող աւելի շատ-շատ տայ, բայց նա աղքատ է:

— Չէ, Աւետ ապեր, դու խելօք մարդ ես, բայց այսքանը չես հասկանում, գիւղացու խօսքը կտրեց աղան մեղմութեամբ. — ախար ամեն մարդ, որ տարածը յետ չը բերէ, ես էլ ձեզ նման կը լինիմ:

— Դուրստ ես հրամայում, աղայ, բայց ոնց որ ըլի, պէտք է եօլայ տանես. գեղըցին փող չի ուտի,

երբ ունենայ, կը տայ: Մեր տէրը դու ես, վերետմ
Աստծուն ենք ճանաչում, ցածումը քեզ... չենք ու-
տում, չենք խմում մեր երեխերքի բերնիցը կտրում
ենք, ու բերում քեզ տալիս, որ մեր հոգին պարտա-
կան չը մընայ:

Աղան կրկին սկսեց գրասեղանի վրա ածած թղթ-
թերի կոյտը քրքրել, և նրա միջից գտնելով Աւետի
պարտամուրհակը, տուեց գործակատարներից մէկին,
ասելով:

— Գիտեմ, Աւետը փող բերած կը լինի, նրա հա-
շիւը տես:

Գիւղացին հասկանալով, որ իր խօսակցութիւ-
նը աղայի հետ վեջացած էր, մօտեցաւ գործակա-
տարին, և հանելով իր ծոցից մի բուն թղթադը-
րակ առանց համբարելու ածեց նրա առջև:

Գիւղացու հաշիւը գործակատարին յանձնելը մի
տեսակ խորամանկութիւն էր աղայի կողմից, որպէս
որսորդը երբեմն իր որսը շան առջևն է ձգում նը-
րան լաւ գողգելու համար, որ իր բարակը աւելի
խամոռաի*) և աւելի արեան սովորի:

Գործակատարը համբարեց իր առջև ածած թղթ-
թաղրամները, նայեց պարտամուրհակին, համրիշի
հատիկները այս կողմը դարձուց, այն կողմը դար-
ձրուց, և ապա ասաց:

— Բերած փողերդ գուցա գալուց յետոյ, կը մնաս

*) Խամոռոսի ժողովրդական բառ է, նշանակում է արեան
խմելու կամ մարմին յօշոտելու սովորել:

յիսուն լուրջ պարտական:

Գիւղացին սարսափի մէջ ընկաւ:

— Իմ պարտքը առաջ յիսուն լուրջուց աւելի չէր,
ասաց նա սրտի նեղութիւնիցը խեղդված ձայնով.—
ապա էդ նոր տուած փողերս ուր է գնում:

— Բն տօկոսը չես հաշիւում, կոշտ կերպով պա-
տասխանեց գործակատարը.— քո այժմ բերած փողը
հաղիւ տօկոսը կը լրացնէ:

Աղան նկատելով գիւղացու և գործակատարի վի-
ճաբանութիւնը, հեռուից ձայն տուեց:

— Աւետ ապեր, քեզանից խօ աւել չեն առնի,
որդի, ինչու ես նեղացնում:

— Գրիգոր, դարձաւ նա դէպի գործակատարը,
տօկոսից մի բան բաշխիր Աւետին, մեր մարդն է,
թող շնորհակալ լինի: Գուքնիցն էլ մի բան տուր,
թող տանէ իր երեխերքի համար, զատիկ օր է գալիս,
թող ուրախանան:

Հաշիւում աւել փեր առնել, խաբեր, և կրպակից
մի բան ընծայելով, գիւղացու աչքերը կապել,— ա-
ղայի առեւտրական ասեւ հին սովորութիւնն էր: Աւե-
տին ընծայեցին երկու գունաւոր աղուխ, և մի քա-
նի արշին էժանագին չիթ: Նա ընտրանեց բնօրէնը
և օրէնեց աղայի կեանքը:

Գործակատարը գրեց մի նոր պարտամուրհակ, և
գիւղացու առջևը դնելով, ասաց, որ մօտը թաթա-
խէ մեկանի մէջ և կնիքի փախարէն գնէ թղթի վրա:
Աւետը կատարեց սրտաւելը, որովհետեւ վաղուց սո-

վորած էր այս գործողութեանը:

Կալօն դրսումը վաղուց արդէն ձանձրացել էր, մենակ սպասելով, նա շուտ-շուտ գլուխը ներս էր բերում կրպակի դռնից, երկշոտ կերպով նայում էր, և խփոյն յետ քաշվում, որ իրան չը տեսնեն: Վերջացնելով իր գործը, Աւետը նոր յիշեց իր բերած գառը, և կանչեց Կալօին, որ ներս բերէ:

— Զատիկվայ համար գառն էլ ես բերել, շատ ապրիս, ասաց աղան, հետաքրքիր աչքով նայելով Կալօի վրա:— Այդ ո՞վ է, հարցրուց Աւետից:

Ձեր ծառայի, մեռած եղբորս որդին է:

— Տղայ, արջի քօթօթ, մօտ եկ, տեսնե՞մ, կանչեց աղան:

Կալօն ամաշելուց կարմրել էր և քրտինքը կաթիլ-կաթիլ նրա ճակատից ցած էր թափվում: Նրա կեանքում առաջին անգամն էր, որ իր վրա ուշադրութիւն էին դարձնում այնպիսի մեծ մարդիկ:

— Քանի տարեկան է, հարցրուց աղան, դառնալով դէպի Աւետը:

— Տասներկուսի մէջ նոր է ոտ դրել, պատասխանեց նա:

— Տեսնողը կասէ, տանն և հինգ տարեկան է: Ինչ ասել է գիւղացի... անկարգ կերել է, անկարգ մեծացել...

Աղայի հետաքրքրութիւնը փոքրիկ Կալօի մասին ունէր իր առանձին պատճառները. վաղուց նրա կիներ միշտ ասում էր որ մի գիւղացի երեխայ գտնե

տանը սպասաւորութիւն անելու համար, պատճառ բերելով, թէ քաղաքացի տղերքը շատ սատանայ են լինում, ամեն բանից գողանում են, բայց անկարելի է լինում գողութիւնը բռնել, իսկ գիւղացին միամիտ կը լինի և պարզ, նրան կարելի է ամեն ինչ հաւատալ: Այս մտքով աղան մտածեց կորզել Աւետի ձեռքից նրա եղբոր որդուն:

Գիտէս ինչ կայ, Աւետ ապեր, ասաց նա իր սովորական մեղմ ձայնով. — քո հանգուցեալ եղբայրը շատ լաւ մարդ էր, թող Աստուած իր հոգին լուսաւորէ. դուն էլ լաւ մարդ ես, բայց նա ուրիշ էր:— Ես ուզում եմ իմ հոգու համար նրան մի լաւութիւն անել, իմանում եմ, լաւութիւն անել... ես ուզում եմ նրա որդին վեր առնել ինձ մօտ պահել, մեծացնել և «մարդ» շինել... հասկանում ե՞ս, մարդ, ինձ նման մարդ, ոչ թէ տգէտ գիւղացի...

«Մաքդ» բառը աղայի լեզուում բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ունէր. մարդ ասելով, նա հասկանում էր հարուստ վաճառական. որովհետեւ, նրա կարծիքով, ով որ փող չունէր, նա մարդ չէր:

— Լսելով աղայի խօսքերը, Աւետը մի քանի րոպէ մտաւայնացութեան մէջ մեռաց, չը գիտէր, թէ ինչ պէտք է պատասխանել: Վերջապէս անորոշ կերպով ասաց:

— Ինչ ասեմ, աղայ, դու ես իմանում: Ինչ որ քո ոտը դիտէ, այն մեր գլուխը չը գիտէ:

— Օրհնեալ լինիս, որդի, լաւ հասկացար, խօսեց

նա ծանր կերպով:—Դու խելացի մարդ ես, դու չես թողնի որ քո եղբոր որդին անբախտ մնայ: Մի բան էլ կայ, էն էլ պիտի պիտենաս, երբ որ քո եղբոր որդին մեզ մօտ կը մնայ, դու աւելի կը շահ-վիս մեղանից. կը գաս, կը գնաս, կուտես, կը խմես,—մեր դուռը քո արջկը միշտ բաց կը լինի:

Կալօն համարեա չէր լսում, թէ որպիսի վճիռ է կատարվում իր վիճակի փոփոխութեան վերաբերու-թեամբ. նրա ուշադրութիւնը գրաւել էին խանութում գտնված առարկաները: Նա իր աչքը չէր հե-ռացնում կարգօնից շինած փոքրիկ ձիուց, որ կանգնեցրած էր նեղ տախտակի վրա:

—Ինչ լաւ պտիկ ձի է, ասաց նա իր մօտ կանգնած խանութի փոքրիկ աշակերտին:—Ի՞նչ է ուտում:

Փոքրիկ աշակերտը ժպտելով պիւղացու մրամտու-թեան վրա, նկատեց, որ սուս կենայ, ամօթ է:

—Յիմայ հասկացար, շարունակեց աղան,—դու կը թողնես այս տղային մեզ մօտ, կը հագցնեմ, կը պահեմ, ինչպէս իմ որդիս. երբ մեծացաւ, խել-քը բանի հասաւ, ամսական էլ կը տամ:

Աւետը մի կողմից ուրախ էր, որ իր եղբոր որդին կը բաղդաւորվի, և աղայի ասածին պէս՝ «մարդ» կը դառնայ, բայց միւս կողմից, մտածում էր, թէ ինքը կը զրկվի մի լաւ գործիքից, որովհետեւ Կալօն շատ բանում օգնում էր նրան: Բայց վերջին մտա-ծութիւնը, որքան և գործնական լինէր, այսու ամե-նայնիւ, նա արտայայտել չէր կարող, քանի որ ինքը

պարտական էր աղային. «պարտականի երեսը սե-կը լինի, իսկ լեզուն—կարճ»:

Պայմանների մէջ համաձայնվեցան, և իսկն ասած, ամենևին պայման չը դրվեցաւ, միայն աղան խոս-տացաւ կերակրել, հագցնել Կալօն, և ժամանակով, երբ նա կարճը կը լինի «օրինաւոր գործ» կատարել, ամսական մի բան կը ստանայ: Եւ այսպէս բոլոր յոյսը մնաց ապագայի վրա...

Բայց Կալօն կամքը ոչ ոք չէր հարցնում: Երբ Աւետը յայտնեց նրան իրա խորհուրդը, նա խիստ տհաճութեամբ պատասխանեց:

—Ես այստեղ չեմ մնայ:

Աւետը քաղցրութեամբ նրան համոզել սկսեց: Թէ քաղաքը լաւ էր գիւղից, թէ աղայի տանը նրան լաւ կը պահեն, թէ ինքը չուտ-չուտ կը գայ նրան տեսնելու, և ուրիշ շատ խօսքեր ասաց, բայց հա-մոզել չը կարողացաւ:

—Ես այստեղ չեմ մնայ, կըլնեց երեխան:

—Ես քեզ հետ կը գամ:

Երբ հօրեղբայրը սկսեց աւելի թախանձել, խեղճ տղայի աչքերում երևացին արտասուքի կաթիլներ: Այդ արտասուքն էր, որ սկիզբն դրեց մի արտասու-ալի անպագայի...

Կալօն համարեա զօւով բաժանեցին իր հօրեղ-բորից և տարան աղայի տունը:

Հեռանալով քաղաքից, Աւետ ապերը միշտ այն տխուր մտածութեան մէջն էր գտնվում, թէ ինչ

ասէ Զուչան տատին, որպէս հանգստացնէ նրան: Որովհետեւ գիտեր, որ խեղճ պառաւը առանց Կաթին մի օր տեսնելու, ապրել չէր կարող:

Ե.

— Տարեցիք երեխիս, կորցրիր... ասաց նա, երբ լսեց Աւետի խօսքերը:

Ե... քաղաքի մի լեռ ընկած փողոցում գլտանվում էր մի յարկանի տուն, որ որոշվում էր բոլոր տներին իր մաշված պատերով, ցած դրնով և նեղ լուսամուտներով, որոնց նմանը կարելի է տեսնել միայն բանտերի մէջ: Երևի, նա չինված է եղել այն դարերում, երբ դեռ եւրօպական ճարտարութիւնը մուտ չէր գործել այդ քաղաքում. և այժմ հարևան տները փոխել էին իրանց կերպարանքը, իսկ նա մնացել էր իր պարսկական հին ձևի մէջ: Նեղ դուռը ներս էր տանում մի բաւական ընդարձակ բակ, որ հովանաւորված էր դարևոր թթենիներով, որոնց միջուկը բոլորովին փտել և դուրս էր թափվել՝ իսկ ծառերը իրանց պատույթ փորով ստացել էին հրէշաւոր կերպարանք: Նրանց հետ խառն այտուղ ու այնտեղ, անկանոն կերպով, տնկված էին մի քանի ընկուզենիներ, ծերացած ուռնիներ և կիսաշոր ծիրանիներ: Խաղողի որթը, փաթաթվելով այս գոսացած ծառերի բունին և վեր բարձրանալով մինչև նրանց կատարը, իր սաղարթախիտ դստերով թագ-

ցրել էր նրանց մերկութիւնը, զարդարելով իր գեղեցիկ կանաչութեամբ: Չը նայելով, որ այս ծառատունկը մարդկային բնակութեան մէջ էր գտնվում բայց կարծես, աղամորդու ձեռքը նրան բնաւ չէր դիպել, և ամեն ինչ բուսել, աճել, մեծացել էր իր վայրենի համարձակութեան մէջ:

Քակի զանազան կողմերում, նոյնպէս անկանոն կերպով գտնվում էին, գետնից հազիւ բարձրացած, մի քանի ծածկոյցներ, հնացած, ծխի մէջ սևացած, և ժամանակից քայքայված շինուածքով, որոնք իրանց ողորմելի կերպարանքով լրացնում էին ընդհանուր պատկերի տխրութիւնը: — Առհասարակ այդ տունը այն տպաւորութիւնն էր գործում, որպէս թէ, նրա մէջ բնակվում էր այն լեգենդային ոգիներից մէկը, որ ինքահաճ յամառութեամբ չէ ներում ոչինչ նորագութիւն, որ սիրում է անշարժ աւերակներ, ուր տիրում է փտութիւնը մշտական փլատականների վրա...

Այդ տան մէջ բնակվում էր քաղաքի ամենահարուստ մարդը, որին բոլոր գաւառում „աղա“ էին կոչում: — Այն տան մէջ բնակվում էր Պետրոս Մասիսեանը, որի հետ ընթերցողը ծանօթացաւ նախընթաց գլուխներում:

Մասիսեանի անհոգութիւնը իր տան վերանորոգութեան վերաբերութեամբ չէր առաջ գալիս ժլատութիւնից. — իսկապէսնա, ժլատ մարդ չէր, — այլ մի նախապաշարմունքից, որ նրա համար աւանդական էր պարծել: Նրա կարծիքով ամեն մի տուն ունէր իր խորհրդա-

կան ներգործութիւնը բնակիչներէ վիճակի վրա, այսինքն, տան գերբնական յատկութիւնիցն էր կախված նշանց թէ բախտաւորութիւնը և թէ անբախտութիւնը: Կան տներ, որոնց մէջ բնակիչների զաւակները մեռնում են, տէրերը շատ չեն ապրում, չբաւորութիւնը միշտ կապված է լինում այն տան ճակատագրի հետ, և եթէ հարուստ մէկը բնակվելու լինի այնտեղ, չոտով կաղքատանայ: Եւ ընդհակառակն, կան տներ, որ բարի ազդեցութիւն ունեն: Մասիսեանի տունը վերջին տեսակներից էր: Այսպիսի տների բախտը կապված է լինում մի աներևոյթ էակի կեանքի հետ. ըստ մեծի մասին նա լինում է մի օձ, որ գլխին գոհարեղէն պսակ ունէր, և հազիւ անգամ աչքի էր երևում: Բայց Մասիսեանի տան բախտը մի «ոսկի աքաղաղ» էր իւր ոսկի հաւի հետ, որոնք շատ անգամ երևացել էին նրա պապերին իրանց ոսկի ճտերով: Այդ մասին Մասիսեանի ընտանիքի մէջ մնացել էր առասպելական աւանդութիւնների մի ամբողջ շարք, որ անցել էր սերունդից սերունդ:

Մասիսեանի հօր ժամանակ «ոսկի աքաղաղը» անյայտացաւ և այս պատճառով նրա «բախտը քնեց», նա աղքատացաւ: Իսկ իր օրերում կրկին նա սկսեց դործ դնել իր բարեբար ազդեցութիւնը: «Ոսկի աքաղաղը» կրկին յայտնվելով, կրկին նրա «օջախի» բախտը փոխվեց դէպի բարին:—տունը «վրա եկաւ» նշան,—և դրա համար, այս տան ամեն մի մտկված

աղիւսը, ամեն մի կտոր փտած փայտը ստացաւ նրա համար նուիրական նշանակութիւն, որ պէտք էր պահպանել իրանց անփոփոխ ձևի մէջ, ո՞ր պէտք էր անշարժ թողնել, չիցէ թէ խանգարվէր տան խորհրդական գաղտնիքը:

Մասիսեանը այն տեսակ հարուստներից էր, որ մեր մէջ սովորաբար կոչվում են պարսկական բառով «նովքիսեայ», այսինքն՝ նոր քսակի տէր, որ նշանակում է՝ աղքատութիւնից բարձրացած և փողի տէր դարձած մարդ: Այստեսակ հարուստները զանազանվում են ժառանգական դրամատէրներից մի քանի յատկութիւններով: Դրանք, իբրև «չը տեսներ», ամեն արժանաւորութիւն, ամեն կատարելութիւն արժաթի մէջն են գտնում: Դրանք երևակայում են, թէ խելք, զիտութիւն, աղնութիւն, պատիւ, մի խօսքով, ամեն բան ունեն, որովհետև փող ունեն, և սիրում են այս վերջինը իւրաքանչիւր դէպքում երևան հանել, աչքի ձգել:

Դրանք մի տեսակ հրէշներ են, որ իրանց այլանդակութիւնը ծածկում են ոսկի դիմակով:

Բայց Մասիսեանը յիշեալ տեսակներից չէր: Նա իր հարստութեամբ ոչ պարծենում էր և ոչ հպարտանում, այլ ընդհակառակն, նա խիստ համեստ մարդ էր, և աշխատում էր, որքան կարելի էր, սակաւ ցոյց տալ ժողովրդին աչքին այն, որքան ինքն ունէր:—«Ներսս ինձ է այրում, դուրս»—ուրիշին:—«Գումբազ էր տեսնում, բայց մէջը գօրութիւն չը

կայ”։ — „Լաւ է մարդու աչքը դուրս գայ, քան թէ անուներ”։ — Ահա այսպիսի առածներով էր բացատրում նա իր վիճակը։

Մասիսեանը այլապէս էր մտածում փողի վրա։ Ոչ ոք չէ պարծենում, ասում էր նա, օրինակ. այսպիսի հարստութիւններով, որ երկու աչք ունի, երկու աւանջ ունի, երկու ձեռք ունի և այլն, սրովհետեւ բոլորովին բնական է համարում։ Այնպէս էլ պէտք չէ պարծենալ փողի վրա, որովհետեւ դա մի կենսական անհրաժեշտութիւն է, առանց որին, նրա կարծիքով, մարդը ապրել կարող չէր, և առանց որին պակաս էր մարդու համար մի ամենագլխաւոր գործիչ։

Բայց փող ձեռք բերելու և փող պահպանելու համար, բացի „ոսկի արապալից“, այսինքն, բացի բախտից, Մասիսեանը ունէր իր յատուկ օրէնքները։ Նրա բարոյականութեան, նրա ամբողջ գործունէութեան նշանաբանը բովանդակում էր հետեւեալ հայկական առածի մէջ, թէ „Աշխարհս դժակ է, իսկ մարդը — դանակ“, պէտք է աշխատի այս իւրաքանչիւր պատուից կտրել և ուտել, եթէ ոչ քաղցած կը մեռնի։ Իսկ միջոցների մէջ նա դանաղանութիւն չէր դնում. ամեն միջոց նրա համար սուրբ էր երբ հասցնում էր նպատակին։ Եւ այդ բոլորը անում էր նա ոչ թէ պիտակցաբար, ոչ թէ շարամտութեանը, այլ բոլորովին բնական էր համարում, և այս պատճառով նրա խիղճը միշտ հանդիստէր։

Մասիսեանը մտաւաճառի որդի էր։ Նա մանկու-

թեան հասակում օգնում էր հօրը իր արիւնոտ դործի մէջ։ Մտաւաճառը և դահիճը շատ չեն զանազանվում իրանց արհեստով։ Մէկը մարդիկ է մորթում, միւսը՝ անասուններ։ Այստեղից Մասիսեանը ստացաւ իր բնաւորութեան խտուրթիւնը, որ երբեմն նրա մէջ բարբարոսութեան էր հասնում։ Բայց նրա խստասրտութիւնը աւելի տնային էր և ընտանեկան։ Նա այն տեսակ մարդիկներից էր, որոնց մասին ասում են „տանը սատանայ, դուրսը քահանայ“։ Ընտանեկան շրջանում նա բռնակալ էր, որպէս զազան, իսկ դրսումը — զառն։ Նրա մարդահաճութիւնը օտարների հետ հասնում էր մինչև ստորաքարշ ցածութեան։ Նա ունէր սողունի բոլոր յատկութիւնները։ Օձի պէս դիւրաթեք և առաձգական էր. դէպի ամեն կողմ զալարվում էր, ծովում էր։ Եւ նոյնպէս օձի նման իր թոյնը թագցրած ունէր խայթոցի մէջ...

Այսպիսի յատկութիւններով Մասիսեանը նպատակ չունէր ոչ ոքին խաբելու, ոչ ոքի առջև կեղծաւորվելու, և ոչ մտածում էր, թէ մեղանշում է պատուի դէմ, — այլ համոզված էր, թէ ուրիշ կերպ լինել կարելի չէ, թէ աշխարհը այդ է պահանջում, և իր վարմունքը արդարացնում էր այն սովորական խորատուով, — „եթէ մտնելու լինիս մի քաղաք և տեսնես, որ մարդիկը միակամի են, դու էլ աչքերիցդ մէկը դուրս հան, որ նրանց նմանես“։ — „Մարթ (դիւրաբեկ) ամանը չուտով է կոտորվում“, ասում էր

նա, պէտք է փափուկ լինել, ճկուն լինել, պէտք է ամեն կողմ ծալվել, որ կարելի լինի պահպանել իր ամբողջութիւնը։ Մասիսեանի մէջ մտածածին, կեղծ, ոչինչ չը կար։ Ամեն ինչ բղխում էր նրա մէջ հաստատ համոզմունքից։ Նա հետևում էր իրերի և կեանքի պահանջների ընթացքին, և եթէ այդ ընթացքը ձգել էր նրան ծուռ ճանապարհի վրա, նա մեղաւոր չէր, այլ մեղաւոր էր այն հոսանքը, որ նրան իր հետ էր տանում։...

Մասիսեանը իր աստարէզը սկսեց «չօղարութիւնով», այսինքն, թողնելով հօր արհեստը, մտավաճառութիւնը, սկսեց այնուհետև եղջիւրաւոր անասուններ գնել գիւղերից, և բերել քաղաքը, ծախել մսավաճառներին։ Դա մի տեսակ գերեզմանաւորութիւն է։ Ով որ ճանաչում է «չօղարին» — անասնավաճառին, — նա մեղ հետ կը համաձայնի, որ չօղարը բնաւորութեամբ շատ չէ զանազանւում այն մարդիկներից, որ Աֆրիկայի ափերի վրա կատարում են ամօթալի առևտուր։

Փոքր ինչ հարստանալով, Մասիսեանը ձեռք առեց ուրիշ զանազան տեսակ առևտրական գործեր. և ամենի մէջ «սակի աքաղաղ» օղնում էր նրան, մինչև նա եղաւ իր գաւառի ամենահարուստ մարդը։

Բայց ստոր ծագումից բարձրացած մարդիկ, որ պէս էր Մասիսեանը, միշտ աշխատում են իրանց տոհմային անցեալը մոռանալ տալ և մի կերպով ազնուացնել նրան։ Մասիսեանը թէև հեռու էր ա-

մեն տեսակ փառասիրութիւնից, բայց այդ ախտից ազատ մնալ չը կարողացաւ։ Ինչը դրդեց նրան, յայտնի չէ, միայն ցանկացաւ ունենալ փոքր ինչ փայլուն տոհմանուն։ Եւ դրա համար մի մեծ «դժուարութիւն չը կար, բաւական էր միայն նայել հայոց տարեգրութիւնների ցանկին, և այնտեղից ընտրել մի պատմական անուն։ Նա ընտրեց Մասիս անունը, որովհետև մնացեալ բոլոր անունները բլուրոված էին։

Իր նախնիքների փառաւոր անունները գողանալ, և հեռու մնալ նրանց առաքինութիւններից, — դա մեր, այժմեան հայերի մէջ, նոր բան չէ։ Մենք ունենք այժմ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Մամիկանեաններ, Ամատունիներ, Պահլաւունիներ, Կամսարականներ, — և ինչ պէտք է մի ըստ միօքէ թուէ, — մեր լեռների, դաշտերի, և գետերի անուններն անգամ միացած են սինրիքոր մարդկանց տոհմանունների հետ, այնպէս որ, եթէ հայոց պատմագիրները նորից աշխարհ գալու լինէին, շատ պիտի զարմանային, տեսնելով, որ մեր բոլոր սպառնալի նախարարական սերունդը կրկին յարութիւն էր առել։

2

Մասիսեանի ընտանիքը փոքր էր։ Նրա եղած որդիներից այժմ մնացել էին երկու աղջիկներ և մի

տղայ միայն: Նրա առջինները, մեծ աղջիկը, մեռած
մի ցաւալի մահով, նա իրան խեղդեց, պարանո-
ցէն կախ ընկնելով փայտանոցի առաստաղից: Պատ-
ճառը մի գաղտնիք է, որը երեան հանելով, մենք
չենք ուզում վիրաւորել անբախտ զոհի յիշատակը...

Մեծից փոքրը, երկար ժամանակ սպասելով, բա-
ւական պառաւելով, երբ նկատեց, ու հայրը իրան
մարդու տալու միտք չունի, ծածուկ փախաւ հօր
գործակատարներից մէկի հետ և գիւղումը պսակվե-
ցաւ: Հայրը անիծեց նրան, բայց չուտով մոռացաւ,
միայն երբեմն մտաբերում էր այս նախատական
բառերով. «այն անգամը»... Այն օրից աղջիկը բո-
լորովին զրկված էր հօր անից. մի քանի անգամ
միայն բախտ ունեցաւ ծածուկ մտնել հօր տունը
մօրը տեսնելու համար, որին շատ սիրում էր: Որ-
գին, Ստեփանը, աւարտել էր գիմնադիպում, հայրը
արդեւեց նրան համալսարան մտնել, մտածելով թէ
ուսումը վնասակար բան է, կարող է բոլորովին փը-
չացնել նրան: Վերադառնալով հօր տունը, որգին
երկար տարիներ անգործ ման էր գալիս գիմնա-
դիստի համադգեստով, և միշտ թախանձելով հօրը,
որ իրան կրկին ուղարկէ ուսումը շարունակելու:
Հայրը լսել անգամ չէր ուզում, և ստիպում էր, որ
խանութը մտնէ և այնտեղ առևտուր սովորէ: Այս-
տեղից ծագեցան հօր և որդու մէջ անհամաձայնու-
թիւններ, որ պատճառ տուեցին անվերջ դժգոհու-
թիւնների:

Մասիսեանի մնացած աղջիկներից երէց քոյրը
կոչվում էր Գայիանէ, իսկ կրտսերը՝ Հռիփսիմէ: ա-
ռաջինը տասն տարեկան էր, վերջինը՝ եօթն: Այդ
երկու քոյրերի վրա բնութիւնը կարծես կամեցել էր
գործ գնել իր բոլոր յամառութիւնը. մէկին ստեղ-
ծելով որպէս գեղեցկութեան օրինակ, իսկ միւսին՝
նրա հակառակ: Բնաւորութեան կողմից նոյնպէս
նման չէին: Գայիանէն, տգեղը, չափազանց մեղմիկ
և բարեսիրտ էր: Հռիփսիմէն, գեղեցիկը, նոյնքան
հպարտ և շար էր: Տգեղի տգեղութիւնը լրացնում
էր երկու ոտների ևս կաղութիւնը, որի պատճառով
ման գալու ժամանակ սաստիկ օրօրվում էր: Մար-
մնով արատաւորները միշտ լեզուանի, հեգնող և
երբեմն կծոգ են լինում: Գայիանէն իր բարեսը-
րութեան հետ զուրկ չէր այդ յատկութիւններից:

Երկու քոյրերի մայրը կոչվում էր Մարիամ: Հատ
անգամ բախտը, ճակատագիրը, նախախնամութիւնը,
— վերջապէս ինչ որ կուգէր անուանեցէք, — բայց
կայ մի բան, որ զարմանալի կատակներ է խաղում
ամուսնական զուգաւորութեան մէջ: Տեսնում ես,
գեղեցիկ կնոջը տալիս է տգեղ ամուսին, իսկ սի-
րուն տղամարդին՝ տգեղ կին: Տեսնում ես, խելացի
կինը յիմար մարդ է ունենում, իսկ յիմար կինը՝ խե-
լացի մարդ: Տեսնում ես, կարճահասակ տղամարդը
բարձրահասակ կին է ունենում, իսկ բարձրահասակ
տղամարդը՝ կարճահասակ կին: Կարծես, բախտը
ամուսնութեան մէջ ներդաշնակութիւն չէ սիրում:

—Այսպէս էլ պատահել էր անբախտ Մարիամի հետ։ Որքան նրա ամուսին այրը ժանտ, դաժան և անտանելի էր, — ինքն այնքան հեղ, բարի և համակրական էր։ Գայլանէն մօր սիրտն ունէր, իսկ Հրուփսիմէն փոքր ինչ նման էր հօրը։ Բայց Ատեփանը ոչ մէկին նման չէր։

Ահա այդ ընտանիքի մէջ ընկաւ Կալօն, այն գիւղական ուրախ և անհոգ թռչնիկը, — այդ ընտանիքի հետ կապվեցաւ նրա ապագան, որ մեր վէպի գլխաւոր նիւթը պէտք է լինի։

Մինչև Կալօի յայտնվիլը, Մասիսեանի ընտանիքը երբէք ոչ մի ծառայ կամ սպասաւոր չէր ունեցել։ մանաւանդ այն խայտառակ անցքից յետոյ, որ նրա աղջիկներից մէկը փախաւ գործակատարի հետ, Մասիսեանը միշտ հեռու էր պահում իր տունը օտար տղամարդներից։ Ամեն ինչ, որ պէտք էր տնտեսութեան համար, ինքն էր գնում բաղարից։ չատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան որ իր քնիթի աղլուխի մէջ միս, կանաչի, միրգ, կամ մի ուրիշ բան դրած, տուն էր բերում։ Եւ եթէ պատահում էր, խանութի աշակերտներից մէկի ձեռով ուղարկել, նա պէտք է դրնից տար բերած բանը և յետ դառնար. ներս մտնելու իրաւունք չունէր։ Մասիսեանը խստութեամբ էր պահանջում այն պայմանները, ինչ որ վերաբերում էր ընտանիքի անմատչելութեանը, կամ կանանց սեռի հեռու պահելուն օտար տղամարդի հասարակութիւնից։

Բայց «խանա-բիշայները», այսինքն՝ տնային, փոքրիկ, տղա-սպասաւորները, ընդունված են մինչև անգամ պարսկական հարեմների մէջ։ Մինչև 12—15 տարեկան հասակը այդ անմեղ արարածները ընդունվում են կանանոցների մէջ։ Կալօի տարիները բոլորովին համապատասխանում էին այդ վիճակին։

Առաջին օրը, — մեծ պասի աւագ ուրբաթ երեկոյեան, — երբ նրան տուն բերեցին, ռամիկ գիւղացու օտարութիւն կերպարանքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ։

— Դա է նոր բռնած ծառան, հարցրեց տիկին Մարիամը հեգնական կերպով իր ամուսնից, ոտքից ցլուկ չափելով Կալօին, որ նոյն ժամում զարմացած նայում էր իր շուրջը։

— Ի՞նչպէս է չին հաւանում, պատասխանեց նրա ամուսին այրը մի առանձին բաւականութեամբ. — տեսնում ես, օխտը մարդու բան կը բանի. դօշաղ տղայ է. դու մէկ նրա ձեռք ու ոտքին մտիկ տուր, կասես, նոր խամից դուրս բերած եզը լինի*)։

Վերջին նկատողութիւնը դուր չեկաւ Կալօի ինքնասիրութեանը և նա ասաց.

— Ես եզն չեմ...

Երկու ամուսինները սուր կերպով նայեցան նրա վրա և ոչինչ չը պատասխանեցին,

*) Խամից դուրս բերել նշանակում է նրկագործական դարձնել և ուժից ընկած անասունները ամբողջ մեկուր աստուծոյ մէջ պարտացնելով և կրկին զօրացնելով, գարնանը դուրս բերել բանացնելու համար։

Կալօին հրամայեցին տանել խոհանոցը և հայ տալ ուտելու։

— Լեզուն երկար է երևում... նկատեց Մասիստեանը.— կոշտ—կոպիտ է մեծացել... ջեր վարպետի ապտակ չի կերել... Բայց լաւ բանուր է։

— Բանելը եօլայ կը գնայ, պատասխանեց տիկինը.— Աստուած տայ, դող չը լինի։

— Հիմայ, ի հարկէ, չի լինի, հալայ նոր է ձուլիցը դուրս թռել. կամաց-կամաց կը սորվի, յետոյ կը գողանայ։

— Ես չեմ թողնի, որ սովորի, ասաց տիկինը։

Մասիսեանը անհաւան կերպով գլուխը շարժեց և ծիծաղելով ասաց։

— Դու չես թողնի, բայց նա էլի կը սորվի.— շատ բան կայ, որ մենք արգելում ենք, բայց մարդիկ սովորում են առանց վարժապետի։ Ղազի ճտին որքան արգելես, որ գետը չը մտնի, չես կարող հէնց որ ձուլից դուրս եկաւ, կը վազէ դէպի ջուրը։ Ո՞վ սովորացրեց նրան լեզ տալը։

Այս խօսակցութիւնը անց էր կենում բակումը, ուր այր և կին նստած էին մի քառանկիւնի թաղտի վրա, որ դրած էր նոր տերեւները բացած ուռննու տակ և ծածկած էր կապերտով։ Նրանց որդին, Ստեփանը, ծնողներից փոքր ինչ հեռու, ամուլի մօտ նստած, խոշորացոյցով գննում էր մի փոքրիկ միջատ։ Լսելով հօր վերջին խօսքերը, նա մէջ մտաւ, ասելով։

— Ղազի ճուտը բնագդում ունի, և դրա համար

վաղում է դէպի ջուրը, բայց մարդը մի այնպիսի բնագդում չունի, որ դրէր նրան դէպի գողութիւն. այդ ակտին սովորում է նա վատ օրինակից, անկրթութիւնից, և վերջապէս կեանքի ուրիշ պայմաններից։

Հայրը, ի հարկէ, չը հասկացաւ որդու խօսքերը, և մի խոժոռ հայացք ձգելով նրա երեսին, ասաց։

— Դա քո խելքի բան չէ. սուս կաց....

Է.

Կալօին թէև սկզբում դառն երևեցաւ գիւղական աղատութիւնից զրկվելը, թէև նրան շատ դժուար էր իր սիրելի ընկերներից բաժանվելը, թէև նա շուտով չէր կարող մոռանալ իր սիրելի գառները,— բայց այսու ամենայնիւ, այդ կիսավայրենի «արջի քօթօթը», որպէս առաջին տեսնելիս կոչեց նրան ագան, հետզհետէ սովորեց քաղաքին և մանաւանդ Մասիսեանի տանը, նա յայտնվեցաւ այս տանը որպէս յիշում է ընթերցողը, զատիկ տօների օրերում։ Չատ հասկանալի է, որ տօն օրերում տան շներն և կատուններն անգամ ուրախ և երջանիկ են լինում, որովհետև անմասն չեն մնում այն բարիքներից, որ վայելում է ուրախ դերդաստանը։ Մասիսեանի ընտանիքը, որքան և շաղաւոր լինէր իր տնտեսութեան մէջ, դարձեալ մի գիւղական աղքատ խրճիթի զաւակի համար կը ներկայացնէր ամեն բարիքներով լի առատութիւն։

Սկզբում նրա վրա նայում էին և խօսացնում էին միմիայն հետաքրքրութեան համար. կոպիտ գիւղացու ամեն մի շարժմունքը ծիծաղ էր պատճառում: Բայց յետոյ կամեցան փոքր-առ-փոքր կրթել և տաշել նրան: Այդ հոգածութիւնը յանձն առաւ գլխաւորապէս տիկին Մարիամը:

Մի քանի օրից յետոյ Կալօին դժուար էր ճանաչել, գոնեա արտաքին կերպարանքից: Ահագին մօթալ-փափախի տեղ կրում էր Ստեփանի գլմնագիստի հին կէպլին. տրեխների տեղ հագել էր աղայի քրքրվաց քօշերը, որոնք իրանց մեծութեամբ դժուարացնում էին նրան ազատ մանգալ: Իր դադաքի արխալուղի վրա հագել էր նոյնպէս աղայի թերմաշ կաբան, որի փէշերը անցնում էին ոտների կրունկներից, և որովհետեւ իր հասակից աւելի երկար էր, այս պատճառով մէջքը պնդել էր սև փոկով, և գապայի աւելորդ մասը թողել էր գօտից վերև, և այսպէսով այս պարսկական վերնազգեստը ստացել էր մի ահագին տօպրակի ձև, որի մէջ ձգած էր խեղճ տղան:

Մի խօսքով, նա ոտքից ցլուլս փոխված էր: Նրա անունն անգամ փոխել էին. ռամկական կրճատված Կալօ անունն տեղ այժմ կոչում էին Միքայէլ: Նա փոխված էր դրսից միայն, բայց սրտով մնացել էր դարձեալ նոյն ուրախ և միամիտ Կալօն իր գիւղական կոշտութեան մէջ, որպէս մի անտաշ քար, որ հմուտ արհեստագէտի ձեռքի տակ կարող էր գեղե-

ցիկ փայլ ստանալ:

Ձատկի տօների հետ անցան և նրա ուրախ օրերը: Աւետ ապօրը թէև խոստացել էին խանութում պահել փոքրիկ Կալօին, առևտուր սովորացնել և «մարդ շինել», բայց այդ խոստմունքները անկատար մնացին հէնց սկզբից: Նրան պահեցին տանը ծառայելու համար: Փոքրիկ ծառայութիւնների մէջ նա շատ անշնորհ էր. ամեն մի առարկայ նրա ձեռքից թռչում էր, ընկնում էր, կոտորվում էր, և ամեն քանի դիպչելիս, ցած էր գցում: Օրինակ, մի բաժակ թէյ նա չէր կարող առանց վիթելու տեղ հասցնել, բայց եթէ տայիւր նրան մի փոքրիկ տակառ լիքը ջրով, կը տանէր, և որտեղ ասես, կը հասցնէր: Նա մանր բաների համար գլուխ չունէր, կարծես, ստեղծված էր խոշոր գործերի համար:

Միքայէլի—մինք էլ այսպէս պիտի կոչենք այսուհետև—այս տեսակ անընդունակութիւնները սակաւ ցաւեր չը պատճառեցին նրան: Ամեն մի բան կոտրելիս, ամեն մի բան վիթելիս, խիստ հազիւ էր պատահում, որ մի ամբողջ օրով քաղցած չը թողնէին: Սկսեալ աղայից, մինչև վերջին աղախինը, բոլորը նրան յանդիմանում էին, անդադար կրկնելով, «արջի քօթօթ» — «էշ գիւղացի» և այլն: Եւ այսպէս, օր չէր անցնում, որ նա մի լաւ «շնաթակ» չուտէր: Բայց Մասիսեանի ընտանիքի մէջ նա ունէր մի պաշտպան միայն, դա էր տիկին Մարիամը, որ ներսւմ էր նրան, որպէս մի անփորձ երեխայի, և

պատուիրում էր՝ նրա անմեղ յանցանքները չը յայտնել ազային, որ չը ծեծվի:

Միքայելը, որպէս մեղ յայտնի է, լաւ ձայն ունէր, քաղցր երգում էր, երբ դեռ գիւղումն էր, բայց այդ ուրախ թռչնիկը իսպառ լռեց, երբ մի շար բախտով ընկաւ երկաթի վանդակի մէջ: Մի քանի անգամ այն աստիճան յուսահատկեցաւ նա, որ փորձ փորձեց փախչել և կրկին գիւղը գնալ.— գնալ իր սիրելի ընկերների և տատի մօտ, այնտեղ ոչ որ չէր ծեծում նրան: Բայց տիկին Մարիամը կէս ճանապարհից յետ բերել տուեց, մխիթարեց և կրկին համոզեց մնալ:

Մասիսեանի ընտանիքի մնացեալ անդամներից, Գայրանէն նոյնպէս լաւ էր Միքայելի հետ, թէև երբեմն ծաղրում էր, բայց պատահած ժամանակ իր ստացած մրգեղէնից նրան բաժին էր հանում: Իսկ Հռիփսիմէին բոլորովին անտանելի էր նա. այդ գեղեցիկ և հպարտ արարածը մի առանձին ատելութիւն ունէր դեպի գիւղացի տղան, որին ստիպեցնում էր երբեմն գանգատով դիմել տիկին Մարիամին: Ստեփանը, աղայի որդին, իր եղբոր պէս սիրում էր նրան. նա գնեց Միքայելի համար մի ընթերցարան և պարապ ժամերում դաս էր տալիս, բայց մի օր այդ նկատեց աղան, և գիրքը առնելով տղայի ձեռքից, մի կողմ ձգեց, և դառնալով դէպի որդին, ասաց. ուզում ես դրան էլ փշացնեաքեղ նման...:

Միքայելի մեծ մխիթարութիւնը նրանումն էր,

որ երբեմն բաղարում տեսնում էր իրանց գիւղացիներէ, մի քանիսին, երբ քաղաքը բան էին բերում ծախելու: Մի անգամ մէյդանի միջով անցնում էր նա, յանկարծ տեսաւ իր ընկերներից մէկին:

— Ա՛ թուն, ա՛ թուն, կոչեց նա, իր վաղեմի ընկերի մօտ վազելով:

Ընկերը չը ճանաչեց: Միքայելը քարշ ընկաւ նրա վզից և սկսեց համբուրել:

— Խաչը վկայ, չը ճանաչեցի, խօսեց գիւղացին:— Էդ ի՞նչ ես դառել, Կալօ, դրուստ որ, «չամշի խաթունի» նման ես...

— Ի՞նչ անեմ, թունի ջան, քաղաքումը էղպէս են հագցնում, պատասխանեց Միքայելը,— անունս էլ փոխեցին... էլ Կալօ չեն կանչում... Դու էն ասա, թունի ջան, մեր տունը գնում էիր, տատս մնց է, ի՞նչ էին անում երեխեքը, Կիճին մեծացել է, Պապին հիմայ ման դալիս կը լինի... (Վերջին անունները իր հօրեղբոր փոքրիկ երեխաների անուններն էին):

Նա առանց պատասխան սպասելու խօսքը փոխեց:

— Դուն ի՞նչ էիր շինում, թունի ջան, ամեն օր լեղանում էիր գետումը. ախ, էստեղ չեն թողնում, որ մարդ ջրի երես տեսնի...— Հիմա խտոր հնձում կը լինեն, էնպէս չէ. ո՞վ էր հաւաքում մեր խորձերը:— Ես եկել եմ քաղաքից կանաչի առնելու, հացն էլ ինձ հն առնել տալիս, ասում են, առուտուր սորվիր: (Նա կրկին խօսքը փոխեց):— Մեր շորենիքը

հասել են:—Մեր շունը տեսար:—Ո՞վ էր արածացրել նրան մեր գառները:—Հստեղ լաւ չէ, Թունի ջան սիրտըս տրաքում է, չեմ իմանում, թէ ինչ անեմ. Տատիս ասա, թէ Կալօին տեսայ: Ո՞ւմ հետ եկար:—Ե՞րբ ես գնալու: Հստեղ շատ վառ է, Թուն ջան....

Միքայէլը իր բաղմաթիւ և անկապ հարցերով բռնաբարելով շուարացրեց ընկերին, և նա չը գիտէր թէ մէկին պէտք էր պատասխանել:

—Հօրս հետ եմ եկել, ասաց նա պանիր էինք բերել, ծախեցինք, էսօր պիտի գնանք:

—Ի՞նչ ես կերել, անքեզ քաղաքի իւրով համամ. առաւօտեան խանութում (տիկինը) տուեց, և կերայ, պահեցի, լաւ էր, որ քեզ նասիր էլաւ:

Այս ասելով, Միքայէլը գրպանից հանեց մի կըտոր նազուկ և տուեց ընկերին: Նա համեղ հացի մի հատիկն կտորը ամբողջապէս կոխելով բերանը, կը սախեղդ ձայնով ասաց.

—Ի՞նչ լաւ հաց է, ամեն օր դրանից ես ուտում, Կալօ:

—Ո՞վ կը տար, որ ուտէի. էս էլ խանութը թափուց տուեց, որ աղան չը տեսնէի, ասաց Միքայէլ վշտալի ձայնով: Լաւ կը լինէր, որ ցամաք հացով կշտացնէին, էն էլ չեն տալիս:

Միքայէլի աչքերը լցվեցան արտասուքով, բայց նա թաքցրուց իր որտի ցաւը: Նրա գիւղացի ընկերը հարցրուց:

—Ե՞րբ պիտի գաս գիւղը, գիտես, Կալօ ջան, մեր դուժմաները հասել են, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, հէրս ոչինչ չէ ասում: Քո բաժինը կը պահեմ. երբ ես գալու:

—Չեն թողնում, Թունի ջան, պատասխանեց Միքայէլը տխուր ձայնով.—չատ եմ ուզում գալ, տատիս տեսնել, մեր տանը մնալ, բայց չեն թողնում. ասում են, «արջի-քօթօթ» ձեր ծմալիները չեն մոռանում... Դէ, մնաց մոռանամ, Թունի ջան, ախար էստեղ ի՞նչ կայ... հէնց տներ են ու տներ... մարդիկը, խօ, գիւղացուն էլի տեղ են գնում... թէ բերանդ բաց ես անում, խօսում ես, մի լաւ ծեծում են...

Թունին հասակով մի քանի տարով մեծ էր Միքայէլից, լսելով իր ընկերի խօսքերը, խղճաց նրա դրութեան վրա, և մտածեց օգնել նրան:

—Եկ, ես քեզ կը տանեմ գիւղը, ասաց նա:

—Ի՞նչպէս գամ, էստեղ էլ ապերը (հօրեղբայրը) գլխիս կը տայ, կասի: Ի՞նչու եկար:—Չէ, Թունի ջան, խօսքը փոխեց նա, լաւն էն է, գնամ, ջուրը, ընկնեմ, միանգամով պռծնեմ...

Թունին մխիթարեց նրան, սիրտ տուեց, և խոստացաւ, թէ Աւետ ապօրը կասէ, որ նրան գիւղը տանէ: Միքայէլը ուրախացաւ, մանկական բարեսրտութեամբ ուզեց իր ընկերին մի բանով վարձատրել:

—Գիտես, Թունի ջան, ասաց նա, լաւ միտս եկաւ, ես ճաներս (վէզ) խորել էի մեր մարագի դը-

բան առկին, այնտեղ, որ մի քօթուկ (կոճղ) է դըրած, կը գնաս, կը հանես, հարկը հատից աւելինչքան կուգես, դու վեր առ, մնացածը բաժանի մեր ընկերներին: Ես որ չեմ կարողանում խաղաղութիւն ելա խաղացէր:

— Թօմասին բաժին չեմ տայ, ասաց ուրախացաւ Թունին, — նա լաւ տղայ չէ, անցեալ օր ինձ հետ կռուեց:

— Նրան էլ տուր, մեր ընկերն է, բարիչեցէք խօսեց խրատական կերպով Միքայէլը: Ի՞նչ կայ ընկերը ընկերի հետ կը կռուի, ու էլի կը բարիչեանցեալ գիշեր ես էլ Պօղոսի հետ կռուեցայ՝ մահալով խփեցի, գլխիցը արիւնը գնաց:

— Պօղոսի հետ, հարցրեց Թունին զարմանալով: — Պօղոսը էստեղ ինչ էր շինում:

— Երագումն կռուեցայ, Թունի ջան, հէնց որ զարթեցի, էնքան լաց էլայ, էնքան լաց էլայ, որ նրա գլուխը պատռեցի: — Դրուստն ասա, Թունի ջան, նրան իս մի բան չի՞ էլել:

— Ոչինչ չի էլել, հրէկ չէ, մէկէլ օրը ինձ հետ խօսում էր, յետոյ միասին գնացինք իրանց բաղնիքի մէջ:

Երկու փոքրիկ գլուխները խօսակցութիւնը ընդհատեց Թունիի հայրը, որ հեռուից յայտնովիւով, կանչեց նրան:

— Էն ում հետ ես խօսում, եկ, գնում ենք:

— Թունի ջան, հիմայ որ գնում ես, ասաց Մի-

քայէլը նրա փէշից բռնելով, — տատիս, ապօրը, ամենին շատ բարեւ տար, ասա, որ տեսայ Կալօին:

— Կասեմ պատասխանեց Թունին և հեռացաւ:

Միքայէլը երկար կանգնած, նայում էր իր ընկերի հետից, յանկարծ մտաբերեց, թէ բաւական ուշացել է, և սկսեց վազել դէպի աղայի տունը:

Ը.

Անցաւ երեք տարի:

Միքայէլի վիճակի մէջ այս երեք տարվայ ընթացքում բաւական փոփոխութիւն էր եղել: Այժմ նա տան հասարակ սպասարանից դուրս էր «գուքնի աշակերտ» դա մեծ յառաջագիւլութիւն է, բայց ուրպէս յաջողեցաւ:

Զարմանալի նախապաշարմունքներ կան այն կարգի մարդիկներին մէջ, որոնց պատկանում էր Մասիստեանը: Զատ անգամ մէկը մի նոր ձի է գնել,*) մի նոր շուն կան կատու է բերել տանը, պատահում է, որ նոյն միջոցներում նրա գործերը լաւ են գնում. «շան, կատուի կամ ձիու ոտը խերով է», ասում է նա, և այն անասուններին չէ հեռացնում իր տնից:

*) Որպէս ձիերը, նոյնպէս շները, կասուները եւ բոլոր ընտանի անասունները ունեն անանձին և շաներ, որոնցով անասնում են նրանց չար կամ բարի ազդեցութիւն ունենալը տեսնելու: Մեկ մի օր առիթ կունենանք խօսելու այդ անասնաբանների մասին, որովհետեւ խորին կայ ունեն մեր հեթանոսական անցեալի հետ:

Այսպիսի անասունը դառնում է մի նուիրական արարած այն տան համար, այնտեղ ծերանում է, այնտեղ մինչև մահը ծառայում է, և մեռնելուց յետոյ, նրա գլուխը թաղում են նոյն տան գլխատուր մուտքի դրան չէմքի տակ։ Նոյնը նկատվում է և մարդկանց վերաբերութեամբ։ Տեսնում ես, մէկը ամուսնանում է, պատահում է, որ կնոջ ոտը նոյնպէս Վէրով է լինում, տղամարդի գործերը լաւ են գրնում, և կինը սիրվում է։ Զատ անգամ ընդհակառակն է պատահում։ Կինը իր հետ գժբադրութիւն է բերում, նրա ոտը «չառոտ» է լինում, ամեն բան «նասացնում» է և նա ատելի է դառնում... Նոյնը պատահում է և նոր ծնված երեխաների յայտնվելով. ոմանք բազդաւորութիւն, իսկ ոմանք գժբադրութիւն են բերում։ Տան այն անգամը, որ իր հետ բազդաւորութիւն է բերում, նրա համար ասում են՝ «տան դօվլաթը (հարստութիւնը) նրա գլխին է կապած»։— Դա էլ մի տեսակ «ոսկի աքաղաղ» է, որ իր ազդեցութեամբ բարիքներ է արտադրում։

Մի կողմ թողնելով այս տեսակ նախապաշարմունքների քննութիւնը, այսքանը միայն կասենք, որ այն օրից, երբ Միքայէլը մտաւ Մասիսեանի տունը, նրա գործերը սկսեցին անսպասելի կերպով լաւանալ։ Եւ սնահաւատ Մասիսեանը չէր կարող չը նկատել այդ և դրա համար սկսեց նա հետզհետէ լաւ աչքով նայել մանուկ գիւղացու վրա։ Եւ այդ էր պատճառը, որ տարաւ նրան իր առևտրական խանութը։

Միքայէլի դրութիւնը այժմ մի աստիճան բարձրացել էր. նա տնային ստոր ծառայից դարձել էր «գուրնի աշակերտ»։ Բայց նա այժմ այն չէր, ինչ որ էր երեք տարի առաջ. այժմ բաւական տաշվել և կռկվել էր նա. այժմ նրա մօտ չէին երևում գիւղացու կոպտութիւնները։ Նրա դէմքն անգամ փոփվել էր. գիւղական լիքր և կարմիր թշերը մաշվել էին, նուրբ և գեղցիկ գծագրութիւն էին ստացել, և առաջվայ գուարթ գոյնը տեղի էր տուել խիստ ախորժ գունատութեան։ Անսիրտիս մնացել էին միայն կրակոտ աչքերը։

Խանութի բոլոր յաճախորդները ճանաչում էին Միքայէլին։ Նա այն տեսակ տղերքից չէր, որ անյայտ մնար, որ նրա վրա ուշադրութիւն չը դարձնէին։ Ամեն մարդ ախորժում էր խօսեցնել նրան և լսել նրանից մի քանի խօսքեր։ Միքայէլը չափազանց կամակատար տղայ էր. դեռ մէկը իր ծխախոտի գլանակը չը շինած, նա արդէն լուցկին ձեռքում պատրաստ ունէր, որ պարոնին մի ծառայութիւն անէ։ Եւ մէկը մի բան գնելիս, չուտով առնում էր, չնորքով փաթաթում էր շատ անգամ առանց նրանից խնդրելու, տանում, հասցնում էր գնողի տունը։

Բայց երբեմն ծագում էին փոքրիկ անհամաձայնութիւններ Միքայէլի և իր աղայի՝ Մասիսեանի մէջ։ Պատճառները յառաջ էին դալիս վարպետի և աշակերտի հասկացողութեան անմիաբանութիւնից։

Օրինակ, խանութը մտել է մի տիկին և կամենում է գնել մի քանի արշին չիթ կամ մի քանի ֆունտ թէլ: Մասիսեանը սկսում է տիկնոջ հետ մի ամբողջ պատմութիւն, թէ նրա հանգուցեալ այրը իր լաւ բարեկամն էր. թէ ինքը նրա յիշատակը պատուելու համար պէտք է զիջումներ անէ և ապրանքի լաւ տայ, և այլն: Յետոյ նա դառնում է Միրայէլին, ասում է:

—Այ տղայ այն լաւ տեսակիցը բեր:

Միրայէլը բերում է ամենալաւ տեսակիցը, բայց ազան մի խոժոռ հայեացք ձգելով անսիրտ աշակերտի երեսին, ասում է:

—Յիմար, միգ է լաւը. դու երբ պէտք է ճանաչես ապրանքները:

—Դրանից լաւ չունենք—աղայ պատասխանում է աշակերտը միամտութեամբ:

Ո՞նց թէ չունենք, լակոտ, բարկանում է ազան, և ինքն է գնում բերելու խնդրած ապրանքը:

—Էդ խօ վատիցն է... նկատում է աշակերտը:

Ազան ուշադրութիւն չէ դարձնում, չափում է, կշռում է իր ընտրած ապրանքիցը և «մուշտարուն» ճանապարհ է գցում: Յետոյ նա դառնում է գէպի անսիրտ աշակերտը:

—Անպիտան, դու երբ պէտք է մարդ դառնաս, դու երբ պէտք է բան սորվես: Երբ քեզ ասում են «լակիցը» բեր, դու պէտք է «վատը» հասկանաս... Իմանում ես....

—Ինչպէս իմանամ: Լաւը լաւ է, վատը վատ է: Ես բոլոր ապրանքները ճանաչում եմ:

—Սարսաղ, մուշտարուն առաջ լաւը ցոյց կը տան, յետոյ վատը կը տան.... Հասկացա՞ր...:

—Էդ ես չէի իմացել... խօսում է ինքն իրան Միրայէլը:—Յետոյ մարդու հոգին մը կը գնայ, խօ կը կորչի.....

Ազան սկսում է կարգալ նրա գլխին մի ամբողջ շարական....

Թ.

Մասիսեանի խանութը և նրա ամբողջ առևտրական գործաւարութիւնը ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի էին իրանց ինքնուրոյնութեամբ: Խանութը, որ աւելի նման էր մեծ ամբարի, ներկայացնում էր ամեն տեսակ իրեղենների մի խառնաշփոթ մթերանոց: Այնտեղ կարելի էր գտնել ամեն ինչ սկսեալ մանուֆակթուրայի ամենանուրբ գործուածքներից, սկսեալ գալանտերական թանգազին իրեղէններից, մինչև դարբինների համար երկաթի շերտեր, մինչև կօշկակարի համար կաշիներ, նաւթ, չաքար, թէյ, երկխանների խաղալիքներ և այլն: Այնտեղ կարելի էր տեսնել ձուկը, սալեանի դօշը, Մօսկվայի քաղցրաւենիքի հետ մի կարգում դարսւած: Այնտեղ կարելի էր գտնել զանազան Եւրոպական խմելիքներ և տեղային արագ: Այնտեղ կարելի էր ամեն բան

դեռ առաջին զանգակի ձայնը չը լսված, նա միշտ հաղնված և պատրաստ էր: Տանից դուրս դալով, իր անխափան սովորութեան համեմատ, նա առաջ գնում էր ժամ: Այնտեղ մնում էր մինչև վերջը: Ժամից ուղղակի դիմում էր բազար, երբ արեգակը դեռ ծագած չէր լինում. (Ժամը այս կողմում սովորաբար չուտ է արձակվում): Միքայելը մի մեծ գամբիւղ թիկից քարշ գցած, վաղուց արդէն սպասում է աղային, մէյգանում (հրապարակում) կանգնած: Աղան նոյնպէս առաջ կը գար մէյգանը, որ տեսներ, թէ գիւղացիք ինչ են բերել ծախելու: Բոլոր գիւղացիներին ճանաչում էր նա անուններով, հօր, որդիների և մինչև անդամ նրանց կնիկների անուններով: Ամենին կը մօտենար, ամենի հետ քաղցրութեամբ կը խօսէր, ամենի քէֆը կը հարցնէր և նրանց բերած մթերքի գները կը տեղեկանար, թէ և իրան պէտք չէին և գնելու միտք չունէր: Գիւղացիք միշտ ուրախանում էին, որ այնպիսի մեծ աղայ, այնքան բարի էր, որ իրանց մարդի տեղ էր գնում:

Քայց արջը միայն գիտէ, թէ ինչու է այնքան սիրով պտըտվում մեղրի փեթակի շուրջը: Բաւական էր, որ գտներ մի «խամ» գիւղացի, որ ձուկն, նոր կարագ, պանիր, կամ հաւ էր բերել ծախելու. նրան բոլորովին կը յոգնցնէր զանազան խօսքերով, թէ նրա «հանգուցեալ» հօր հետ լաւ բարեկամ է եղել, թէ նրան շատ լաւութիւններ է արել, և ով գիտէ, հազարումէկ խոստմունքներով առատ—առատ

լոյսեր կը տար, մինչև նրան խելքից կը հանէր և ուղած բանը սովորականից մի քանի կօպէկ պակասով կառնէր: Մասիսեանը սիրում էր իր տան ամենօրեայ պաշարեղէնը իր ձեռքով գնել: «Օտարի ձեռքով միայն լաւ է փուշ քաղել»—այդ էր նրա սովորական առածը: Մէյգանում իր գործը վերջացնելուց յետոյ, նա ամբողջ ժամերով քարշ կը գար մըրգաւաճառների, մսավաճառների, և հացթուխների խանութների առջև, և լաւ բեռնաւորելով Միքայելին, կուղարկէր տուն:

Գալով խանութը, Մասիսեանը նրա դրանը կանգնած և միշտ պատրաստ կը գտներ իր աշակերտները: Առաջ մոմով կնքած փակ կողպէքները ուշադրութեամբ կը քննէր, յետոյ բանալիները, որ միշտ իր մօտ էր պահում, կը տար աշակերտներից մէկին, որ դռները բաց անէին: Իսկ ինքը երեսը կը խաչակնքէր և կը մտնէր խանութը: Միքայելը արդէն ծախի նման իր տարած բաները տանը հասցրած և վերադարձած էր լինում: Նա սկսում էր խանութի դռների առջև աւելով մաքրել, ջուր սրսկել, ապրանքների փոշին թափ տալ, և միւս գործակատարներին օգնել, ապրանքները դարսելու և կարգի դնելու: Որպէս հայ վաճառական, Մասիսեանը սովորութիւն ունէր ամեն առաւօտ իր խանութի ապրանքները մի նոր ձևով դարսել տալ, որ «մուշտարու» աչքին ցոյց տայ, թէ նոր ապրանքներ է ստացել: Այս աշխատութիւնը փոքր հոգս չէր պատ-

ճառում նրա առևտրական տան ծառայողներին: Քայց մի բան լաւ էր, որ նա խանութի լուսամուտներին ապակիները երբէք մաքրել չէր տալիս. «ինչքան դուքանը մութ լինի, այնքան ապրանքը աչքի լաւ կերևայ», ասում էր նա:

Այս գործողութիւնները կատարւում էին ամեն օր և ամեն առաւօտ, միշտ անփոփոխ, միշտ մի և նոյն եղանակով: Մասիսեանը չափազանց ճշգրտութիւն սիրող մարդ էր, մանաւանդ այն պարտաւորութիւնների մէջ, որ ինքը իրաւունք էր համարում ուրիշներից պահանջելու: Իսկ իր պարտաւորութիւնների մէջ նա միշտ բացասական եղանակին էր հետևում:

Զմեռվայ սաստիկ ցրտերին (նա իր խանութում երբէք կրակ չէր վառում) և ամառվայ սաստիկ տաքերին Մասիսեանը առաւօտից մինչև իրիկուն իր խանութումն էր գտնւում: Ոչ մի դէպք չէր կարող նրան հեռացնել իր սիրելի ապրանքների մօտից: Մասիսեանը չափից դուրս կասկածոտ մարդ էր. ոչ ոքի վրա հաւատարմութիւն չունէր. նա մինչև անգամ չէր հաւատում իր կնոջը, որդուն և աղջիկներին, — բոլորին գողեր էր համարում: Նրա կարծիքով, գող չէին միայն գիւղացիները, որովհետև յիմար էին, ոչինչ չէին հատկանում: Իսկ ով որ խելք ունէր, անպատճառ, կը գողանար: Այս էր պատճառը, որ Մասիսեանը սաստիկ հսկողութիւն ունէր իր խանութի վրա: Այնտեղ նստած կը նայէր ամեն բանի վրա. ինչ որ ծախէին, իսկոյն պէտք է փողերը

նրան տային; և նա իսկոյն կը գցէր կասսայի մէջ: Նրա կասսան նման էր այն փոքրիկ արկղիկներին, որ շատ անգամ կարելի է տեսնել ժամատների և մատուռների դռների մօտ, ամբարցրած մի վայտի վրա, կողպած կողպէքով և կեքած: Մի նեղ ծակ միայն բաց է թողած այդ արկղիկների վերևից, որտեղից բարեպաշտ մարդիկ փող են վցում նրա մէջ: Պրա նման էր և Մասիսեանի կասսան, որին նա կոչում էր «դախլը», որ նշանակում է մուտք: Ստացած փողը նա իսկոյն վցում էր այդ մուտքի դրամարկղի մէջ, որը ամբողջ շաբաթով կողպած էր լինում, և բացւում էր միայն եօթն օրն միանգամ, այսինքն շաբաթ երեկոները, որ հաշուէր, թէ մի քան ապրանք է ծախուել և որքան փող է մուտք գործել: Եւ բացի կասսայի բացվելու օրից, այսինքն բացի շաբաթ երեկոներից, մնացած միւս օրերում նա ոչ ոքի փող տալու սովորութիւն չունէր և այս շաբաթ երեկոների վճարված փողը նա կոչում էր «դլստ»: Մասիսեանը ունէր իր զանազան վաճառականական սնահաւատութիւնները: Օրինակ, երկուշաբթի առաւօտեան անկարելի էր նրանից մի կօպէկ ստանալ, ոչ ոքի փող չէր տայ, որովհետև հաւատացած էր, որ եթէ երկուշաբթի առաւօտեան մէկին փող տալու լինի, ամբողջ շաբաթ փող դուրս կը գնայ և բնաւ մուտք չի գործի:

Ամբողջ օրը, ինչպէս ասացինք, Մասիսեանը իր խանութում նստած կը լինէր և նրա արգոսի աշ-

քերը կը հսկէին ամեն գործողութիւնները վրա: Երբեմն, մանաւանդ ամառվայ երկար ու տաք օրերում, բնութիւնը կը յաղթէր երկաթի կամբին և նա կը սկսէր նստած տեղը նիւրհել: Բայց անկարելի էր գիտենալ, արդեօք նա քնած էր, թէ արթուն: Ուրովհետեւ հէնց մի «մուշտարի» ներս մտնելիս, մի բան պահանջելիս, երբ աշակերտները ուշ կը շարժվէին, նա իսկոյն աչքերը բաց կանէր, կասէր. «չափոտներ, քօռացի՛լ էք, ինչ է, չէ՞ք տեսնում, բան են ուզում»:

Բայց մի անգամ մի դէպք Մասիսեանին այնքան կ'ոտրեց, որ նա իր բոլոր աշակերտներէն իրան խաբված և յաղթված համարեց: Իր մտերիմ բարեկամներէից մէկը վախճանվել էր, նա պարտք համարեց թաղման ներկայ գտնվիլ: (Կրօնական պարտաւորութիւնների մէջ ճիշդ էր Մասիսեանը): Բոլորովին յոգնած վերադարձաւ նա խանութը, տեսաւ, միւս աշակերտները գործի էին գնացել, այնտեղ մնացել էր միայն Միրայէլը: Պատուիրելով նրան նայել խանութին, ինքն գնաց, նստեց իր սովորական տեղը: Սաստիկ տաք օր էր: Յոգնածութիւնը մէկ կողմից, իր մտերմի մահուան տխրութիւնը միւս կողմից, նրան խիստ թուլացրել էին: Պէտք է խոստովանել, որ հանգուցեալի հոգու համար մի քանի բաժակ աւել էր խմել: Եւ այս պատճառով, հէնց որ նստեց իր տեղը, սկսեց խորին կերպով նիւրհել: Նոյն միջոցին մի բաւական լաւ հագնված երիտասարդ ներս մտաւ, նայեց իր շուր-

ջը և հանդարտ մօտեցաւ աղային: Նրա ոտքերի ձայնից աղան զարթեցաւ:

— Առէք այդ բանը, ասաց անծանօթը շտապով հանելով իր ծոցից մի ոսկեայ ժամացոյց:— Ինչ կը տաք, տուէք, փողի սաստիկ կարօտութիւն ունեմ. կինս մեռնելու վրա է, շտապում եմ բժշկի մօտ:

— Մասիսեանը ուշադրութեամբ նայեց անծանօթին, նայեց ժամացոյցին և ասաց.

— Յիսուն ըուբլուց աւել չի արժի:

— Տուէք փողը, Աստուած ձեզ խէր տայ, բայց հաւատացէք, որ Մօսկվայում ութսունով եմ գնել, ասաց անծանօթը դարձեալ շտապեցնելով:

Մասիսեանը համբարեց յիսուն ըուբլին, անծանօթը շուտով հեռացաւ:

Միրայէլը, որ զարմացած նայում էր այս առևտուրին, խօսեց անծանօթի հեռացնելուց յետոյ:

— Այդ մարդը մի ժամ առաջ մտաւ մեր խանութը, ժամացոյցներին շատ նայեց, այս կողմ և այն կողմ տուեց, յետոյ ոչինչ չառեց, ասաց, ես ուզում էի միայն գներ իմանալ, ես մի հատ ունեմ ծախելու:

— Տարաւ յիսուն ըուբլին... կոչեց Մասիսեանը:

— Ի՞նչպէ՞ս թէ տարաւ, հարցրեց Միրայէլը զարմանալով:

— Աչքդ հանեց, այնպէս տարաւ, պատասխանեց աղան բարկութեամբ. — այդ ժամացոյցը մերն է:

— Բան նա գողացաւ, Տէր Աստուած, մի այնպի-

սի մարդ գողութիւն կանի, այնպէս լաւ հագնւած, այնպէս շնորքով:

— Հա, այնպէս շնորքով մարդը գողութիւն կանի, և ոչ քեզ նման յիմարի... պատասխանեց աղան առաջին բարկութեամբ: — Ի՞նչ դոշաղ տղայ, խօսեց Մասիսեանը ինքն իրան, հալալ ըլի քեզ քո մօր կնիքը, ինձ ջէր սատանան չէր խաբել, բայց դու լաւ խաբեցիր, եթէ ձեռքս կընկնէիր, հաղար մանէթ կը տայի քեզ, եթէ ուզենայիր ինձ մօտ ծառայել:

Յետոյ նա կրկին դարձաւ դէպի Միքայէլը:

— Տեսնում ես, լակոտ, էսպէս կը լինի դոշաղ տղան, մարդու աչքի միջից մազ կը թռցնէ և մարդը չի իմանայ, տեսնում ես...

Միքայէլը ոչինչ չը խօսեց:

Մասիսեանի բնակարանը, նրա հնադարեան տունը, չէր զանազանում նրա խանութից: Որպէս խանութը վաճառքի էր տրված ամեն տեսակ փտած, բորբոսած և գործածութիւնից ընկած հին մթերք, — այնպէս էլ նրա տան մէջ տիրում էր նոյն բորբոսը, նոյն փտութիւնը, նոյն հնացած կեանքը իր բոլոր մաշված կողմերով:

Մասիսեանի տունը մի կիսաւեր ամրոցի տալաւորութիւն էր գործում նայողի վրա, որի բնակիչները շատ տարիներից առաջ անհետացել էին, և այն ամենը ինչ որ կառուցել էր մարդկային ձեռքը, և որ սլիտի պահպանվէր մարդու խնամքով, անտէր մնալով, ժամանակի կործանիչ ներգործութիւնից հնա-

ցել, տրորվել և թափվել էին: Ամբողջ (կամենում ենք ասել բոլորովին չը կործանված մնացել էին մի քանի շէնքեր միայն, — թո՛ւր ատու՛նը, որ ծառայում էր որպէս պաշարեղէնների ամբար և մի և նոյն ժամանակ որպէս խոհանոց և հաց թխելու տեղ. մտռանը, ուր սլահում էին գինու կարասները, մըրգեղէն և զանազան տեսակ թթուեցրած արմատիք, և բացի դրանից կային երեք սենեակներ, որոնցից մէկը աղային համ քնարանն էր, համ հիւրանոցը, համ կաբինետը, միւսի մէջ գետեղված էին աղայի տիկինը իր աղջիկներով, դա երկայացնում էր կանանոցը, իսկ երրորդ սենեակի մէջ բնակվում էր աղայի որդին՝ Ստեփանը: Բոլոր երեք սենեակներն էլ մի յարկանի էին, բոլորի էլ յատակը հաւասար էր բակի յատակին, կտուրները ծածկած էին հողով, որի վրա աճել էին զանազան բոյսեր: Սենեակների երեքն էլ շինված էին մի կարգի վրա, մինը միւսին կից, բայց ոչինչ հազորդակցութիւն չունէին, երեքն էլ առանձին դռներ ունէին, որ բացվում էին դէպի բակը: Լոյսը ներս էր ցոլանում աւելի դռներից, քան թէ լուսամուտներից, որ փակված էին խուլ, ցանցատեսակ «փէնշէրէներով», որ անկարելի էր բաց անել: Փէնշէրէները, այդ պարսկական հիւանդութեան գիւտը, առանց ապակիների, ձմեռը միայն պատում էին թղթով, որ ազան ընտրում էր իր խանութի հին նամակներից, որոնք աւելի թանձրացնում էին սենեակների մէջ

տիրող մռայլը և միայն արգելում էին քամու և ցրտի ազատ մուտք գործել։ Սենեակները դռնից ծեփած էին ցեխից և յարդից պատրաստած սփաղով, որ տալիս էր նրանց՝ ողորմելի մոխրագոյն կերպարանք, իսկ ներսից ծեփած էին գաճով, որ վաղուց գեղ-նացել, մասամբ սևացել, բոլորովին կորցրել էր իր սպիտակութիւնը։ Տեղ—տեղ գաճը թափվելով, երևում էին անթուրժ աղիւսները։ Սենեակների առաստաղը ոչինչով պատած չէր, և դահլիշի գոյն ստացած, մերկ գերանները երևում էին։ Սենեակների յատակը նոյնպէս մերկ էր, ոչ տախտակով և ոչ աղիւսով էր պատած, այլ անդացրած կաւով, որպէս լինում է գիւղացոյ խրճիթներում։ Յւրօպական եւրոպացիներ չը կային սենեակներում, ոչ աթոռ, ոչ սեղան, ոչ գիւան, միայն պատերի կից, յատակից մի արշին բարձրութեամբ, և մի ու կէս արշին լայնութեամբ, շուրջանակի, չինված էր մի տեսակ տախտակամած, որ կոչվում էր „տախտ“ և որի վրա կարգեալներ սփռելով, դռակներ և մութարաններ դնելով, ծալապատիկ նստում էին բնակիչները։

Բացի յիշեալ երեք սենեակներից, բացի „թոնրատնից“ և մառանից, մնացած բոլոր շէնքերն աւերված էին։ Ախոռատան առաստաղը վայր էր թափվել և գերանների մի կողմի ծայրերը դեռ մնացել էին պատի վրա՝ իրանց նախկին տեղում, իսկ միւս ծայրերը ցած ընկել, թեքվել էին գետնի վրա։ Ախոռատունը վաղուց զրկված էր անասուններից, դա

ծառայում էր այն ժամանակ, երբ աղայի հայրը մրտախաճառութեամբ էր պարապում։ Աւերված էր և մարաղը. դա ներկայացնում էր մի փոքրիկ հողային բլուր, որի մէջ դեռ երևում էին շինուածքի փայտեղէն մասները։ Ամեն տեղ նկատվում էր աւերմունք, փլատականեր և անխնամ թողված շինուածներ։ Կարծես, այդ ողորմելի շինութիւնների մէջ հարկւր տարուց աւելի մի ուրիշ վարպետ չէր մտել, ոչ մի կարկատան կամ նորոգութիւն չէր եղել,— ինչ որ մաշվել էր, ինչ որ քանդվել էր, ինչ որ թափվել էր, այնպէս էլ մնացել էր։ Իսկ այստեղ բնակվում էր ամբողջ գաւառի առաջին հարուստը, քաղաքի գլխաւոր ազան։ Այստեղ «ոսկի արագաղը» իր հրաշալի զօրութեամբ ոսկու կոյտեր էր դիզում...

Մի փոքր կենդանութիւն երևում էր պարտէզի մէջ։ Պարտէզը բաւական ընդարձակ էր։ Թէև բոլոր ճեմելիքները պատած էին վայրենի կերպով, բայց հնադարեան ծառերը դեռ մաքառում էին մահվան հետ, կարծես ասելով, „մենք դեռ եւս, պիտի ապրինք... մենք մարդու ձեռքերին աւելի կարօտութիւն չունենք“...

Կեանքը այդ տխուր և անապատացած աւերակների մէջ բոլորովին համապատասխանում էր իր շրջապատին։ Կեանքը սահում էր նոյնպէս միօրինակ, նոյնպէս անփոփոխ և նոյնպէս դատարկ կերպով, որպէս անփոփոխ և դատարկ էր մնացել աւան բոլոր շէնքը, որ իր վրա ոչ մի նորոգութիւն չէր

ընդունում: Օրերը, ամիսները, տարիները անցնում էին միմեանց հոտից, շատ բան աշխարհի մէջ փոխվում էր, շատ սովորութիւններ նոր ձև էին ստանում: Բայց Մասիսեանի տան կեանքի և ապրուստի ձևերի մէջ ոչինչ նորութիւն չէր մտնում: Աւերակների աւշարժութեան հետ տիրում էր և քարացած և մեռած կեանքի աւշարժութիւնը: Մասիսեանը նոյն հայեացքն ունէր կեանքի վրա, ինչ հայեացք որ ունէր իր տան շէնքերի վրա. — ինչ որ հին է, այն նուիրական է, ուրեմն պէտք է մնայ և անփոխոյ մնայ, թէև մաշված լինէր, թէև փտած լինէր: Նա որպէս չէր փոխում այն հնացած և ջարդված դուռը, որի միջով ներս էր մտել և դուրս էր եկել նրա հայրը, պապը և պապի պապը, — այնպէս էլ չէր փոխում այն սովորութիւններից և ոչ մի կէտ, որով ապրել էին նրա նախնիքը:

Մասիսեանի ամբողջ ընտանիքը նմանում էր մի բաղադրեալ մեքենայի, որի գլխաւոր ճախարակը էր ինքը — աղան: Նա դէպի որ կողմը և պտըտվում էր, բոլորին իր հետ մի և նոյն ուղղութեամբ պտոյտ էր տալիս: Վայ նրան, որ յետ կը մնար, կը հակառակէր... Նա էր ամենի համար կեանքի օրինակելի պատկերը, մնացած բոլորը պէտք է հետևէին նրա օրինակին. — պէտք է ուտէին, ինչ որ նա սիրում էր ուտել, պէտք է խօսէին, ինչ նա սիրում էր խօսել, պէտք է քնէին, երբ նա էր քնում, պէտք է վերկենային, երբ որ նա էր վերկենում, մի խօս-

քով, նրա ճաշակը ամենի ճաշակն էր, նրա խելքը ամենի խելքն էր...

Ամեն առաւօտ, երբ նա գնում էր բազար, առնում էր ճաշի և ընթրիքի համար այն պաշարները միայն, որ ինքը սիրում էր ուտել, և ամեն օր, խիստ սակաւ բացառութեամբ, պատրաստել էր տալիս մի և նոյն կերակուրները: Այսպէսով կարելի էր զգուհլ, կարելի էր ակործակը կորցնել, բայց ինչ փոյթ, երբ աղան սիրում էր մի շաբաթ շարունակ խաշ ուտել, մի շաբաթ տօլմա կամ քուլիթա ուտել: Երբ տրտունջ էր քարձրանում «ախ, էդ ինչ է, ամեն օր մի և նոյն խաշը, մի և նոյն սխտորը... մեռանք ուտելով»... Սովորական պատասխանը լինում էր. «Ինչու ես չեմ մեռնում:» Նա ամեն ինչ փորձում էր իր «եսի» տեսակէտից. ինչ որ նրա «եսին» չէր վնասում, ուրիշին էլ չէր կարող վնասել. ինչ որ նրա «եսի» համար լաւ էր, ակործակի էր, պէտք է ամենի համար լաւ լինէր: — Ահա այդ է հասկանութեան ճիշտ պատկերը, որ երբ խառնվում է բռնակալութեան հետ, ստանում է հրէշաւոր կերպարանք, Մասիսեանը կատարելատիպն էր այդ պատկերի:

Մասիսեանի տնտեսութեան մէջ բոլոր սովորութիւնները մնացել էին իրանց նահապետական պարզութեամբ: Գանակը և պատառաքաղը դեռ ևս մուտք չէին գործել նրա սեղանի վրա. նա հացը դանակով կտրելը մեղք էր համարում: Ամեն թանձր

կերակուր ուտում էին ձեռքերով, միայն ջրալի կե-
րակուրների համար դրդալ էր գործ ածվում: Ազան
միշտ մեհակ էր ճաշում, և այն ժամանակ, երբ
տանը հիւրեր չը կային, բայց հիւրեր նա միշտ
ունենում էր, օտարների վերաբերութեամբ նա ժլատ
չէր. „հայը շատ բան կարող է չինել“... ասում
էր նա սովորաբար: Բայց բանն այն է, որ հիւրե-
րին ևս մի և նոյնն էր ուտացնում, ինչ որ ինքն
էր սիրում: Մասիսեանի տան ամեն օրվայ խաչը և
քուրվածան առակ էր դարձել: Ստեփանը սկզբում
հօր հետ էր ուտում, երբ նոր աւարտել էր և նոր
էր դարձել Թրփլիսից, բայց այն օրից, երբ
նա իր հօրը ատելի դարձաւ, հետեապէս և զրկվե-
ցաւ նրա սեղանից: Նա ուտում էր այնուհետեւ, մօր
հետ, որը իր աղջիկների հետ առանձին սեղան էր
նստում: Ասիական սովորութիւններից առաջ եկած
այդ առանձնութիւնը մի բախտ էր ամեն վայելչու-
թիւնից զրկված գերդաստանի համար: Տիկին Մա-
րիամը երբեմն իր զաւակների աղաշանքին զիջանելով,
գալտնի պատրաստել էլ տալիս մի կերակուր, որ
աղան չէր պատուիրել, բայց երբ յայտնվում էր
„գողութիւնը“, այն ժամանակ յիշոցները և կռիւը

Աստուծոյ առանձին սղորմութիւնը պէտք է համարել, որ ազան — ընտանիքի հրէշը — ամբողջ օրը տանը չէր գտանվում: Վաղ առաւօտեան նա գնում էր ժամ, այնտեղից դիմում էր խանութը, ուր մնում

էր ցերեկը մինչև արեւի մտնելը և երեկոյեան դառ-
նում էր տուն։ Նրա բացակայութեան ժամանակ
ընտանիքը աւելի ազատ էր գտնուիլ իրան, կարող էր
հանգստանալ, կարող էր զուարճանալ։ Իսկ այդ
զուարճութիւնը սահմանափակված էր տան շորս
պատերի մէջ, որին աւելի նպաստում էր պարտէզը։
Պարտէզի մէջ կար մի հին լճակ, որ միշտ լիքն էր
լինում ջրով, նրա բոլորտիքը չբացաւատած էր ահա-
զին ծառերով, որոնք աճելով, իրար անցնելով, կաղ-
մել էին լճակի վրա խիստ գեղեցիկ կամարներ
սաղարթախիտ ոտերով։ Արեգակի ճառագայթները
երբէք մուտք չէին գործում այնտեղ, և ամառվայ
սաստիկ տոթերի ժամանակ միշտ կարելի էր գտնել
այդ լճակի հովանաւոր ավերի մօտ խիստ ակտիւ
ժելի գովութիւն։ Այնտեղ տիկին Մարիամը իր գա-
ւականների հետ անցուցանում էր ցերեկվայ հանգստի
ժամերը, երբ ազատ էր լինում տնային գործերից։
Գայիանէն և Հովսիսիմէն, նստած մէկը միւսի մօտ,
ծառերի շուարի տակ տարածված գորգի վրա,
իրանց մանրիկ մատիկներով կամ կարում էին,
ըջվաղում էին, ծիծաղում էին, և կամ ձանձրա-
բըջվաղում էին, ծիծաղում էին, և կամ ձանձրա-
նալով, կարը մի կողմ թողնելով, սկսում էին հացի
փշրանք շաղ տալ լճի մէջ, դուրս հրաւիրել ձկնե-
րին, որոնց թռթռալը աւելի էր զուարճացնում երե-
ւաններին։ Մայրը նայում էր նրանց վրա և ուրա-
խանում էր։ Այնտեղ հանգստանում էր և Ստեփանը,
կրքով, լիքով, լիքով տուն էր դառնում իր

5

մասնաւոր դասերից, որ տալիս էր զանազան տներում:

Արեւելեան տաք երկրներում, որոնց թւում կարելի է համարել և Ն...քաղաքը, առատ ջուրը և ընդարձակ պարտէզը բակերի մէջ մի առանձին մխիթարութիւն է փակված ընտանիքի համար, որ տնից դուրս գլուխ է մնում բոլոր գուարճութիւններէրից: Մասիսեանի տան մէջ այդ կարեւորութեանը մասամբ բաւականութիւն էր տալիս նրա պարտէզը: Եթէ ոչ, խոնաւ, օդից և լոյսից զրկված, նեղ սենեակները բոլորովին կը մաշէին, կը սպանէին ընտանիքներին, եթէ պարտէզը չը լինէր: Տարուայ երեք եղանակներէ մեծ մասը—գարունը, ամառը և աշունը—համարեա այնտեղ էին անցկացնում: Այն տեղ ծառերի հովանու տակ, լճակի ափերի մօտ ճաշում էին, հիւրեր էին ընդունում. այնտեղ պարապվում էին, և այնտեղ գիշերները քնում էին առանձին պատրաստված «ք է թ ի ր ն ե ր ի»*) մէջ: Ընկերութիւնը ծառերի, խոտերի, ծաղիկների և թռչունների հետ, մօտենցում է մարդուն այն երանական կեանքին, որ աւելի մօտ է ընութեանը:

*) Ք ե թ ի ր մի սեւակ ֆառակիւնի, մեծ արկղի մէջ ունեցող՝ սպիտակներով շինված, շարժական սենեակ է, որ քարձաքը նում են չորս երկայն սյուների վրա, սենեակի պարսեղների մէջ, կամ կտրուների վրա: Նրա մէջ քնում են ամառը, որովհետեւ համ զով է շինում, համ պահպանում է մօծակներից և այլ բուսական միջոցներէրից:

քերի սպիտակուցի մէջ:

Պետրոս Մասիսեանը բացի զանազան տեսակ առևտրական ձեռնարկութիւններից, մի և նոյն ժամանակ էր մի նշանաւոր վաշխառու ամբողջ դաւառի մէջ: Այդ գործունէութեան մէջ նա որոշվում էր միւս վաշխառուներից նրանով միայն, որ չը նայելով իր ահագին հարստութեանը, նա երբէք մի խոշոր գումար միանգամով մէկին տօկոսով չէր տալիս, այլ բաց էր թողնում մանր գումարներ միայն, սկսեալ հինգ բուրլուց մինչև հարիւր բուրլի, և առաւելապէս հաւատում էր գիւղացիներին: Այս պատճառով նրա պարտականները անթիւ էին: Մանր փոխառութիւնները այն նպատակով օգտուէտ էր համարում նա, որ համ տօկոսը ծանր էր լինում, համ էլ, եթէ կորչելու լինէր, մի մեծ բան չէր: Իսկ գիւղացիներին հաւատում էր, որովհետեւ գիւղացին նրա կարծիքով ռամիկ էր, ուրիշի փող ուտելը դեռ սովորած չէր. դրանց Մասիսեանը համարում էր իր «կաթնատու կովերը» և այդ էր պատճառը, որ տօկոսը նրա լեզվում կոչվում էր «կաթ»:

Ամեն անգամ, երբ մի գիւղացի յայտնվում էր նրա մօտ փողի համար, Մասիսեանը պէտք է տեղեկանար նրա ամբողջ պատմութիւնը, թէ ով է նա, ում սրղին, ունի արդեօք հայր, մայր, որդիներ, եղբայրներ, բաժանված են ապրում, թէ միասին, ինչպէս է կոչվում իւրաքանչիւրի անունը, ինչ կայք

ունի և սրտեղ են գտնվում, կամ կառաջարկէր այս տեսակ հարցեր, թէ իր կեանքում ի՞նչ տեսակ պարագմունքներ է ունեցել, ի՞նչ գործի մէջ յաջողվել նրան, և ի՞նչ գործի մէջ վնասվել է, և կամ այդ փողը, որ ուզում է, ի՞նչ բանի համար պէտք է գործ դնէ։ Երբ գիւղացին կը յայտնէր, թէ այս ինչ պէտքի համար է, օրինակ, եթէ ասելու լինէր՝ մի եղն պիտի առնեմ,—նա կը սկսէր եզան մասին հազար ումէկ հարցութիւնք անել, թէ նրա այս ի՞նչ հիւանդութիւնը ի՞նչու է բժշկվում, ի՞նչ ճար պէտք է անել, երբ եղբ թարմը առոյտ ուտելիս փորը ուռչում է, ի՞նչ ճար պէտք է անել «գաբաղ» հիւանդութեան ժամանակ, եզան սր տեսակն է լաւ լինում և այլն, և այլն։ Խաբել նրան և փող առնել, անկարելի էր, նրա հարցաքննութիւնից ամենաճարպիկ խաբեբան չէր կարող չը կտրվել։

Մի երեկոյ յայտնվեցաւ նրա տանը մի անծանօթ պարոն, ալեխառն մազերով, խորշոմներով պատած գէմքով, մաշված, բայց բաւական մաքուր պահված հոգուստով, և պահանջում էր մի գումար բամբակի առետուրի մէջ գործ դնելու համար։ Դա այն անյաջողակ թշուառներից մէկն էր որ կեանքի մէջ իր արգարութեան և ճմարտասիրութեան զօհ է դառնում, և չը կարողանալով մաքառել տիրող անուղղութեան հետ, ամեն գործի մէջ խաբվում է։ Որովհետեւ երբ կեանքի մէջ մարդկանց յարաբերութիւնները ապականված են լինում, այն

ժամանակ բարոյական խելքը կորցնում է իր նշանակութիւնը, երբ աւելի խորամանկութեան և խաբէբայութեան պահանջ կար։ Այս տեսակ մարդիկ միշտ զանգատվում են բախտի վրա, բայց մի և նոյն ժամանակ յոյսն էլ ձեռքից չեն թողնում, թէ մի օր հարստանալու են,—ամեն գործի մէջ խրվում են, ամեն բան փորձում են, բայց միշտ անիրաւ բախտը նրանց հակառակում է...

Պարոնը ընտրել էր երեկոն Մասիսեանի հետ տեսնվելու համար և եկել էր նրա տունը, որովհետեւ խանութում նրա հետ երկար խօսել չէր կարելի։ Ազան միշտ քաղաքավարի էր գէպի այս տեսակ հիւրերը, մանաւանդ երբ իմանում էր, թէ փողի համար են եկել։

Մասիսեանը մենակ էր իր սենեակում, ծալապատիկ նստել էր տախտի վրա, նեղ լուսամուտի հանգէպ, որ մի փոքր զովանայ խեղտող տօթից։ Նրա մօտ դրած էր մի մեծ ամանով ջուր, սառուցը մէջը ձգած, որից շուտ շուտ խմում էր։ Թէյ խմելու սովորութիւն չունէր և տան մնացած անդամները խմում էին կամ գաղտնի, կամ երբ մի պատուելի հիւր էր պատահում։ Նա նստել էր մի մաշված խալիչայի կտորի վրա համարեա թէ կիսամերկ դրութեան մէջ։ Հագին ունէր արխալուխը միայն, որի կօճակները արձակած էին, և շապկի բացված օձիքից երևում էր թաւամազ կուրծքը։ Չալվարը և գուլբաները նոյնպէս հանել էր, և մերկ ոտները

մինչև սրունգները բաց էին: Միայն թանձր մօրթէ գդակը նա գլխին ունէր, որ հին մարդերի սովորութեամբ, երբէք չէր առնում գլխից, մինչև անգամ եկեղեցում եղած ժամանակ: Սենեակում մութն էր, երբ անձանօթը ներս մտաւ, նա հրամայեց ճրագ վառել:

Անձանօթը, գտնելով աղային մի ծիծաղելի դրութեան մէջ, մտածեց արդարացնել նրա անբաղաքավարութիւնը, և սկսեց եղանակից:

— Տօթից խեղդվում է մարդ, ամենևին քամի չէ փչում, դուք լաւ էք արել, այսպիսով կարելի է յաղթել տաքութեանը:

— Է՛հ, որդի, (Մասիսեանը ամեն մարդու որդի էր կոչում, ինչ հասակում և լինէր նա) պէտք է շնորհակալ լինել Աստուծուց, եթէ ամառվայ տօթը չը լինէր, գարնան պատիւը չէինք հասկանայ, եթէ ձմեռվայ ցուրտը չը լինէր, աշնան պատիւը չէինք հասկանայ: Աստուած ամեն բան և լաւ և վատ է ստեղծել. և չար և բարի է արել. գիշերվայ խաւարի դէմ ցերեկվայ լոյսն է ստեղծել. այնպէս էլ, մէկին աղքատ է արել, միւսին հարուստ, եթէ աղքատութիւնը չը լինէր, փողի պատիւը չէինք հասկանայ:

Մասիսեանի բոլոր գատողութիւնների մէջ վերջին խօսքը փողի վրա էր լինում: Անձանօթը, որ իրան խիստ նեղված էր գգում, փողի անունը մէջ գալով, յայտնեց իր խնդիրը: Մասիսեանը թողեց խրատները և նրա դէմքը աւելի գործնական և սառն ար-

տայայտութիւն ստացաւ:

— Դու ուզում ես բամբակի առևտուր անել, (հա՛, նա դուք ով երբէք չէր խօսում, ում հետ և լինէր): Ատա, տեսնեմ, ինչ գիտես այդ առևտուրի մասին:

Անձանօթը պատմեց, թէ բամբակի վաճառականութիւնը բաւական ծանօթ էր իրան, թէ Ամերիկայի պատերազմի ժամանակ (ըստրուկների ազատութեան մասին) շատ փող վաստակեց բամբակից, բայց յետոյ կորցրեց, իսկ այժմ ցանկանում էր կրկին փորձել իր բաղադր:

— Առևտուրը բաղադր բան չէ, խելքի բան է, պատասխանեց Մասիսեանը գործազետ մարդու նախատեսութեամբ, — դու էն ասա, թէ ինչպէս պէտք է բանայնես իմ փողերը:

Անձանօթը յայտնեց, թէ այդ գործի մէջ ինքը բաւական հմտութիւններ ունի, և յուսով է, որ աղայից վեր առած փողը իր փորձված ձեռքում մեծ օգուտներ կը բերէ, և աւելացրուց, թէ իրան ծանօթ է Ե...գաւառի գիւղերի մեծ մասը, ուր պարագովում են բամբակի մշակութեամբ, թէ իւրաքանչիւր գիւղում գտանվում են փոքրիկ դրամատէրներ տեղացիներից, որոնք հաւաքում են իրանց դրացիների արդիւնաբերած բամբակը, և այսպէսով բերքը ամբարվում է մի մարդու ձեռքում, և այս վերջիններից հեշտ է բաւական քանակութեամբ գնել, բերել քաղաքը և ծախել մեծ վաճառական-

ներին: Եւ այսպիսով ինքը միջնորդի դեր կը կատարէ գիւղացի մանր «շարշիների» և քաղաքացի խռչոր կապիտալիստների մէջ, և մի տարվայ ընթացքում կարող է իր ձեռքում գտնված դրամագլուխը մի քանի անգամ շրջաբերութեան մէջ դնել և այլն:

— Տեսնում եմ, որ ոչինչ չես հասկացել, ասաց Մասիսեանը և սկսեց բացատրել իր կարծիքը անձանօթի անհասկացողութեան մասին:

Թէ գիւղացի մանր դրամատէրներից — «շարշիներից», — որպէս երկրորդական ձեռքերից բամբակ գրնելը և վաճառելը չէր կարող շահաւէտ լինել, որովհետեւ այդ խաբեբայ «շարշիները» իրանք «հիւթը ծծում են և միայն չէն են տալիս ուրիշին»: Ով որ կամենում է բամբակից օգտվել, պէտք է ինքը անմիջական յարաբերութիւն ունենայ արդիւնաբերող գիւղացու հետ, այսինքն, անէ այն, ինչ որ «շարշին» է անում:

Դա խիստ ձանձրալի և միանգամայն դժուար գործ է ռամիկ և յիմար գիւղացու հետ առևտուր անել, պատասխանեց անձանօթը:

— Դու շատ միամիտ մարդ ես երևում, էլ չես ասում, թէ խելքդ պակաս է, ասաց աղան մի փոքրը վրդովված ձայնով. — Եւ, ողորմելի, փողը հէնց այն ռամիկ և յիմար գիւղացիներից պէտք է դուրս բերել, սատանայ «շարշից» ինչ կարող ես վաստակել:

Պէտք է նկատել, որ սատանայ բառը Մասիսեանի լեզուում բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ունէր. սատանայ ասելով, նա հասկանում էր խելացի, իմաստուն, խորամանկ և մեծ հմտութիւններ ունեցող մարդ: Ով որ սատանայ չէր, նրա կարծիքով յիմար էր, ոչինչ բանի պէտք չէր:

Մասիսեանը սովորութիւն ունէր երկար խօսելու, և եթէ մէկի խնդիրը մերժում էր և փող չէր տալիս, գոնեա իր «բարի խրատները» չէր խնայում նրանից: Նա սկսեց ծանօթացնել պարոնին բամբակի վաճառականութեան օգտաւէտ ձևերի հետ. յայտնեց, թէ ինքը սովորութիւն չունի այս տեսակ ձեռնարկութիւնների համար զուտ (նազդ) փող տալ խնդրողներին, այլ տալիս է իր խանութից այնպիսի վաճառելի մթերք, որ գիւղացիների համար պէտք են, օրինակ, էժանագին չիթեր, կտաններ, դանակներ, տեսակ մանրուքեղէն, կնիկների զարդարանքի համար յուլունքներ, և դրանց նման բաներ: Այս տեսակ ապրանքը աւելի օգտաւէտ էր քան թէ զուտ փողը բամբակի հետ փոխելու համար. միայն պէտք է ճարպիկութիւն ունենալ, գիւղացու «խասիաթը» գիտենալ, նրա վիճակի և պահանջների հետ ծանօթ լինել: Գիւղացին ջիբումը փող չունի, միշտ «նիսիա» է նրա առևտուրը, բայց պէտք չէ վախենալ, ինչ ապրանք, որ ուղեւոր լինի, պէտք է տալ, նա իր «հոգու պարտքը» կը վճարէ, ուրիշի փողը չի ուտի: Բանը նորանումն է, որ գիւղացին հէնց

պարտքի վճարելու ժամանակն էլ նազդ» փող չի տայ, այլ կը տայ հում բերք, որ արդիւնաբերել է իր տնտեսութիւնից, օրինակ, եթէ նա բամբակի մշակութիւն ունի, պարտքի փոխարէն բամբակ կը տայ: Հիմայ վաճառականի խելքիցն (այսինքն ստանայութիւնիցն) է կախված, թէ նա, օրինակ, չիթը ի՞նչ գնով կարող է խցկել գիւղացուն, և նրա արժէքի փոխարէն քանի ֆունտ կամ պուղ բամբակ կը պարտաւորացնէ, որ վճարէ իր ժամանակին: Այս տեսակ առևտուրի մէջ կարելի է հերկու գլխիցն էլ հաշվել.—մէկը չիթից, որ գիւղացին փող չունենալով, ստիպված է անհամեմատ թանկ գնով առնել, միւսը՝ բամբակից, որ դեռ ևս պատրաստ չը լինելով, գիւղացին ստիպված է խիստ էժան գնով գնահատել: Որովհետև, բամբակը մի մեծ արժէք չունի գիւղացու աչքում, երբ դեռ նոր էր սերմանուած, կամ դեռ չէր հասունացել, և կամ դեռ չէր հաւաքված: Նա վաճառում է իր աշխատութեան պտուղը, որ պիտի ստանայ ժամանակով. իսկ գիւղացու աշխատութիւնը միշտ կարելի է էժան գնահատել, երբ նա փողի կամ կենսական անհրաժեշտ պէտքերի կարօտութիւն ունի.

Անձանօթը լսում էր առանց ընդմիջելու աղայի խօսքերը, փերջապէս ասաց նա:

—Այդ ձեր պատմածը առևտուրի մի և նոյն ձևն է, ինչ որ գործ են դնում «շարշինները»:

—Հա, մի և նոյնն է, և զրա մէջն է գլխաւոր

շահը: գիտես, մի ուրիշ բան էլ ասեմ քեզ, մեծ, զանազանութիւն կայ քարի և կշեռքի մէջ, պէտք է այդ բանում շատ վարպետ լինել: Գիւղերում երկաթից ձուլված կշեռքի քարեր չը կան, այլ գործ են ածում հասարակ քարեր միայն. դու պէտք է ունենաս քո առանձին ֆունտանոց քարը, կարող է դա մի կտոր աղիւս լինել,—ի հարկէ, մի փոքր ծանր բան թէ լինում է ընդունված երկաթէ ֆունտանոցը, —գիւղացին շատ չէ հետաքրքրվում գիտենալ արդեօք քարը ուղիղ էր, թէ ծուռն, և եթէ քո աղիւսի կտորը լինէր, օրինակ, $1\frac{1}{4}$ ֆունտ և դու գործ ածէիր նրան մի ֆունտի տեղ, այն ժամանակ մէկ փուտի մէջ կը ստանայիր 10 ֆունտով աւելի բամբակ. հասկանում ես, այսպիսով մեծ զանազանութիւն կանէ, եթէ մի քանի հազար փութ հաւաքելու լինես:

—Դա խօ... դա խօ...

—Ի՞նչ ես ուզում ասել,—ուզում ես ասել դա գողութիւն է, դա անիրաւութիւն է, դա խաբեբայութիւն է, է՞դ ես ուզում ասել: Ի՞նչ գողութիւն, երբ բոլոր բամբակ գնողներն այդպէս են վարվում, երբ դու մի և նոյնը չանես, չես կարող նրանց հետ մրցութիւն անել, դու կը սնանկանաս:

Անձանօթը ոչինչ չը խօսեց:

—Գիւղացին, շարունակեց աղան, շատ բարի մարդ է, նա մի լաւ սովորութիւն ունի, որ ասում է, թէ «առնողի աչքը ծախողի ձեռին կը լինի», և միշտ

աւելորդով է տալիս իր մթերքը, քան թէ հարկաւոր էր, ինչու օգուտ չը քաղել նրա բարեսրտութիւնից։

— Այդ լաւ, բայց...

— Բայց նրան խաբել պէտք չէ, ուզում ես ասել, ընդմիջեց աղան ծիծաղելով. — Էդ է հիմիկվայ „աղաթը“, բոլորը էդպէս են անում, դու ուրիշ տեսակ առնտուր ստեղծել չես կարող։

Մինչ Մասիսեանը անձանօթ պարոնի հետ վաճառականական „սատանայութիւնների“ վրա էր խօսում, տիկին Մարիամի սենեակում, որ կից էր աղայի սենեակին, տիրում էր խորին տխրութիւն։ Օրիորդ Գայանէն սաստիկ հիւանդ էր, նրա մի քանի տարի առաջ ստացած հազը այժմ ցոյց էր տալիս բարակացաւի բոլոր նշանները։ Հիւանդի մայրը, քոյրը, եղբայրը շրջապատել էին նրա անկողինը։ Հայրը գիտէր իր դստեր վտանգաւոր հիւանդութիւնը, բայց բազարից դառնալէն յետոյ չը մտաւ նրա մօտ, որովհետեւ սպասում էր պարոնին, որի հետ այժմ խօսում էր։

— Այսպէս չէ կարելի թողնել, ասաց Ստեփանը։

— Ի՞նչ անենք, հարցրուց շուարած մայրը։

— Պէտք է շուտով կանչել բժշկին, պատասխանեց որդին։

— Դու չես իմանում քո հօր խափաթը...

— Իմանում եմ... բայց թողնել այսպէս, որ մեռնի, նրա համար միայն, որ նա մի քանի մանէթ

չը տայ բժշկին...

— Փողի բան չէ...

— Էլ ի՞նչ կայ։

Մայրը ոչինչ չը խօսեց, և թաշկինակը աչքերին դնելով, սկսեց լաց լինել։

— Ես այս բոլէիս կը գնամ հօրս մօտ, կը պահանջեմ, որ անպատճառ բժիշկ հրաւիրէ, ասաց Ստեփանը վրդոված ձայնով։

Մայրը բռնեց նրա ձեռքից, ասելով.

— Ի սէր Աստծոյ, դու մի գնա. թող ես գնամ, եթէ ինձ վրա բարկանալու էլ լինի, ես ձայն չեմ հանի, բայց դու, ով դիտէ, մի զալմաղալ կը սարքես։

Տիկին Մարիամը մտաւ ամուսնի սենեակը, պատմեց նրան Գայանէի դրութիւնը և խնդրեց, թէ պէտք էր բժիշկ հրաւիրել։ Աղան կատաղեց։

— Ախար ի՞նչ բան է բժիշկը, ասաց նա բարկութեամբ, եթէ Աստուած նրա ճակատին գրել է, որ այս հիւանդութիւնով մեռնի, այն ժամանակ հազար բժիշկ գալու լինի, ոչինչ ճար անել չէ կարելի. բայց եթէ նրա „աջալը“ (օրհասը) չի կատարվել, սարիցն էլ ցած դլորես, էլի չի մեռնի։ Բժիշկը էլ ի՞նչ բանի է պէտք։

Գինը սկսեց դարձեալ աղաչել նրան, թէ պէտք էր հրաւիրել բժիշկին, թէ բոլոր աշխարհը յիմար չէր, որ հիւանդութեան ժամանակ դիմում են բժիշկին։ Աղան չը համոզվեցաւ։ Անձանօթ պարոնը

անգամ, որ զարմանալով լսում էր այդ խօսակցութիւնը, խորհուրդ տուեց դիմել բժշկին: Աղան դարձեալ չը համոզվեցաւ, և առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա խօսքերին, ասաց կնոջը:

— Թէ բժիշկ ես ուզում, էդ հիւանդութեան բրժիշկը ես եմ. գնա, մի քանի գլուխ սոխ լաւ խորովիր, վրան աղ ածիր, տուր թող ուտէ, կուրծքը կը փափկացնէ, էլ չի հազա: Դու չես իմանում, որ ես հազալիս միշտ էդպէս եմ անում:

— Քո հազը ուրիշ է, նրանք ուրիշ, պատասխանեց կինը:

— Տօ, ինձ բան ես սովորացնում, ինչպէս թէ ուրիշ է, հազը—հազ է, հազով մարդ չի մեռնի, քսան տարուց աւելի է, որ ես հազում եմ, ինչու չեմ մեռնում:

Դարձեալ «ես», դարձեալ իր «եսի» կէտիցն էր նայում աղան իր դստեր հիւանդութեան վրա. երբ հազը նրա «եսին» վնաս չէր տալիս, և խորոված սոխ ուտելով հանգստանում էր, ուրեմն դստեր համար ինչ իրաւունք ունէին ուրիշ զարմաններ ի վրա մտածելու. երբ հազից նա չէր մեռնում, աղջիկն էլ իրաւունք չունէր մեռնելու...

Տիկինը գիտենալով իր ամուսնու յամառութիւնը, առանց երկար խօսելու, թողեց նրան և վշտացած դուրս եկաւ: Նա իմացաւ, որ Ստեփանը արդէն գընացել էր բժիշկին բերելու. այժմ ողորմելի կինը մտածում էր ոչ այնքան դստեր մահուան մասին,

որքան այն խռովութեան մասին, որ պիտի կատարվէր բժշկի պատճառով:

Կնոջ դուրս գնալուց յետոյ կրկին վերադարձաւ Մասիսեանի սրտի խաղաղութիւնը, որպէս թէ ոչինչ չէր պատահել, և կրկին իր սովորական սառն և հանդիստ տրամադրութեան մէջ նա դարձաւ դէպի անծանօթ պարոնը, և ասաց նրան.

— Այնքան ես ասել, որ «կնոջ ծամը երկար կը լինի, բայց խելքը—կարճ», ոչինչ չես կարող հասկացնել դրանց:

Անծանօթը ոչինչ չը խօսեց:

— Սառանայի պէս եկաւ, մեր խօսակցութիւնը կտրեց, ասաց աղան:— Ինչ էինք խօսում:

— Դուք խօսում էիք, թէ ինչպէս պէտք է $1\frac{1}{4}$ ֆունտի ծանրութիւն ունեցող աղիւսի կտորը գործածել մէկ ֆունտի տեղ բամբակ գնելու ժամանակ:

— Հա, այդ էի ասում, հիմա քեզ մի բան պատմեմ:

Նա պատմեց, թէ ինքը մի ժամանակ մետաքսի առևտուր ունէր Նուխիի, Կախի և առհասարակ Լեզգիստանի կողմերում. ժողովուրդը այն աստիճան միամիտ, յիմար և անփոյթ էր, որ ամենեկին հասկացողութիւն չունէր չափերի կամ կշիռների վրա: Այն ժամանակը մի պտղաբեր ժամանակ էր և ինքը այն ժամանակ կարողացաւ դնել իր հարստութեան հիմքը: Մարդիկ ոչխարի խելք ունէին: Բայց հիմայ... հիմայ բոլորն էլ «սատանայացի» էին... Գնում էր

գլխերում մետաքս հաւաքելու մետաքսը այն ժամանակ նոյն արժէքն ունէր, ինչ որ ունի այժմ բամբակը: Ինքը ունէր մի հրաշալի կշեռք, որ միշտ իր հետ էր ման ածում, որովհետեւ գլխացիները մօտ կշեռք գտնել գոյուար էր: Կշեռքը իսկապէս մի հասարակ կշեռք էր, փայտեայ լծակով, յարդից հիւսած թաթերով (նժար), որ կախված էին լծակից կաշուց շինած փոկերով, բայց նա ունէր իր մէջ մի գաղտնիք, որ, օրինակ, չորս ֆունտ ծանրութիւն ունեցող մետաքսը կարելի էր նրա մէջ երկու ֆունտ ծանրութիւն ունեցող քարի հետ հաւասարացնել: Այդ գաղտնիքը գտնւում էր կշեռքի լեզուակի մէջ, որից բռնում և կշռում են: Լեզուակը այնպէս էր յարմարեցրած լծակին, որ եթէ ձեռքդ գէպի քարի կողմը թեքէիր, մետաքսը անհամեմատ թեթեւ կը գար, իսկ եթէ ձեռքդ գէպի մետաքսի կողմը թեքէիր, մետաքսը անհամեմատ ծանր կը գար: Ուրեմն գնողի կամքիցն էր կախված իր կշեռքը այնպէս գործ ածել, որ միշտ օգուտը իր կողմը մնար: Դա մի հրաշալի կշեռք էր. մի ազուկեցի զօկ քանի քանի անգամ հինգ հարիւր բուրլի էր տուել, որ առնէր այն կշեռքը, և պատրաստ էր հաղար էլ տալու, բայց Մասիսեանը չէր ծախել, և մինչև այսօր էլ պահում էր իր մօտ, և միշտ կը պահէ որպէս մի սրբութիւն, որովհետեւ նրանից շատ «խէր» էր տեսել...:

Վերջացնելով իր կախարդական կշեռքի պատ-

մութիւնը, Մասիսեանը սկսեց բացատրել քարերի որակիւթիւնը, որ այն ժամանակ գործ էին ածվում որպէս չափ: Կշեռքի որոշված քարեր կամ չափեր չը կային, ասում էր նա, այլ քսան հատ ուռսաց արծաթեայ ամբողջ բուրլիանոց մանէթների ծանրութիւնը համարվում էր մի ընդունված չափ. և ինքը միշտ ընտրում էր Եկատերինայի ժամանակից մնացած ահագին մանէթները և նրանցով էր կազմում իր կշեռքի ծանրութեան չափը: Ահա այն ժամանակն էին առատ հունձքի տարիները...մի զօկի համար պատմում էին, թէ շատ տեղերում իր աջ ոտն էր գործ ածում որպէս չափ, դնում էր կշեռքի մէկ թաթի մէջ, իսկ միւսումը մետաքս էր ածել տալիս, ասում էր, թէ ոտս 5 ֆունտի ծանրութիւն ունի, և հուփ էր տալիս ոտը, որքան ուժ ունէր, և 5 ֆունտի տեղ 10 ֆունտից աւելի մետաքս էր կշռում...և զօկերը այն ժամանակ հարստացան...հիմայ ուր են այն ժամանակները...գնացին...էլ յետ չեն գայ...ով խելը ունէր, իր բեռը բեռնեց...ով խելը չուներ, մնաց քաղցած...:

Մասիսեանը պատմում էր այդ ամենը այնպիսի մի հասարակ կերպով, կարծես թէ, խօսում էր բոլորովին սովորական մի բանի վրա: Նա երանութիւն էր տալիս անցեալ ժամանակներին, երբ մարդիկ միամիտ էին, երբ կարելի էր խաբել նրանց...Անծանօթ պարոնը լսում էր նրան, երբեմն գլուխը շարժելով, վերջապէս ձանձրացաւ նա, և վերկենա-

լով, ասաց.

— Մնաք բարեաւ:

Նա հեռացաւ և նրա ետեւից Մասիսեանը ասաց.

— „Աւանակ“

— „Աւաղակ“ ... կրկնեց իր մտքումը անծանօթը և անյայտացաւ փողոցների խաւարի մէջ:

ԺԳ.

„Լաւ է տան շունը լինել, քան թէ տան պատիկը“. ամեն ինչ նրան են հրամայում, ամեն բան նրան են անել տալիս, թէ տիկինը, թէ աղան, թէ ծառան և թէ աղախինը՝ բոլորը նրան գործի են դնում:

Այն օրից, որ Միքայէլը դուքնի աշակերտ դարձաւ, թէև նրա դրութիւնը մի աստիճան բարձրացաւ, բայց նրա աշխատութիւնները աւելի և աւելի անտանելի դարձան: Խեղճ տղան մի բոպէ ևս հանգստութիւն չունէր, նա պէտք է և տանը ծառայէր և խանութումը: Առաւօտեան գեռ բոլորը քնած, գեռ արևը չը ծագած, նա ոտքի վրա էր, սամօլարը կըրակ էր գցում, ամենի կօշիկները սրբում էր, բակը աւելում էր, այդ բաւական չէր, պէտք էր և ջրով սրսկել, որ նա վեր էր առնում բակից անցնող առուակից: Ախ, այդ բակի մարբերը ամեն առաւօտ նրա համար մի ահագին տանջանք էր. փոշին, կարծես, մաղվում էր խաբխուլ և տրոր-

ված պատերից, իսկ յատակը քարած չէր, այլ նոյնպէս հողից, որ միայն պնդացել էր մարդկանց ոտքերի տակ:

Չը նայելով այս բոլոր բազմատեսակ զբաղմունքներին, Միքայէլը դարձեալ ժամանակ էր գտնում, իր փոքրիկ դասագիրքը առնելով, քաշվել տան մի խուլ անկիւնում և լուռ ու մունջ իր դասը սերտել: Նա սաստիկ սէր ունէր կարգաւ սովորելու, և կարծես՝ բնագրումով հասկանում էր, թէ դա մի օր իրան հարկաւոր կը լինի, բայց սովորում էր որպէս մի արգելված բան: Մասիսեանը ատում էր բոլոր կարդացողներին և նրա ատելութիւնը աւելի սաստկացաւ, երբ իր որդին, Ստեփանը, զիմնագիտից տուն դարձաւ, երբ նրա մէջ գտաւ մի հակառակորդ, որի հետ երբէք չէր կարող հաշտվել:

Միքայէլը ընտրում էր միայն գիշերվայ ժամերը ընթերցանութեան համար, երբ տան մէջ բոլորը քնած էին, երբ ոչ ոք նրան խանդարել չէր կարող: Նրան բնակութեան համար սուել էին հին փայտանոցը, որ այժմ ծառայում էր որպէս „խորթանոց“, այսինքն մի այնպիսի տեղ, ուր պահում են տան անպէտք կարասիները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել գործածութիւնից ընկած դանազան տեսակ անօթներ, ժանդոտած մեխեր, երկաթի կտորներ, կտորած բահեր, բրիչներ, ատամները մաշված սղոցներ, ջարդված կթեր, կճուճներ, պատառոտած հին կօշիկներ, հողաթափներ, թոկի կտորներ, բամբակ

գգելու մի ջարդված մեքենայ, — այսպիսի և ուրիշ տեսակ անպէտք բաներ, որ փտում էին փոշու և բորբոսի ներքոյ:

Այդ խուզը, առանց օդի և առանց լոյսի, նմանում էր մի մեծ հաւաքունի, որ մի նեղ ծակ միայն ունէր, որ ծառայում էր որպէս մուտք, և որտեղից ներս մտնելու համար նրա փոքրիկ բնակիչը պէտք է բաւական թերէր իր մէջքը: Այսուամենայնիւ, Միքայէլը գոհ էր իր բնակարանով, որովհետեւ առանձին էր: Թէև նրա մէջ գտնված միջոցները այնքան շատ տեղ էր բռնել, որ Միքայէլի համար մնացել էր մի անձուկ անկիւն միայն, որը նա մարքելով, և սառն, խոնաւ յատակի վրա մի կտոր հասիր տալիս, այնտեղ պառկում էր: Նրա դռակը այդ կոշտ և խարտոցի նման հիւսված հասիրն էր, որ սաստիկ ցակեցնում էր կողքերը. նրա բարձր իր հագուստն էր, որ հանում էր, ծալում էր և դնում գլխի տակը. նրա վերմակը աղայի հին, քրքված մուշտակն էր, որ յայտնի չէր, թէ ինչ ժամանակներից էր մնացել, և որի վրա մազերի հետքերն մի քանի տեղ միայն երևում էին: Այդ ողորմելի անկողնի մէջ պառկում էր նա, քնում էր խորին, հանգիստ քնով, որովհետեւ միշտ յոգնած էր լինում:

Մի անգամ գիշերից բաւական անցել էր, Մասիսեանի դատարկ տան մէջ տիրում էր խորին անապատական լռութիւն: Ամեն տեղ մութն էր, միայն Միքայէլի խուզի մէջ դեռ լոյս էր երևում:

Նոյն միջոցին մէկը ման էր գալիս պարտէզի մէջ, և այնքան հանդարտ կերպով, կարծես զգուշանում էր, որ քայլերի խշխշոցը լսելի չը լինէր: Անցնելով Միքայէլի խուզի մօտից, նա նկատեց լոյսի նեղ շառակիղը, որ դռնից դուրս ցոլանալով, տարածվել էր գետնի վրա: Նա գլուխը կռացրուց և ներս մտաւ: Միքայէլը պառկած էր իր հասիրի վրա, և ձեռքը նեցուկ տալով երեսին, գլուխը վեր էր բարձրացրել բարձից: Նրա աչքերը նայում էին, բայց նա ամենևին չը շարժվեցաւ, և կարծես, չը նկատեց, որ մէկը մտաւ իր մօտ: Նա գտնվում էր մի այնպիսի ինքնամոռացութեան մէջ, երբ միտքը դադարում է գործելուց և յոգնած անդամների վրա տիրում է մի տեսակ մեռելային թմրութիւն: Նրա մօտ բաց դրած էր իր դասագիրքը:

— Ե՛յ... հէ՛յ... դէսը քչէ գառները, դէսը... բացականչեց կիսաքուն Միքայէլը:

— Խեղճ տղայ, նա երբէք իր գառները մոռանալ կարող չէ, ասաց ներս մտնող պատանին:

Դա Ստեփանն էր:

Նա իր սովորութեանը համեմատ եկել էր Միքայէլի հետ պարապվելու, նրա դասերին նայելու: Բարեսիրտ պատանին այս և այն կողմ մտիկ տուեց, քր մի յարմար տեղ գտնէ նստելու, և նստեց բամբակ գգելու ջարդված մեքենայի վրա: Միքայէլը դեռ անշարժ, նոյն դրութեան մէջ պառկած էր: Պատանին ձեռքով կամաց խթեց նրան, որ զարթնի:

Խփիր, խփիր... [Թէկուզ սպանես, էլի ոչինչ չես ասի... կոչեց Միրայէլը։

— Նա զառանցութեան մէջ է, խօսեց Ստեփանը։

— Խեղճ տղայ, տեսնես ինչ է պատահել։

— Այդ ես եմ, Միրայէլ, դարձիր։

Միրայէլը գլուխը բարձրացրուց և նստեց։

— Դու դարձեալ այդպէս անհոգ կերպով ես քընած, հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ կը հիւանդանաս, խօսեց Ստեփանը կարեկցութեամբ նայելով, [Թէ որպէս նա պառկած էր մերկ հասիրի վրա։

— Ախ, ուր էր, որ հիւանդանայի... որ մեռնէի... միմնջաց փոքրիկ սպասաւորը ողորմելի ձայնով և սկսեց հեկեկալ։

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, ի՞նչու ես լացում, աշխատում էր հանդստացնել նրան Ստեփանը։

Միրայէլը պատմեց աղայի այն օրվայ բարբարոսական վարմունքը իր հետ, ցոյց տուեց իր մարմնի վրա կապտած, սևացած տեղերը, որ առաջ էին եկել նրա փայտի հարուածներից, ասաց, [Թէ իրան փակեցին խանութի ստորերկրեայ սարգափում, այնտեղ ծեծեցին, ամբողջ օրը այնտեղ բանտարկված մնաց, կամենում էին գիշերն էլ [Թողնել, բայց ինքը շատ վախեցաւ, յետոյ խանութի մեծ գործակատարը աղաչեց աղային, նրան ներեցին, և աւելացրուց, [Թէ ինքը ոչ մի գործով յանցաւոր չէր, ի՞նչուր տեղը ծեծեցին, և շատ ծեծեցին... լաւ էր, որ ուշքից գնաց և չէր զգում, [Թէ որպէս էին

ծեծում...

— Անգոթ... մռնչեց պատանին և սկսեց ցաւակցաբար քննել Միրայէլի մարմնի ծեծված տեղերը, յետոյ բոլորովին զայրացած, հարցրուց. — Ի՞նչ բանի համար այսպէս նահատակեցին քեզ։

Միրայէլը յայտնեց, [Թէ աղան շատ անգամ նրան ասել էր, [Թէ տանը ինչ որ պատահում է, բոլորը իրան «խաբար տայ», — [Թէ ինչ են անում, ինչ են ուտում, ով է գալիս, ուր են գնում, տիկինը ում հետ է խօսում, Ստեփանը որտեղ է ման գալիս, և այլն. — Իսկ ինքը [Թէն ամեն բան իմանում էր, բայց չէր յայտնում, ասում էր, [Թէ ոչինչ չը գիտէ, և երբ աղան միւս աշակերտներից տեղեկանում էր, նրա վրա միշտ բարկանում էր, [Թէ «լակոտ», զու ի՞նչու ես ինձ խաբում։ Իսկ այն օր տիկինը տուել էր նրան մէկ մանէթ և ասել էր. Միրայէլ, շուտ վաղիւր բաղարը, մի քիչ տանձ, խնձոր և ծիրան գնիր, Եփրեմ աղայի կնիկը դալու է մեր տունը։ Միրայէլը գնացել և տիկնոջ պատուէրը կատարել էր. աշակերտներից մէկը աղային խաբար էր տուել, բայց ինքը ուրացաւ, [Թէ սուտ է և այդ մասին նրան ծեծեցին։

Ի՞նչու էիր ուրանում։

— Ես գիտէի, պատասխանեց Միրայէլը, որ աղան պիտի գար տուն և խանութի հետ զալմաղալ սարքէր, մտածեցի, [Թէ աւելի լաւ էր, որ ես ծեծ ուտէի, քան [Թէ նա խանութին մի վատ խօսք ասէր։

— Ուրեմն դու խանութին սիրում ես:

— Սիրում եմ, նա ինձ չի ծեծում, բայց ազան միշտ ծեծում է, միշտ ծեծում է... Ես այստեղ չեմ մնայ, կը փախչեմ, կը գնամ, կը կորչեմ, հերիք է, որքան ծեծվեցայ...

Պատանին աշխատում էր հանգստացնել նրան, խրատելով, որ այսպես բան չանէ, թէև իրան լաւ յայտնի էր նրա վիճակի դառնութիւնը, թէև ինքը գիտէր իր հօր անգթութիւնը, բայց փախչելը ոչինչ նպատակի չէր հասցնի, որովհետև նրան կրկին յետ կը բերէին և աւելի խստութեամբ կը սկսէին վարվել, որպէս այդ պատահել էր մի քանի անգամ: Որովհետև Միքայէլը մի տեսակ ստորուկ էր, մի տեսակ զբաւական էր այն փողի փոխարէն, որ նրա հօրեղբայրը պարտական էր աղային: Թէ պէտք էր առաջ մտածել, որ այս պարտքից ազատվէր նրա հօրեղբայրը, այնուհետև Միքայէլի ազատութիւնը կը հեշտանար: Եւ ինքը, Ստեփանը, յոյս ունի, որ շուտով իր միջոցները կը ներեն օգնելու նրա հօրեղբօրը, միայն մտածում է, թէ Միքայէլը իրանց տրտնից դուրս գալուց յետոյ ինչ գործով պիտի պաշտօնավէր, որովհետև չէր ցանկանում, որ նա կրկին վերադառնար իր հայրենական տունը և գիւղական կեանք վարէր, այլ համոզված էր, որ եթէ նա օրինաւոր կրթութիւն ստանար, կարող էր ժամանակով մի նշանաւոր մարդ դառնալ:

Բարեսիրտ պատանու խրատները, որքան և ազ-

նիւ զգացմունքից բխած, որքան և մարդասիրական լինէին, դարձեալ այն բոլորում չէին կարող ազդել Միքայէլի վրա, որ միայն իր վերքերի ցանն էր զգում, խորհելու և մտածելու ընդունակութիւնը կորցրել էր:

— 2է, ասաց նա, ինչ որ էլ պատահելու լինի, կը փախչեմ, պուխս մի տեղ կը թագցնեմ, էլ չեմ գնայ մեր գիւղը, որ այնտեղից յետ բերեն, կը կորչեմ մի ուրիշ տեղ...

Ստեփանին աւելի վախեցնում էր փոքրիկ Միքայէլի յուսահատութիւնը, և ծանօթ լինելով նրա համարձակ և անվեհեր բնավորութեանը, կասկածում էր, մի գուցէ խեղճ տղան մի փորձանքի մէջ գցէր իր անձը: Բայց չը գիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել: Երկու վիճակակիցներ— մէկը որդի, միւսը սպասաւոր— շատ լաւ հասկանում էին միմեանց դրութիւնը, բայց որդին աւելի դժբախտ էր, քան թէ սպասաւորը, որովհետև աւելի զարգացած լինելով, նրա վրա աւելի սաստիկ ազդում էր բռնութեան կոպտութիւնը. բայց սպասաւորի վրա բոլորական տրտնալուծիւն ունէր. և նրա մարմնի կապոյտ ուռոյցքների բժշկվելու հետ՝ գուցէ կանցնէր և սրբոյի կսկիւր:

Ստեփանը երկար նստած բամբակի ջարդված մեքենայի վրա, խրատում էր, մխիթարում էր զրթբախտին, որին նա շատ սիրում էր, գտնելով նրա մէջ այնքան լաւ յատկութիւններ, որ գուցէ պիտի

վշանային, պիտի աղաւաղէին այն ապականիւած միջնորդի մէջ, ուր նրան ձգել էր վիճակը: Նա խօսում էր խիստ տաք և ոգևորւած կերպով, թէ ինքը հաւատացած է, թէ Միքայէլը կը հետեի իր խրատներին, չի հեռանայ, այլ կը մնայ և կը սովորի այն բոլորը, ինչ որ ինքը ցանկանում է նրան սովորացնել և ժամանակով լաւ մարդ կը դառնայ: Միայն պէտք է համբերել, պէտք է դիմանալ, և գլխաւորը՝ պէտք է աշխատել: Չիթային ճրագի աղօտ լոյսը, ընկնելով եռանդոտ պատանու դուռնաթափ դէմքի վրա, տալիս էր նրա երեսի գեղեցիկ գծադրութեանը մի առանձին վայելչութիւն: Նա խօսում էր առանձնապէս զաւարելու, շուտ շուտ ուղղելով գլխի խիտ մազերը, որ թափւում էին ընդարձակ ճակատի վրա:

Կարգալով և շատ կարգալով զանազան գրքեր, նրա գլխում խիստ շուտ ձեւակերպւեցաւ այն ընկերական լուսաւոր պաղափարը, որ լեցնում է մարդու սիրտը մի սրբազան զգացմունքով՝ սիրել, կարեկցել, և օգնել նեղեալներին, վշտացածներին, հարստահարւածներին, և հալածել կոպիտ բռնասիրութիւնը: Գաւազանով հօր տունը, այնտեղ գտաւ անախտութիւններ և գոռանք միայն, — մօր մշտահոս արտասուքը և բոյրերի ճնշւած վիճակը տեսաւ: Տեսաւ մի հայր, որը, որպէս խաւարեցնում էր ընտանիքի բարօրութիւնը, որպէս զրկում էր նրան ամեն վայելչութիւններից, որը որպէս իր տունը չինել էր մի

կատարեալ դժուր, — այնպէս էլ իր առեւտրական տունը դարձրել էր կատարեալ աւաղականոց: Եւ զարմանալին այն էր, որ նրա հայրը, այդ հին աւաղակը, նայում էր իր որդու վրա, որպէս մի գողի վրա, և թոյլ չէր տալիս մինչև անգամ իր խանութը մտնելու: Այդ մարդը, որ այնքան համակրում էր գողերին, և խաբեբաներին, նոյնը կասկածում էր իր որդու մասին որը բոլորովին հեռու էր այս տեսակ ակտերից: Այդ մի անբացատրելի հակասութիւն է: Գողութիւնը, խաբէյութիւնը նրա կարծիքով պախարակելի չէին լինի, եթէ որդին գողանար ուրիշից, բայց երբ հօր փողերը ծախսում էր, առանց աշխատելու նրանց տեղը կրկնապատիկ լեցնել, — դա գողութիւն էր:

Բարեսիրտ պատանին վերջացնելով իր խրատները, խորհուրդ տուեց Միքայէլին չը պառկել հասիլի վրա, թէ գետնի խոնաւութիւնից կարող էր աւելի հիւանդանալ նա, և խոստացաւ, թէ առաւօտեան կը տանէ նրան բժշկի մօտ, և մարմնի ծեծւած տեղերը զարմանել կը տայ:

— Զէ, չեմ ուզի, ձայն տուեց Միքայէլը, եթէ ազան գիտենայ, մի դալմազալ էլ դրա վրա կը սարքէ, ինչպէս որ արեց, երբ Գայիանէի համար բժիշկ բերեցիք:

Միքայէլի երկիւղը մասամբ իրաւացի էր. ազան ահագին փոթորիկ բարձրացրուց, երբ առաւօտեան իմացաւ, թէ Գայիանէի համար բժիշկ էին բերել,

և մինչև անգամ մարդ ուղարկեց, իմացում տուեց թշկին, որ «չը համարձակվի» միւս անգամ իր տունը մտնել:

—Այդ ոչինչ, պատասխանեց Ստեփանը, —ես այնպէս կը սարքեմ, որ նա չի իմանայ: Բայց հիմայ պէտք է քեզ համար մի մահճակալ պատրաստել:

Ստեփանը սկսեց քրքրել «խորթանոցի» մէջ ածած ափուր—չրփուր բաները և գտաւ մի կոտրած դրան կտոր, որի երկու տախտակներն էին մնացել տախտակների մի ծայրը դրեց բամբակի մեքենայի վրա, իսկ միւս ծայրը ամրացրուց պատուհանի մէջ մահճակալը արդէն պատրաստ էր:

—Ահա դրա վրա կը քնես այսուհետեւ, ասաց նա Միքայէլին:

—Բայց երբ աղան տեսնէ, հարցրուց Միքայէլը վախկոտ ձայնով.—նա ասել է, որ այդ բաներին ձեռք չը տամ, ոչ մէկը տեղից չը շարժեմ:

—Առաւօտեան կրկին իրանց տեղը կը գնես, իսկ գիշերները այսպէս կը սարքես քեզ համար, հիմայ խօսովորեցար...

—Դէ, բարի գիշեր:

Պատանին հեռացաւ:

ԺԴ.

Անցաւ երեք տարի հս:

Միքայէլը այժմ մեծացել, բաւական չնորհալի

տղայ էր դարձել, բայց նրա վիճակի մէջ մի առանձին/ փոփոխութիւն չէր եղել: Մօտաւորապէս հինգ տարի կը լինէր, որ նա ծառայում էր Մասիսեանի թէ տանը և թէ խանութումը, և ամենալաւ դորձակատարներից մէկը կարելի էր համարել նրան, բայց տակաւին ոչինչ վարձատրութիւն չէր գտել, թէև նրա հօրեղբօրը, Աւետ ապօրը, խոստացել էին, թէ խանութի աշակերտ դառնալուց յետոյ ոօճիկ կը նշանակեն: Միքայէլին դեռ անընդունակ էին համարում շատ բաների մէջ. նա երբէք չէր կարողանում սովորել, թէ որպէս պէտք էր հասկանալ «լաւ» և որպէս պէտք էր հասկանալ «վատ»: Վաճառականները առանձին նշանախօսութիւններ ունեն, որպէս աւագակները ունեն արդօթեան լեզու:

Վաճառականի ճարպիկութիւնների գաղտնիքը ըմբռնելու համար, վաճառականի արդօթը սովորելու համար, պէտք է ասած, որ Միքայէլը իրաւ որ անընդունակ էր: Նա դեռ չը գիտէր, թէ որպէս պէտք է արշինը պտրտացնել, որ, օրինակ, 10 արշին երկայնութիւն ունեցող կտաւը կարելի լինէր 11-ի հաւասար դուրս բերել. նա դեռ չը գիտէր, թէ կշիռների և չափերի մէջ ինչ տեսակ խարդախութիւններ պէտք էր բանացնել: Եւ այս էր պատճառը, որ նրան անգաղար լսել էր տալիս աղայի յանդիմանութիւնները՝ «յիմար, դու մարդ չես դառնալու»...Այդ բոլորը նա ոչ թէ չը գիտէր, ոչ թէ չէր կարող կատարել աւելի լաւ և աւելի ճարպիկ

կերպով, քան թէ միւս գործակատարները, բայց
ատում էր, զգվում էր, անբարոյականութիւն էր
համարում: Բնականից պարզ և չը փշաքած գիւ-
ղացի տղան, մի բարի բախտով հանգիսելով Ստե-
փանի նման ազնիւ պատանուն, նրա ազդեցութեան
տակ, աւելի զարգացաւ, աւելի մաքուր բնաւորու-
թիւն ստացաւ: Լուսաւոր որդին յաղթեց խաւարա-
սէր հօրը Միքայէլի կրթութեան վերաբերութեամբ:

Ստեփանը այժմ Մօսկւայի համալսարանի բժշկա-
կան մասում ուսանող էր: Միքայէլը երբէք չէր
կարող մոռանալ այն տխուր վիշերը, որի առաւօտը
պատանին պիտի ճանապարհ ընկնէր: Նա զրկվում
էր մի լաւ բարեկամից, որ շատ անգամ մխիթարել
էր նրա կեանքի դառն բոլորները, որ ներշնչել էր
նորա մէջ այնքան բարի մտքեր: Նա նստած իր
ոգորմելի խուղի մէջ անբուն սպասում էր մի ան-
գամ ևս տեսնել նրան իր մօտ, մի անգամ ևս լսել
նրա խօսքերը: Յանկարծ Ստեփանը ներս մտաւ,
բերելով իր հետ մի փոքրիկ արկղիկ. «քեզ համար
է, Միքայէլ, առած նա, գրքեր են, դու այնքան
սովորել ես, որ կարող ես կարդալ, և հասկանալ,
կարգաւ և շատ կարգաւ այդ գրքերը»: Միքայէլը
ուրախութեամբ ընդունեց թանկագին ընծան, և այն
օրից գրքերի արկղը թաղցրել էր իր խուղի մէջ,
և շատ անգամ ամբողջ վիշերներ անց էր կացնում
ընթերցանութեամբ, թէև շատ բան չէր հասկանում:

Մասիսեանի խանութի ծառայողների մէջ Մի-

քայէլը միայն էր, որ պանդուխտ էր, միւսները
քաղաքում կամ ծնողներ կամ ազգականներ ունէին
և վիշերները իրանց տներն էին գնում: Նրանք
միայն խանութի հետ գործ ունէին և ազատ էին
աղայի տնային ծառայութիւններից: Այդ հոգսը
մնացել էր Միքայէլի վրա միայն, թէև նա այժմ
բաւական բարձր էր մի հասարակ սպասաւոր լինե-
լուց, և այն ստոր ծառայութիւնները, որ նրան
անել էին տալիս, մինչև անգամ վերաւորական էր
նրա համար: Տիրիկին Մարիամը շատ անգամ ասել
էր իր ամուսնին, որ մի նոր սպասաւոր վարձէ և
Միքայէլը ազատ մնայ տնային ծառայութիւններից,
բայց միշտ նրա խնդիրքը մնացել էր անկատար,
ստանալով աղայից մեղծոգական պատասխան. «ես
մուֆթայ հաց չունեմ, որ նրան ուտացնեմ, հոգին
չի գուրս գայ, թող տան բանն էլ անէ, դուքանի
բանն էլ»:

Բայց այդ «մուֆթայ» հացը Միքայէլի վրա
շատ թանկ էր նստում: 2րդ նայելով իր վրա բար-
դված անտանելի աշխատութիւններին, այն օրից,
որ նա մտել էր Մասիսեանի տունը, և որից անցել
էր հինգ տարի,—այսքան տարվայ ընթացքում նա
ոչ միայն կօպէկ փող չէր ստացել աղայից, այլ
նրա համար մի նոր հազուստ ևս չէին կարել տուել:
Նա դեռ ևս հագնում էր տան հնոտիքները, որ տի-
կին Մարիամը կարկտում և յարմարացնում էր նրա
համար: Բայց նա խանութում ստացած «շաղիր-

դանաներից^{*)} հինգ տարվայ ընթացքում յետ էր գցել մի փոքրիկ գումար, որ հասնում էր քսան ռուբլու, և այդ փողերով կարել էր տուել իր համար մի ձեռք հագուստ, որ դեռ միանգամ ևս չէր հագել, և այն հագուստով չէր երևացել աղայի աչքին, այլ ծածուկ պահում էր, որ զատկին իրանց զիւղը գնալու ժամանակ հագնէ:

Մասիսեանը առհասարակ սիրում էր իր գործակատարներին վատ հանգիւած տեսնել. նրա կարծիքով հագուստը մերկութիւնը ծածկելու համար էր և ոչ թէ վայելչութեան համար: Եւ մաշված հագուստով գործակատարը միշտ վայելում էր նրա առանձին հաւատարմութիւնը. «փողի զաղըր իմացող է», նկատում էր նա: Բացի դրանից, իր անձնատկան «եսի» տեսակէտից կշռելով ամեն ուրիշ մարդու վարմունքը, նա խիստ անվայել էր համարում տեսնել մէկին, որ հետեւում է նորաձեւութիւնների, որ իր վրան-գլուխը զարդարում է, քանի որ ինքը, աղան, այնքան մեծ հարստութեան տէրը, երբէք չէր փոխում իր հագուստի ձևերը, որպէս չէր փոխում իր մարմնի կաշին: Մասիսեանի ճաշակին այն աստիճան սովորել էին գործակատարները, որ ամեն կերպով աշխատում էին յարմարվել: Նրանք, ուրիշ քաղաքներում գեղեցիկ հագնւում էին, շուայլ ապ-

*) «Ձ ա գ ի ր դ ա ն ա յ» նշանակում է այն փոքրիկ ընծան, որ շինում է մի քանի կոպիկներով, որ ստանում են խսկուքայանների աշակերտները:

րում էին, ոսկի ժամացոյց էին կրում ոսկի շղթայով, կառքերով էին զբոսնում,—բայց երբ պատահում էր վերադառնալ աղայի մօտ հաշիւի կամ մի ուրիշ գործի համար, բոլորովին կերպարանափոխւում էին, և յայտնւում էին մաշված հագուստով, ողորմելի—խոնարհական դէմքով և հին քօշերով: Մասիսեանը այն բնաւորութիւնն ունէր, ինչ ուզում ես արա, միայն նրա աչքը չը տեսնէ: Ամեն բան նրա մէջ յաջորդաբար, և մինը միւսին համապատասխանող օրէնքներով էր գնում. նա, որպէս չէր փոխում իր հին տան շինուածքի ձևը, որպէս չէր փոխում իր ընտանիքի կազմակերպութեան ձևը, որպէս չէր փոխում իր խանութում ընդունված առևտրական եղանակի ձևը,—այնպէս էլ չէր փոխում իր հագուստի ձևը: Դա անշարժութեան կատարեալ յատկանիշն է: Մի մարդ, մի ժողովուրդ և վերջապէս մի ամբողջ ազգ, երբ շուտ-շուտ է փոխում իր հագուստի ձևերը, այնպէս էլ շուտ փոխում է իր հասարակական կեանքի ձևերը:

Միքայէլի նոր հագուստ ունենալը թէև մի զաղտնիք էր, բայց տալն մէջ շատերը գիտէին. գիտէր տիկինը, գիտէին և նրա երկու աղջիկները՝ Գայիանէն և Հռիփսիմէն:

Այդ երկու անմեղ արարածները այժմ բաւական փոխվել էին. Գայիանէն էլ չէր հագում, առողջ էր, միայն տաբինների հետ որքան նրա արտաքին կերպարանքը այլանդակվում էր, այնքան նրա բնաւո-

լուծիւնը, հոգեկան յատկութիւնները զեղեցիկ կերպարանք էին ստանում: Հռիփսիմէն, ընդհակառակն, ձևակերպվել, սիրունացել և մի նազելի օրիորդի գէմք էր ստացել, բայց նա մնացել էր դարձեալ ծաղրող, դարձեալ արհամարհող և մի և նոյն հպարտը, որպէս էր միշտ: Հպարտութիւնը յատուկ է սիրուն աղջիկներին: Բոլոր տանեցիքը սիրում էին Միքայէլին բացի Հռիփսիմէից. նա գեռ պահպանել էր իր սառն յարաբերութիւնները գէպի զիւղացի «առջի քօթօթը», որի առաջին տարիների կեանքից պատմում էր շատ և շատ ծաղրական էպիզօտներ, երբ նա անկիրթ, անխորձ և անտաշ յայտնվեցաւ նրանց տանը: Բայց Հռիփսիմէն այրվում և մինչև անգամ վիրաւորվում էր, երբ Միքայէլը նրա կատակներին պատասխանում էր իր արհամարհական լուծեամբը:

Տան աղջկայ սէրը գէպի տան սպասաւորը շատ անգամ սկսվում է կատակներից: Ծաղրել, ատել և պախարակել, դրանք մի տեսակ ցոյցեր են, երբ դժուար էր համարձակ ասել. «ես սիրում եմ քեզ» կամ «գու ինձ դուր ես գալիս»: Բայց Միքայէլը այնքան հասած էր, որ չէր կարող չը նկատել Հռիփսիմէի խորամանկութիւնները, և երբ սառնութեամբ էր վերաբերվում գէպի նրա կատակները, միշտ լսում էր այսպիսի խօսքեր. «ինչ ես էդքան փրվում... ուղում ես, գնամ տրեխներդ բերեմ... ես ջէր պահել եմ»... Եւ գնում, բերում, ցոյց էր տալիս

զիւղացու տրեխները, որ հազած, առաջին անգամ Միքայէլը նրանց տունը մտաւ: Այդ մի կծու հեղնութիւն էր Միքայէլին յիշեցնելու համար նրա նախկին վիճակը և խորտակելու նրա հպարտութիւնը:

Վարդապառի տօնն էր: Փողոցներում երախաները ջուր էին ածում միմեանց վրա, վազվզում էին, գոռում, գոչում էին: հարեան աղջիկներն, հաւաքված դրացու տան պարտէզում, երգում էին, «վիճակ էին դցում» և «ջան գիւլում» էին երգում: Ամեն տեղ ուրախ և զուարթ փայլում էր կեանքը, ամեն տեղ մարդիկ անհոգ զուարճութեամբ կատարում էին տօնական հանդէսը: Միայն Մասիսեանի տան մէջ ամեն ինչ նոյն էր, ոչինչ չէր փոխվել սովորականից: Ճաշից յետոյ երկու քոյրերը, Գայիանէն և Հռիփսիմէն, իրանց ամենօրեայ հագուստներով ման էին գալիս պարտէզի մէջ. տիկին Մարիամը իր սենեակում խօսում էր մի կնոջ հետ, որի որդուն ազան բանտարկել էր տուել պարտքի համար, և նա եկել արտասուելով խնդրում էր, որ տիկինը բարեխօսէ աղայի մօտ, նրա որդուն ազատեն բանտից. «նա շատ ջահել է, անխորձ է, կը մեռնի կսկիծից. թէ պարտքը նրա հօր պարտքն է, որ ոչինչ չէ թողել, և իրանք ուտելու հացի կարօտ են» և այլն: Խեղճ կիներ առանց դադարելու խօսում էր. աղաչում էր, և լաց էր լինում: Տիկին Մարիամը ցաւում էր, որ ոչինչով նրան օգնել կարող չէ, թէ ինքը աղայի գործերում միջամտելու համարձակու-

Թինն չունի, աւելի լաւ կանէր, եթէ նա ուղղակի դիմէր աղային։ Իսկ աղան տանը չէր։

Միքայէլը, օգուտ քաղելով տօն աւուր հանգստութիւնից, գնացել էր մի քանի ծանօթների հետ ման գալու. նա վերադարձաւ բաւական ուրախ տրամադրութեան մէջ, և տեսնելով աղջիկներին պարտէզում, դիմեց նրանց մօտ։ Երկուսն էլ լճակի մօտն էին. Գայիանէն հացի փշրանք էր ձգում ձրկներին, իսկ Նուրիսիմէն, մերկացնելով իր գեղեցիկ, կլորիկ թևքը, խաղում էր ջրի հետ, ափովը այս և այն կողմ ցրվելով։

— Էդ ի՞նչպէս է, որ դուք չէք գնացել «ջան գիւլում» երգելու, հարցրուց Միքայէլը մօտենալով աղջիկներին. — խաչը վկայ, լաւ չէք արել. ան, որքան աղջիկներ են հաւաքված մեր հարևան Սար-խօջենց պարտէզում, «վիճակ» են գցում. ես մի քանի տղերքի հետ գնացինք, մեզ ներս չը թողեցին սատանաները...

— Հայրս չը թողեց, որ մենք էլ գնայինք, պատասխանեց Գայիանէն տխուր կերպով։

Նուրիսիմէն նկատելով, որ Միքայէլը և իր քոյրը դրադված են խօսակցութեամբ և իր վրա չեն նայում, լճակից լեցրուց մի ահագին կուժ ջրով, և յանկարծ վրա վազելով, բոլորը միանգամով թափեց Միքայէլի վրա։

Միքայէլը շփոթվեցաւ։ Նուրիսիմէն հեռուից ծիծաղում էր. «Լաւ լողացար, վազուց չէիր լողացել»,

Իսկ Գայիանէն հանգստացնում էր նրան, աշխատելով թրջված հագուստը ցամաքացնել։

— Վնաս չունի, Վարդավառ է, էսպիսի ժամանակում չեն բարկանում։

— Չէ, ես նրա համար շարեցի, որ Վարդավառ է, խօսեց Նուրիսիմէն, չը դադարելով իր ուրախ ծիծաղից. — Ես Միքայէլին լեղացրի, որ գնայ իր նոր շորերը հագնէ, չէ՞ իմանում, որ էս օր տօն է։

Միքայէլը ամօթահարվեցաւ իր անտեղի վրդովմունքի պատճառով, և դառնալով դէպի Նուրիսիմէն հարցրուց։

— Գու ի՞նչ գիտես, որ ես նոր շորեր ունեմ։

— Գիտեմ... գիտեմ թէ որտեղ էլ պահել ես, ուզում ես, գնամ դուքս բերեմ։

Եւ նա առանց Միքայէլի պատասխանին սպասելու, սկսեց վազել դէպի նրա խուղը, որ շատ հեռու չէր. Միքայէլը վաղեց նրա ետևից, որ արգելէ իր պահուստը երևան հանելուց, իսկ կալլիկ Գայիանէն չը կարողանալով նրան հասնել, հեռուից կանչում էր իր քրոջը, որ յետ դառնայ։ Բայց Նուրիսիմէն արդէն գտանվում էր «խորթանոցի» մէջ և շտապով քրքրում էր այնտեղ ածած անպէտք մթերքը, որի մէջ պահված էր Միքայէլի նոր հագուստը։

Միքայէլը բռնեց նրա ձեռքից, աշխատում էր արգելել, բայց Նուրիսիմէն ընդիմանում էր։ Երկուսն էլ երկար քաշքշում էին միմեանց։ Այդ միջոցին մի քանի անգամ նրանց ձեռքերը հանդիպեցին միմե-

անց, մի քանի անգամ նրանց զուխները չվիեցան միմեանց հետ, և ամեն անգամ երկուսի համար ևս անբացատրելի մի դող ցնցում էր նրանց քնքոյչ ջղերը...

— Գու ի՞նչու ես ցանկանում, որ ես հագնված լինեմ, հարցրուց Միքայելը, թոյլ տալով, որ նա անէ, ինչ որ ուզում է:

— Այս նոր շորերի մէջ դու լաւ ես երևում, շատ լաւ ես երևում... ասաց փոքրիկ աղջիկը հագլիւ լըսելի ձայնով, որ կտրատվում էր սրտի բաբախումից:

— Որ էդպէս է, քո խաթրու կը հագնեմ, պատասխանեց Միքայելը անմեղ ժպիտով:

— Դէ, հագիր, ես գնում եմ:

Հռիփսիմէն դուրս եկաւ փոքրիկ խուղից թշերը շառագունած, աչքերը վառվում էին խորին, անբացատրելի ուրախութեամբ:

Մեծ քոյրը տեսնելով նրան, մի անորոշ և մթին զգացմունք, տրեց նրա սրտին, այն զգացմունքը, որ վրդովեցնում է աւելի չափահաս և փորձված աղջկան, երբ նկատում է իրանից կրտսերի մէջ որ և է անվայել համարձակութիւն: Բայց Գայիանէն Միքայելի մասին շատ լաւ կարծիք ունէր. գիտէր նրա պարզամտութիւնը, գիտէր, որ նա փոքր հասակից իրանց տան մէջ անվելով, մեծանալով, այն աստիճան ընտանիացել էր, որ մի տեսակ քոյր— եղբայրութիւն էր առաջ եկել նրա և Հռիփսիմէի մէջ:

Բայց նախանձի նման մի բան նրան խռովեցնում էր, թէ ի՞նչու Միքայելը աւելի ուրախ էր լինում, երբ Հռիփսիմէն նրա հետ խօսում էր, թէ ի՞նչու նա այնպէս շուտ կատարեց Հռիփսիմէի հաճութիւնը և հագաւ իր նոր շորերը, որոնք նա ուխտել էր հագնել այն ժամանակ միայն, երբ գնալու կը լինէր իրանց գիւղը:

Որքան Հռիփսիմէն շատախօս և թեթեամիտ էր, այնքան Գայիանէն ծածկամիտ և լուռ ու մունջ էր: Կարծես թէ, նա իր հասակից աւելի վաղ պառաւած լինէր: Գուցէ մարմնի բնական արատաւորութիւնը սովորեցրուց նրան կենտրոնանալ իր մէջ, ինքն իր հետ մտածել, երբ արտաքին աշխարհը նրա վրա շատ փոքր ուշադրութիւն էր դարձնում: Այսպիսի աղջիկները մաղձոտ են լինում և միշտ աւտելութեամբ են նայում դէպի իրանց չրջապատը, բայց Գայիանէն մի բացառութիւն էր կազմում: Նա չափից դուրս բարի և ներողամիտ աղջիկ էր և մի առանձին գույթ ունէր դէպի Միքայելը, որի վիճակի մէջ գտնում էր բաւական նմանութիւն իր հետ: Ամեն անգամ սեղանի վրա կամ մի ուրիշ ժամանակ, երբ նրան միջոց էին տալիս, իր բաժնի մի մասը պահում էր, «էդ էլ Միքայելի համար», ասում էր նա: Մայրը, եղբայրը և Հռիփսիմէն նայում էին միմեանց երեսին և ծիծաղում էին: Տանեցիկ կատակի առարկայ էին չլինել Գայիանէի բարեսրտութիւնը դէպի որը և անբախտ տղան:

— Իր նշանածին չէ մոռանում, ասում էր Հռիփսիմէն:

— Սիրահարված է, ասում էր Ստեփանը:

— Ես Գայիանէի փեսան պիտի խեմ, աւելացնում էր Հռիփսիմէն:

— Ա՛խ, ինչ կռիւ, ինչ ծամփետոց կը լինի ձեր մէջ, վրա էր բերում Ստեփանը:

Գայիանէն լռութեամբ լսում էր այդ բոլորը, երբ չափը անց էին կացնում, նրա աչքերը լցվում էին արտասուքով:

— Ես կոյս պիտի դառնամ, ասում էր նա, ինչ փեսա պէտք չէ, թող Հռիփսիմէն ուրախանայ....

— Ի՛նչու ես կոյս դառնում, մէջ էր մտնում Ստեփանը, լաւն այն չէ՞, որ պսակվէք Միքայէլի հետ, գնանք գիւղը, վար կը վարէք, կով կը պահէք:

— Դ՞նու էլ ես ծիծաղում, Ստեփան, երբ այդպէս է, ես դրանից յետոյ էլ Միքայէլի հետ չեմ խօսի, ասում էր Գայիանէն և արտասուալի աչքերով հեռանում նրանց մօտից:

Տիկին Մարիամը լսում էր որդու և աղջիկների կռիւը, ծիծաղում էր. — չանգստացիր Գայիանէ, ի՛նչու ես բարկանում, Միքայէլը մեր տան տղան է, օտար չէ:

Տան չորս պատերի մէջ փակված երկու քոյրերը, որոնք ոչ մի օտար տղայի երես չէին տեսնում, շատ բնական է, որ իրանց խօսակցութեան և զգացմունքի առարկայ չինէին տան սպասաւորին:

Եւ Մասիսեանի ընտանիքի մէջ վերողբեալ խօսակցութեան նման վիճաբանութիւններ շատ անգամ զիպել էին Միքայէլի ականջին, և նա այնուհետև իրան հեռու էր պահում աղջիկների հասարակութիւնից, թէև կատակները բոլորովին անմեղ և միամիտ սրբտերից էին բղխում, բայց Միքայէլի մօտ տակաւին մնացել էր գիւղացի տղայի ամաշկոտութիւնը:

ԺԵ

Մի անգամ Մասիսեանը Մօսկվայի իր գործակատարից նամակ ստացաւ, որի մէջ խնդրում էր ուղարկել իր մօտ մի օգնական, որովհետև տկարութեան պատճառով ինքը մենակ չէր կարողանում գործերը օրինաւոր կերպով կատարել: Այս նամակը մեծ գլորոց գցեց Մասիսեանի խանութի գործակատարների մէջ, և նրանցից ամեն մէկը ցանկանում էր, որ իրան ուղարկեն: Բայց և ոչ մէկի ընդունակութիւնը չէր համապատասխանում նամակի բովանդակութեանը, որովհետև նրա մէջ գրված էր, որ օգնականը, բացի հայերէնից, պէտք է „անպատճառ“ գիտենայ ռուսերէն գրել, կարդալ և խօսել: Մասիսեանի մօտ գտնված գործակատարների մէջ չը կար այսպիսի մէկը, և նա մեծ մտաւտանջութեան մէջ էր, թէ որտեղից կարող էր գտնել:

Մի երեկոյ այս մտածութեան մէջ աղան տուն

դարձաւ, և խսկոյն չը մտաւ իր սենեակը, այլ նստեց «խշտիքի» վրա, որ դրած էր ընկուզենու հովանու տակ, և պահանջեց սառը ջուր, որ զովացնէ իր ծարաւը: Միքայէլը խսկոյն կատարեց նրա հրամանը, և կանգնեց աղայից փոքր ինչ հեռու ոտքի վրա, սպասելով, չունի՞ արդեօք մի ուրիշ բան ևս հրամայելու:

— Կանչիր այստեղ խանութին, դարձաւ նա գէպի Միքայէլը:

Քանի մի բոլէից յետոյ տիկին Մարիամը յայտնրվեցաւ իր ամուսնի մօտ, նա ևս Միքայէլի նման կանգնած, սպասում էր լսել նրա հրամանը: Աղան նշան արեց, որ նստէ: Տիկինը տեղաւորվեցաւ նրա մօտ «խշտիքի» վրա: Աղան յայտնեց Մօսկվայի նամակի բովանդակութիւնը և կամենում էր լսել իր «խանութի» կարծիքը, թէ ումը յարմար էր ուղարկել: Տիկին Մարիամին խիստ զարմացրուց այս մտերմութիւնը, որովհետև իր ամուսնական կեանքում այդ առաջին անգամն էր, որ աղան խորհրդակցում էր նրա հետ, այն ևս մի այնպիսի առարկայի վրա, որ բոլորովին անծանօթ էր իրան:

— Այդ ձեր գիտենալու բանն է, պատասխանեց տիկինը, ումը որ լաւ էր համարում, ուղարկեցէք:

Միքայէլը, որ հեռուից լսում էր նրանց խօսակցութիւնը, որ վաղուց առիթ էր որոնում իրան առաջարկելու, վստահութեամբ մօտեցաւ և ասաց:

— Ինձ ուղարկեցէք, աղայ:

Աղան խոժոռ կերպով նայեց նրա վրա, ուզում էր բարկանալ, բայց յակամայից ծիծաղեց:

— Դու ինչ գիտես, որ քեզ ուղարկեմ, լախոտ:

— Ես համ հայերէն, համ ռուսերէն գրել, կարգալ և խօսել գիտեմ, պատասխանեց նա մի առանձին ինքնալստահութեամբ:

— Դու... դու երբ սորվեցար:

— Սորվեցայ... ինձ ու ինձ սորվեցայ... ասաց նա, վախենալով յայտնել իր վարժապետի, Ստեփանի անունը:

Թէ տիկինը և թէ աղան երկուսն էլ մնացին զարմացած, Մասիսեանի տան մէջ ոչ որին յայտնի չէր, թէ նա կարգալ գիտէր: Եւ խսկոյն տիկնոջ գլխումը ծագեց այն միտքը, որ վաղուց նրան տանջում էր, որ ցանկանում էր Միքայէլին առժամանակ հեռացնել իր տնից, վախենալով, մի գուցէ հակախմէի հետ պատահէր այն, ինչ որ պատահեց իր աղջիկներից մէկի, Սօնայի հետ, որը սիրահարվելով գործակատարի վրա, փախաւ հօր տնից, և գիւղումը նրա հետ պսակվեցաւ:

— Էլ ինչու էք ուրիշին պտուում, խօսեց տիկինը, Միքայէլից լաւը չը կայ, ուղարկեցէք, թող գնայ «մարդ» դառնայ, մեր մեծացրած տղան է:

— Ռուսերէն գիրը ունեմ, հարցրուց աղան:

— Ունեմ:

— Գնա, բեր, կարգա, տեսնեմ:

Միքայելը վազեց գէպի իր խուցը և ուրախու-

Թիւնից մոռացաւ, որ գլուխը կռացնէ նեղ դռնից ներս մտնելու համար, և ճակատը սաստիկ զարկվեցաւ դրան շրջանակի վերնափայտին: Բայց նա ուշադրութիւն չը դարձրեց ցաւի վրա և ներս մտաւ: Նա բաց արեց արկղը, այն գրքերով լիքը նուիրական արկղը, որ ընծայել էր նրան Ստեփանը և վեր առեց գրքերից մէկը: Այն ժամանակ նա մտաբերեց բարեսիրտ պատանու խօսքերը, «կարգա, Միքայէլ, շատ կարգա, մի օր հարկաւոր կը լինի քեզ կարգալը»:—Այժմ նրա խօսքը կատարվեցաւ, մտածում էր Միքայէլը, և բոլոր սրտով ցանկանում էր թռչել Մօսկվա, մի անգամ ևս տեսնել իր սիրելուն:

Միքայէլը բերեց ռուսերէն գիրքը և երկշոտ աշակերտի նման կանգնեց աղայի մօտ:

—Դէ, հիմայ կարգա, տեսնեմ:

Միքայէլը սկսեց վարժ և կանոնաւոր կերպով կարդալ, աղան ուշադրութեամբ լսում էր, թէ և մի բառ ևս չէր հասկանում:

—Դէ, հիմայ գրէ:

—Ի՞նչ գրեմ:

—Դրէ, որպէս թէ գրում ես Մօսկվայի գործակատարին: Այս անգամ ուղարկված 200 հակ բամբակների մի մասը խալիս (զուտ) Ամերիկայի սերմից է, մնացածները խառն են տեղային բամբակի հետ, վերջին հակերի վրա առանձին նշաններ են դրված, որ դու մուշտարուն ցոյց տալու ժա-

մանակ ճանաչես, և կարողանաս Ամերիկայի բամբակի տեղ անցկացնել:»

—Հիմայ կարգա:

Միքայէլը կարդաց:

—Դրեցիր «առանձին նշաններ են դրված»:

—Դրեցի. «առանձին նշաններ են դրված»... կրկին կարդաց Միքայէլը և իր կողմից նկատեց:

—Վայ թէ մուշտարին «առանձին նշաններ» ունեցող հակերից մէկը բաց անել տայ, յետոյ...

—Չայնդ կտրի, լակոտ, Մօսկվայի գործակատարս քեզ նման յիմար չէ, նա կը հասկանայ, թէ ինչպէս պէտք է սարքել բանը... ասաց աղան բարկութեամբ, և դարձաւ դէպի տիկինը,

—Ասում ես ուղարկիր, դէ, մնաց ուղարկեմ, ես ճանաչում եմ էգ աւանակին, դա «մարդ» չի դառնայ:

Բայց իսկապէս ոչ բամբակ էր ուղարկված, ոչ Ամերիկայի սերմից, ոչ տեղային սերմից, և ոչ էլ «առանձին նշաններ» էին դրված խարդախված հակերի վրա, որ գործակատարը ճանաչելով, չը սխալվէր, և կարողանար վատ բամբակը լաւ յատկութիւն ունեցողի տեղ անցկացնել: Միայն աղան գրել էր տալիս այն, ինչ որ ստեղծել էր նրա երեսակայութիւնը, մի նոր խաղ խաղալու համար Մօսկվայի բիրժայի վրա:

Միքայէլը շատ փօշմանեց իր անզգոյշ նկատուութեան մասին, և տիկին Մարիամը նոյնպէս դրժ-

գոհ մնաց նրա անփորձութեան համար, որով գրգռեց աղայի անստահութիւնը, որը պահանջում էր անպայման հպատակութիւն այն բոլոր խարդախութիւնների մէջ, ինչ որ պահանջում էին նրա առևտրական շահերը:

Տիկինը մտածեց մի կերպով բանը շինել:

— Վնաս չունի, ասաց նա, ջէր տղայ է, կը գընայ, կը տեսնի, կը սովորի:

— Ախար ի՞նչ կը սովորի, այսքան տարի չը սովորեց, գրանից յետոյ էլ ի՞նչ է կարող սովորել:

Միքայէլը կանգնած, լսում էր այդ բոլորը, որպէս մի գատապարտեալ:

Նոյն միջոցին ներս մտաւ մի մարդ, կարտուզով, սև արխալուզով, որի վրայից հագել էր մի մոխրագոյն մաշված սերթուկ երկայն ու լայն փեշերով, և ոտներին հագել էր քոշեր սպիտակ գուլպաների վրա, որոնք կեղտոտութիւնից ցեխի գոյն էին ստացել: Նա իր ձեռքն բռնած ունէր մի հաստ փայտ, որ ինքն էր շինել:

— Սիմօն Նազօրիչը եկաւ, ասեցին միաձայն, երբ տեսան նրան, իր հաստ փայտը տրփտրփայցնելով ներս մտնելիս:

Դա աղայի ազօկատն էր, մի հին պօլիցիական շինոմնիկ, որին գուրս էին արել ծառայութիւնից չափազանց արբեցութեան պատճառով, և եկել էր այն կնոջ գործի համար, որի որդին բանտարկված էր իր պարտքը աղային չը վճարելու պատճառով:

— Լաւ ժամանակ եկար, Սիմօն Նազօրիչ, քեզ էի սպասում, ասաց աղան:

— Ինչպէս չը գայի, այդ անգգամը (բանտարկեալի մօր մասին էր խօսքը) զահլայ է տանում, պատասխանեց նա և եկաւ նստեց նոյն «խշոտիքի» վրա, աղայի մօտ:

Նա բաւական յոգնած էր երևում և փոշոտած, կարտուզը զլսից առեց, թերովը սրբեց ճակատի քրտինքը, և ջրից հանելով քթախոտի մեծ տուփը, մի բուռն «էնֆիայ» վեր բաշեց դէպի իր ահագին քթի սնշածակերը, յետոյ ոգի և չունչ առնելով, զուարթացաւ, և բարերար տուփը «թաւաղա» առնելով աղային, ասաց:

— Քաշիր, լաւն է, Աստուած հասցրուց, էսօր գջլեցի մէկից, բանը շինեցի սուգումը...

Աղան ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա քաղաքավարութեան վրա, հարցրուց:

— Դու էն ասն, ի՞նչ արեցիր «այն անգգամի» հետ:

— 2էս քաշում, լաւն է ասում եմ, Ստամբօլի բուրնութի է, Աստուած հասցրուց, չատ ժամանակ էր, որ պտուում էի:

— Է՛հ, քէփդ եկել է, Սիմօն Նազօրիչ, ասն, ի՞նչ արեցիր էն «անգգամի» հետ, ասաց աղան մի փոքրը պինդ ձայնով:

— Օրհնած, էլ ուր ես բարկանում, պատասխանեց փաստաբանը պատառոտած հին աղուխով

թափտալով «բուրնօթու» փոշին իր ընչացրի վրայից, որ դեպնեկ և «բուրնօթու» գոյն էր ստացել:

— Դէ, արի, էսպիսի մարդու հետ խօսիր, ասաց աղան գլուխը շարժելով. — Էս ինչ եմ ասում, նա ինչ է պատասխանում: — Ասա, ինչպէս վերջացրիր այն կնոջ հետ:

— Էլ ինչպէս պէտք է վերջացնէի, հէրն անիծեցի, ինչ որ ունէր, շունէր, բոլորը ծախել տուեցի:

— Աղայի դէմքը պայծառացաւ մի անբացատրելի ուրախութեամբ:

— Փողերը, հարցրուց նա:

— Փողերը բերել եմ:

Փաստաբանը հանեց ջիբիցը մի շորի կտորի մէջ փաթաթած թղթադրամները, և առանց համբարելու, դողդոջուն ձեռքով տուեց աղային:

— Այ տղայ, Միքայէլ, մի ստաքան արագ բեր Սիմօն Նազօրիչին, այն մեծ ստաքանով, իմանում ես, ասաց աղան և սկսեց համբարել փողերը:

— Օրհնած, մէքիշ շուտ ասէիր, դու չե՞ս իմանում, որ Սիմօն Նազօրիչը առանց էդ զահրոնմարի ապրիլ չի կարող, խօսեց փաստաբանը և անհամբերութեամբ սպասում էր կենսատու ըմպելիքին:

Բայց Միքայէլը մի երկրորդ սխալ ևս գործեց, որ ոչ սակաւ հրաւիրեց իր վրա աղայի բարկութիւնը, նա հրամայեց «մեծ» ստաքանով բերել արագը, բայց այդ «մեծ» բառը պէտք էր հասկանալ «փոքրի» տեղ, որպէս խանութումը «լաւ» բառը գործ

էր ածվում «վատի» տեղ. — և բերեց ևս ահագին ստաքանով արագ և տուեց Սիմօն Նազօրիչին: Դա կատարեալ սպիրտ էր առանց մի ուրիշ խառնուրդի, բայց նա միանգամով կուլ տուեց:

— Այ, սիրտս հովացաւ, շատ ապրիս, ասաց փաստաբանը դատարկած բաժակը յետ տալով Միքայէլին:

Բայց աղան իր խոժոռ ականարկութեամբ արդէն հասկացել էր Միքայէլին նրա գործած մեծ սխալը, և այս անգամ խեղճ տղան բոլորովին յուսահատվեցաւ, թէ Մօսկովայ գնալն երբէք չը պիտի յաջողվէր իրան:

Բայց տիկին Մարիամին զբաղեցնում էր նոյն բօպէսում մի ուրիշ տխուր միտք, երբ տեսաւ փաստաբանի բերած փողերի ծրարը, որ գոյացել էր այն «անզգամի» կայքը աճուրդով ծախել տալուց, այն ողորմելի կնոջ կայքը, որի որդին բանտարկված էր, որը քանի օր առաջ եկել էր իր մօտ և գլթութիւն էր խնդրում, իսկ այժմ աղայի անգլթութեամբ մի ամբողջ ընտանիք պէտք է մաշվէր և ոչնչանար դառն աղբատութեան մէջ:

— Ճորհակալ եմ, Սիմօն Նազօրիչ, ասաց աղան և բաժանեց փողերի ծրարից մի տասն թուրլանոց կարմիր թուղթ և տուեց փաստաբանին: — Էս էլ բեղ փէշքաշ, որ սաղացրիր փողերս:

Սիմօն Նազօրիչը ընդունեց «փէշքաշ» այնպիսի մի խոնարհութեամբ, քիչ էր մնացել, որ համբուրէ

աղայի ձեռքը: Աղան առատաձեռն էր այնպիսի գէպքերում, որպէս լաւ որսորդները միշտ բաժին են հանում իրանց շներին վիրավորված երէի մսից:

Բայց Միքայէլի խնդիրը դեռ մնացել էր անվճար: Տիկին Մարիամը նկատելով, որ փաստաբանի բերած փողերը աղային բաւական չաւ տրամադրութեան մէջ բերեցին, մտածեց օգուտ բաղել այդ հանգամանքից և կրկին բարձրացնել Միքայէլի Մօսկվա գնալու հարցը:

— Կարգացէք, Սիմօն Եագօրիշ, ի՞նչպէս է գրած այդ նամակը, ասաց նա, տալով փաստաբանին Միքայէլի մի քանի ընդէ առաջ գրած նամակը:

Փաստաբանը հանեց ծոցից ահագին ակնոցները, գետեղեց ահագին քթի վրա, և հանդիսաւոր կերպով սկսեց կարդալ, կարծես թէ, կարդում էր մի ճառ. «Այս անգամ ուղարկված 200 հակ բամբակներից մի մասը... և այլն:

— Գրած է «առանձին նշաններ են դրված», հարցրուց աղան, երբ փաստաբանը վերջացրեց ընթերցանութիւնը:

— Ինչպէս չէ, գրած է. «վերջին հակերի վրա առանձին նշաններ են դրված»... և «առանձին նշաններ» բառի տակը խաղ էր քաշած, պատասխանեց փաստաբանը:

— Հաւանում եմ:

— Ո՞վ է գրել:

— Մեր Միքայէլը:

— Հոգիս վկայ լինի, որ ինձանից լաւ է գրել, ասաց փաստաբանը ձեռքը սրտին դնելով. — ես 22 տարի պօլիցումը գրագրութիւն եմ արել, 15 տարի Թ... մօվրովի մօտ եմ գրագրութիւն արել, բայց իմ գիրը դրա մօտ մի կօպէկ չի արժենայ:

Փաստաբանի չափազանց գովասանութիւնը մասամբ հետեանք էր այն ահագին ստաքանով արաղի, որ քանի ընդէ առաջ Միքայէլը խմացրել էր նրան, և կամենում էր դրանով վարձատրել սպասաւորի մատուցած ծառայութիւնը: Այսուամենայնիւ, Սիմօն Եագօրիշի վկայութիւնը, որպէս գիտնականի խօսքը, բաւական չաւ ներգործութիւն ունեցաւ հարցի յօգուտ Միքայէլի վճուելու վրա, և աղան խոստացաւ, որ անպատճառ կուղարկէ նրան Մօսկվա:

Երեք օրից յետոյ, վաղ առաւօտեան Մասխեանի գրանը սպասում էր մի ճանապարհորդական սալակ դուրս եկաւ Միքայէլը, իր նոր շորերը հագած, նրա յետ դուրս եկան աղան և տիկին Մարիամը: Միքայէլը առաջ մօտեցաւ տիկնոջը, համբուրեց նրա ձեռքը և ստացաւ նրա մայրական օրհնութիւնը, և յետոյ համբուրեց աղայի ձեռքը և ստացաւ նրա հայրական «բարի խրատները», որպիսիները շատ անգամ լսել էր: Յետոյ նա խիստ ուրախ և պայծառ դէմքով նստեց սալակի վրա: Սալակը շարժվեցաւ: Անցնելով Մասխեանի տան աջ թիւքից, յանկարծ վերկից մի բան ընկաւ նրա սալակի մէջ. դա մի փունջ ծաղիկ էր. յետ նայեց պատանին,

տեսաւ, Գայիանէն և չռիփսիմէն կտուրի վրա
կանգնած, նրան գլխով էին անում: Նա շատ ու-
րախացաւ, բայց մի բան մնաց նրա համար ան-
որոշ, թէ երկու աղջիկներէյ որը ձգեց փունջը, և
այդ միտքը նրան տանջել սկսեց....

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

ԵՐԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա.

Անցել էր մօտաւորապէս մէկ տարի այն օրից,
երբ Միքայէլը ճանապարհ ընկաւ դէպի Մօսկվա:
Կիրակէ օր էր: Մօսկվայի խուլ և յիտ ընկած փո-
ղոցներից մէկում, հին տան մէջ, ուր վարձով տա-
լիս էին կահաւորած սենեակներ, մի պատանի, մաշ-
ված և գունաթափ դէմքով, գրասեղանի հանդէպ
նստած, աշխատում էր: Նա, երևի, դեռ լուացված
չէր, թէև օրից բաւական անցել էր, և դեռ չը
սանրված խիտ մազերը թափվել էին նրա մերկ պա-
րանոցի վրա: Նա խալաթի տեղ հագած ունէր իր
ձմեռայն հին պալտօն և հողաթափների տեղ կրում
էր իր կալօշները: Օրը մառախլապատ էր և սառ-
տիկ ցուրտ. ձնային թեփուկները քամուց մազվելով,
զարկվում էին սենեակի սառած ապակիներին և տը-
խուր, աններդաշնակ ձայներ էին հանում: Սենեակը
վառած չէր, բայց պատանին, երևի, ցրտութիւն
չէր զգում և եռանդով գրում էր: Երբեմն նա վա-
ռում էր իր փոքրիկ չիբուխը, և կարծես, նրա ծը-
խովը աշխատում էր ջերմացնել իր սառած անդամ-
ները: Գրասեղանի վրա, որ բաւական ընդարձակ
էր, անկարգ կերպով ածած էին դանդաղ թղթեր,

տետրակներ, գրքեր, լրագրի համալրներ, որոնց մէկի վրա, գիշած էր մի բռան չափ ծխախոտ: Բայցի գրանցից, նրանց հետ խառն կարելի էր տեսնել՝ փոքրիկ սրուակներ զանազան մեծութեամբ, որոնց մէջ ածած էին գոյնըգոյն փոշիներ և հեղուկներ, այլ և մի քանի քիմիական և ֆիզիքական գործիքներ, ածուխի մեծ—մեծ կտորներ, որոնցով, երեւի, նա փորձեր էր անում, և մի մարդկային կառավար:

Այդ բոլորը իր խառնափնթորութեամբ նմանութիւն էր տալիս Փառստի գրասեղանին:

Սենեակը բոլորովին մերկ էր. մի քանի աթոռներ, մի մահճակալ, մի լամպայ, գրքերի աստիճանականը,—ահա նրա բոլոր կարասիքը: Այստեղ ապրում էր Ե... գաւառի առաջին հարուստի որդին, մի աղքատ ուսանող—Ստեփան Մասիսեանը:

Դուռը զարկեցին, ներս մտաւ աղախինը:

—Մի պարոն հարցնում է ձեզ:

—Թող մտնէ, ասաց պատանին անփոյթ կերպով և շարունակեց իր պարապմունքը:

Ներս մտաւ մի ուրիշ պատանի, բաւական ճաշակով հագնված, և տեսնելով ուսանողին, աղչած և կանգնած մնաց: Ուսանողը, զլուխը վեր բարձրացնելով, ոչ սակաւ զարմացմամբ սկսեց նայել եկուորի վրա:

—Ա՛խ, այդ դուն ես, Միքայէլ, ինչպէս փոխվել ես, հազիւ ճանաչեցի, կոչեց նա և գրկեց եկուորին:

Միքայէլը մի բառ անգամ խօսել չը կարողացաւ: —Ուրտեղից որտեղ... դու, Մօսկվայում... ինչպէս յայտնվեցար այստեղ, հարցրուց ուսանողը, չը թողնելով նրան իր գրկից:

—Դէ, հիմայ նստենք, պատմիր:

Նստեցին միմեանց հանդէպ: Միքայէլը պատմեց, թէ ինքը որպէս օգնական ուղարկված էր նրա հօր գործակատարի մօտ, որը տկարութեան պատճառով մենակ չէր կարողանում կատարել գործերը: Մօտաւորապէս մի տարի կը լինի, որ ինքը գտանվում է Մօսկվայում և այդ միջոցին միշտ ցանկացել է տեսնել Ստեփանին, բայց չէ կարողացել, որովհետեւ ազան սաստիկ հրաման էր գրել գործակատարին, որ ամեն կերպով արգելէ Միքայէլի յարաբերութիւնները իր որդու հետ, որ որդին մի գուցէ «փշայնէ և խելքից հանէ» իր ծառայողին: Բայց գործակատարը քանի օր առաջ մեռաւ և նրան թաղել տալուց յետոյ իսկոյն վաղեց Ստեփանի մօտ:

—Չատ վատ մարդ էր, աւելացրուց Միքայէլը, մի բոպէ ևս աչքից չէր հեռացնում ինձ:

—Ես չեմ ճանաչում այդ անպիտանին, պատասխանեց Ստեփանը արհամարհական կերպով.—դու այն ասած, հիմա ի՛նչ ես շինում այստեղ:

Միքայէլը յայտնեց, թէ ինքը այժմ կատարում է մեռնող գործակատարի պաշտօնը. թէ նա իր կենդանութեան ժամանակ գրել էր աղային, որ ես կարող եմ կառավարել նրան յանձնված գործերը և

արձակուրդ էր խնդրել, որ ազան թոյլ տայ նրան ժամանակաւորապէս վերադառնալ իր տունը առողջութիւնը ուղղելու համար, որովհետեւ Մօսկվայի օդը վնասում էր նրան, բայց ազան թոյլ չը տուեց և այնքան տանջվեցաւ, մինչև մեռաւ:

—Այս բոլոր փոփոխութիւնների մէջ այսքանը միայն լաւ է, խօսեց Ստեփանը, որ դու այստեղ կը մնաս և ես առիթ կունենամ կրկին քեզ հետ պարապելու: Դու խօս չես թողել կարգալու սէրը:

—2է, Ստեփան, ասաց Միքայէլը աշակերտի ամօթխածութեամբ, ես կարգում էի, միշտ կարգում էի այն գրքերը, որ դու ինձ տուեցիր:

Միքայէլը զարմանում էր, որ նա իր հօր, մօր և քոյրերի մասին ոչինչ չէր հարցնում, և իրանց տան գրութիւնովը չէր հետաքրքրւում:

—Նամակ ստանում ես տնից, հարցրուց նա:

—Ոչ, և չեմ էլ ցանկանում ստանալ, պատասխանեց Ստեփանը սառնութեամբ:—Ինչ կայ, բոլորը նոյնը կը լինի, ինչ որ տեսել եմ: Այսպէս չէ:

—Այսպէս է: Դու էլ չես գրում:

—2եմ գրում:

—Միքայէլին աւելի անհանգստացնում էր Ստեփանի ազրատ կեցութիւնը, որ աչքի էր ընկնում չքաւորութեան բոլոր դառնութեամբ: Բացի դրանից, նա ամենևին առողջ չէր երեւում. պատանեկութեան առոյգ հասակի մէջ ուժաթափւել և մաշվել էր նա, որպէս մի կմախք: Աշխատութիւնը, ծանր անընդ-

հատ աշխատութիւնը համարեա սպառել էր նրա մէջ կենսական ամեն զօրութիւն: Սենեակը, որի մէջ բնակւում էր նա, բոլորովին զրկւած կրակից և ջերմութիւնից, որ իր խոնաւութեամբ միջին գերեզմանի նմանութիւն էր բերում, բաւական էր սպանելու նրա առողջութիւնը: Սարսափելի է լինում ուսանողի գրութիւնը, երբ նա պէտք է սովորէ և պէտք է մի և նոյն ժամանակ պատերազմէ աղքատութեան հետ: Ամենաթանգազին ժամերը, որ պիտի նուիրւած լինէին ընտրած մասնագիտութիւնը ուսումնասիրելու համար, մասամբ զոհւում են կողմնակի պարապմունքների, որ նա ծախսելու փող ունենայ, որ նա քաղցած չը մնայ: Միքայէլին չէին կարող նկատելի չը լինել այս բոլորը, և նա խիստ մտերմութեամբ հարցրուց:

—Ի՞նչով ես ապրում:

—Ի՞նչով, քիչ գործ կայ, որով կարելի էր ապրել:—Պատեր եմ տալիս, թարգմանութիւններ եմ անում, աշխատակցում եմ մի լրագրի:

Միքայէլը այժմ այնքան զարգացած էր, որ կարող էր հասկանալ, թէ իր բարեկամի այս տեսակ երկրորդական պարապմունքները, խլելով նրանից շատ ժամանակ, կը թուլացնէին նրա ուսման ընթացքը, և բացի դրանից, բոլորովին կը խանգարէին նրա առողջութիւնը, եթէ նա չը կաղդուէր իրան հանգստութեամբ օրվայ մէջ գոնէ մի երկու ժամ: Այս պատճառով առաջարկեց նրան ընդունել իրանից ամեն ամիս մի գումար, որ կարող էր ապահովացնել

նրա ասարեստը:

— Այդ անկարելի է, պատասխանեց Ստեփանը:

— Ի՞նչու, հարցրեց Միքայէլը դարձանալով:

— Ինձ աւելի փող պետք չէ: Բայց դրանից, քեզ յայտնի է, որ իմ հայրը չէր կամենայ, եթէ նրա փողերից կը տային որդուն: Բայց եթէ այդ բանը ծածուկ կանես դու, երբ նա կը հասկանայ (և անկարելի է, որ չը հասկանայ) այն ժամանակ կը վնասես քո ասպարէզին:

— Ես իմ փողերից եմ տալու, ես այժմ ուօճիկ եմ ստանում, որը ինձ պէտք չէ:

— Յետոյ պէտք կը լինի:

Միքայէլը սկսեց աւելի թախանձել, որ ընդունէ, անպատճառ ընդունէ. աւելացնելով, թէ ինքը շատ բաներով պարտաւոր է համարում իրան, և ցանկանում է մի փոքրիկ ծառայութիւն անել իր բարեկամին, և շատ պիտի տխրի, եթէ իր առաջարկութիւնը չընդունվի: Եւ յայտնեց, եթէ Ստեփանը չէր ուզում ձրի նուէր ընդունել, կարող է մի ժամանակ յետ դարձնել, երբ ուսումը կը վերջացնէ, երբ ինքը փող կունենայ:

Ստեփանը ուսանում էր բժշկական մասնում և համոզված էր, թէ իրան սպասում է լաւ ապագայ, թէ կարող էր մի օր վերադարձնել իր ստացած գումարը: Միւս կողմից, նա տեսնում էր, որ Միքայէլի բարեբարութիւնը բաւական զիւրութիւն կը տար իրան աւելի յաջողակ կերպով շարունակել իր

աւարւմը, որ պահանջում էր աւելի ժամանակ և աւելի աշխատութիւն, մինչդեռ հացի համար եղած երկրորդական պարտպանութիւնները զրկում էին նրան գլխաւոր աշխատութիւնից: Բայց վախենում էր Միքայէլին փորձանքի մէջ զցելուց, մանաւանդ նա ինքը ասաց, թէ աղան առաջուց դրած էր եղել մեռնող գործակատարին, որ արգելէ ամեն տեսակ յարաբերութիւն իր որդու և Միքայէլի մէջ:

— Դժուար է, Միքայէլ, շատ դժուար է, ասաց նա:

— Ոչինչ դժուարութիւն չը կայ, ես իմ ուօճիկի հետ կարող եմ վարվել՝ որպէս ես կամենում եմ:

— Բանն այն է, որ չես կարող: միթէ չես ճանաչում իմ հօրը. դու ոչինչ սեփականութիւն չունես, քո անձն էլ մինչև անգամ նրան է պատկանում, քանի որ նրա ձեռքի տակն ես գտնվում:

Երկար խօսելուց յետոյ երկու բարեկամները բաժանվեցան և փողի խնդիրը մնաց անվճիռ:

— Դու դարձեալ կը դաս ինձ մօտ, այնպէս չէ, ասաց Ստեփանը նրան ճանապարհ գցելու միջոցին.

— Ես կը տամ քեզ նոր գրքեր կարդալու համար:

— Դը գամ և շուտ շուտ կը գամ:

Միքայէլը թէև խոստացաւ իր ուօճիկը տալ Ստեփանին, թէև ամենայն սիրով ցանկանում էր օգնել նրան, բայց մի բան չէր մտածում, թէ որքան դժուար էր իրագործել: Նա իր ուօճիկը չէր ստանում, այլ մնում էր աղայի մօտ աճելու համար: Որդի, զրու՞մ էր նրան Մասիսեանը, ուօճիկդ եթէ

վեր առնես, ինչ պիտի անես, կը խարջես, կը փչացնես, թող մնայ ինձ մօտ, ես կը պահեմ, և կը շահեցնեմ քեզ համար, և վերջի օրումը մի լաւ թան խահ կը շինեմ, յետոյ քեզ կը տամ:“ չիմայ Միքայէլը ինչ եղանակով կարող էր հասկացնել աղային, թէ իր ռօճիկը իրան պէտք էր, թէ կամենում էր ամսէ ամիս ստանալ, որովհետեւ նա ծախսի, կարօտութիւն չունէր, նրա բոլոր ծախսը, թէ ուտելիքի, թէ հագնելիքի և թէ կացարանի համար ստացվում էր Մասիսեանի առևտրական տնից, որի մասին նշանակված էր մի որոշ գումար:

Արևելքում վաճառականը և վաճառականութիւնը միշտ ունեցել են հասարակութեան աչքում պատուաւոր նշանակութիւն: Արևելեան վէպերի և առասպելների մէջ «խօջաների» անունները համարեա խալիֆաների անունների չափ յարգելի տեղ են բռնել, որպէս առաքինութեան և արդարութեան օրինակներ: Եւ հայերը, որպէս ասիական վաճառականներ, պէտք է անմասն չը լինէին այն ազնիւ յատկութիւններից, որ ունեցել են իրանց հետ յարաբերութիւն ունեցող միւս ազգերն, որպիսիներ եղել են պարսիկները, ասորեստանցիք և մանաւանդ արաբները:

Եւ իրաւ, հայ վաճառականների մէջ գեռ ևս մնացել են մի բանի գեղեցիկ սովորութիւններ, որոնք տակաւին չեն կորցրել իրանց նահապետական ձևը: Դրանցից մէկն է վաճառականի մօտ ծառա-

յող գործակատարի որդեգրութիւնը: Տեսնում ես, մի տղայ, շատ անգամ ստոր, աղքատ բնականիքից, շատ անգամ բոլորովին որբ, մտնում է վաճառականի մօտ. բաւական է, որ նրա աղան նկատէ, թէ տղան չնորք ունի, բնագունակ է առաջ գնալու, սկսում է այնուհետեւ նրա վրա առանձին խնամք տանել: Թէև նշանակում է ռօճիկ, բայց փողը նրա ձեռքը չէ տալիս, պահում է իր մօտ, շահեցնում է, մինչև գործակատարը առևտուրի մէջ աւելի վարժվելով, զարգանում է, և այնուհետեւ իր աղայի օգնութեամբ իր համար առանձին վաճառականութիւն է սկսում: Աղան միանգամով վճարում է նրա շատ տարիների ռօճիկը, որ իր առևտուրի մէջ շահեցրել էր, և իբրև վարձ նրա հաւատարիմ ծառայութեան, իրանից էլ մի բան աւելացնում է, և նա ունենում է մի դրամագլուխ, որով կարող էր իր սկսած գործը շարունակել: Նա ստանում է և կրեղիտ իր բարեբարից, որով հետզհետեւ բնագարձակում է իր վաճառականութիւնը: Այս տեսակ գործակատարները համարվում են աղայի որդեգիրներ: Աղան իր համար վառք և պատիւ է համարում, որ կարողացաւ հասցնել մի «մարդ»: Այդ «մարդը» կոչվում է աղայի «չըր աղ», — այսինքն մի ճրագ, որ վառեց աղան մի աղքատ բնականիքի սև օրին լոյս տալու համար: Եւ ամեն մի աղա այնքան աւելի յարգելի է լինում իր հասարակութեան մէջ, որքան շատ թւով հասցնում է «չըրայներ»:

Բայց Մասիսեանը աւելի գործնական կէտից էր նայում յիշեալ սովորութեան վրա: Նա էլ իր գործակատարների ուօճիկը, կամ ամբողջապէս և կամ մի մասը, իր մօտ էր պահում, խոստանալով շահեցնել և վերջը հնար տալ նրանց առանձին առևտուր սկսելու: Իսկ այս մի խորամանկ միջոց էր գործակատարին միշտ կապված պահելու իր հետ կամ միշտ նրա սանձը իր ձեռքում պահելու համար: Ռօճիկը իր մօտ պահելով, Մասիսեանը միշտ ունէր իր ձեռքում մի գրաւական, մի երաշխաւորութիւն գործակատարի կողմից, որ ստիպեցնում էր նրան անպայման հնազանդ լինել: Որովհետև մի անհաւատարմութիւն նկատածին պէս, աղան կարող էր խսկոյն նրան դուրս անել, և ուղղմելի գործակատարի ամբողջ տարիների ծառայութեան վարձը վեր առնել որպէս տուգանք: Եւ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մի գործակատարի մեղադրում էր նա անհաւատարմութեան մէջ և կտրում էր ուօճիկը: Եւ դրանով պէտք է բացատրել Մասիսեանի առևտրական տան գործակատարների անդադար փոփոխութիւնը: Վերադառնալով Ստեփանի մօտից, Միքայէլը հէնց այն օրը գրեց աղային, խնդրելով, որ իրան թոյլ տայ ամսէ ամիս վեր առնել իր ուօճիկը, պատճառ բերելով, թէ նպատակ ունի գնել վիճակախաղի տօմսակներ և իր բախտը փորձել այդ բանի մէջ: Նա ստացաւ մերժողական պատասխան, աղան յայտնում էր, թէ դա „սարսաղութիւն“ է, թէ

ինքն է նրա բախտը, թէ ամեն բան իրանից պէտք է սպասէ, և խորհուրդ էր տալիս իր խնամներին հետևել, որ վերջը կարողանայ օրինաւոր „մարդ“ դառնալ: Այս պատասխանը սատիկ զայրացրուց Միքայէլին, և պատրաստ էր յայտնել աղային, թէ բոլորովին կը թողնէ իր գործակատարութիւնը, եթէ աղան չը յօժարվի ընդունելու նրա խնդիրը: Բայց նա չը գրեց: Թէև Միքայէլը վերջին ժամանակներում բոլորովին ճանաչել էր Մասիսեանի հոգին, թէև ամենեկին չէր հաւատում նրա խոստմունքներին, այնուամենայնիւ նրանից հեռանալ ևս չէր կարող, ոչ այն պատճառով, որ գուցէ կը զրկվէր աղայի մօտ ունեցած իր փողերից, ոչ, բայց կար մի առանձին պատճառ, որ կասկած էր նրան որպէս Մասիսեանի ընտանիքի, նոյնպէս և նրա գործերի հետ: Միքայէլը դեռ ևս չէր մոռացել ծաղիկների այն փունջը, որ ձգեցին նրա սայլակի մէջ, երբ նա հեռանում էր մասիսեանի տնից ..

Բ.

Միքայէլը կենում էր Մօսկվայի բիրժայից ոչ այնքան հեռու մի գերմանացի աղքատ ընտանիքի մէջ, ուր տուել էին նրան մի փոքրիկ սենեակ, ուտելիք և սպասաւորութիւնը իրանց վրա ընդունեցնելով: Փոքրիկ, կօկիկ ընակաւորանը իր հասարակ և միշտ մաքուր պահված կարասիներով բոլորովին հա-

մապատասխանում էր Միրայէլի համեստ բնավորութեանը: Այստեղ հանգիստ և ազատ էր գտնւում նա իրան, և երբեմն նստած լուսամուտի հանդէսը, նստում էր դէպի փողոցէն անցնող խայտաճամուկ ամբոխի հոսանքը, տեսնում էր իր առջևը շարված ահագին տները, և դարմանում էր, երեսակայելով, թէ ինքը գտանվում է մի կախարդված աշխարհում, որ իր համար նոր էր, որ իր համար անծանօթ էր: Այսպիսի բոպէները շատ անգամ նրան յիշել էին տալիս հայրենիքը. նրա միտքը թռչում էր հեռու և հեռու դէպի Արարսի ափերը, տեսնում էր այնտեղ իրան հովական ցուպը ձեռին, տրեխները հագած, ահագին մորթէ գդակը գլխին, քշում էր զառները դէպի խոտաւէտ արօտամարգերը: Ի՞նչ մեծ տարբերութիւն անցեալի և ներկայի մէջ. հովիւ Կալօի և Բօրսայի հերոս Միրայէլի մէջ:

Մի երեկոյ յայնմեցաւ նրա մօտ Ստեփանը, որ բերում էր իր հետ մի ահագին կապ գրքերի. նա դրեց սեղանի վրա իր բեռը և ընկաւ բազկաթուղի մէջ: Պատանին սաստիկ յոգնած էր երևում, բայց նրա գունաթափ դէմքը փայլում էր ուրախութեամբ: Միրայէլը պատմեց նրան, թէ ինչ պատասխան ստացաւ աղայից իր ուօճիկի մասին:

— Ես ուրիշ կերպ չէի սպասում, պատասխանեց Ստեփանը արհամարհանքով. — այդ ոչինչ, մօտ եկ, քեզ ցոյց տամ, թէ ինչ գրքեր են դրանք:

Միրայէլը մօտեցաւ գրասեղանին և աշակերտի հե-

տարբերութեամբ սկսեց նայել գրքերի վրա:

— Դրանից, ցոյց էր տալիս Ստեփանը թերթերով գիրքը, դու կը ծանօթանաս ֆինանսական և բանկային գործառնութեանց հետ. այդ միւսը քեզ կը ծանօթացնէ զանազան տեսակ հում բերքերի հետ, որ արդիւնաբերւում են այլ և այլ երկրներում. իսկ այդ երրորդից կը ծանօթանաս գործարանների և առհասարակ գործարանական արհեստագործութեան հետ: Բայց այդ շորորդը մի գեղեցիկ վէպ է, կարգաւ, երբ կը ձանձրանաս առաջիններից, դա կը կըթէ քո հոգին և ճաշակը:

Միրայէլը ուրախ — ուրախ վեր էր առնում գեռ չը կտրված գրքերը, նայում էր, և կրկին գնում գրասեղանի վրա:

— Մոռացայ ասել քեզ, շարունակեց Ստեփանը, ես արդէն թոյլտուութիւն ստացայ քո մասին, որ իբրեւ ազատ լսող, դու կարողանաս յաճախել այստեղի առևտրական դպրոցը, շաբաթը երկու անգամ, ժամանակ կունենաս:

— Զարաթը երկու անգամ, կրկնեց Միրայէլը մրտածելով, ինչու չէ, ժամանակ կունենամ:

— Զատ գեղեցիկ, ուրեմն ես էգուց առաւօտեան կը գամ, քեզ կը տանեմ և կը յանձնեմ դպրոցի տեսչին:

Նա վերկացաւ:

— Յտեսութիւն, առաւօտեան ութ ժամին քեզ մօտ կը լինիմ:

— Ո՛րք ես շտապում, մի փոքր սպասիր, խնդիր թէյ կը տան, խնդրում էր Միքայէլը։

— 2եմ կարող, ինձ մի քանի տեղ ես պէտք է անցնել։

Նա հեռացաւ։

— Ո՛րքան բարի է նա, մտածում էր Միքայէլը Ստեփանի հեռանալուց յետոյ, — բայց որքան բարի է, այնքան էլ հպարտ է։ Նա ձրի չը պիտի ընդունեմ նրա բարեբարութիւնը. մեր երկուսի վիճակը շատ նման է միմեանց. նա փողի աղքատ է, իսկ ես — կրթութեան։ Պէտք է լրացնենք մէկս միւսի կարօտութիւնը. եթէ նա ինձանից ոչինչ ծառայութիւն չի ընդունի, զրանով կը վիրաւորէ ինձ, և առիթ կը տայ ինձ եւ չընդունել այն հողատարութիւնը, որ նա ունի իմ մասին։ Բայց ի՞նչ եղանակով օգնել...

Վերջին հարցը Միքայէլին մտատանջութեան մէջ ձգեց։ Նա չէր ցանկանում անաղնիւ լինել, եթէ ոչ, շատ հեշտ էր ամեն տարի մի չորս կամ հինգ հարիւր ըսրբի տալ Ստեփանին և այնպէս անցկացնել Մասիսեանի հաշիւների մէջ, որ նա ոչինչ չը հասկանար։ Բայց կամենում էր իր սեփական փողից տալ, և այդ փողը նա չունէր։ Նրա ռօճիկը, որպէս նրա անձը, աղան ցանկանում էր իր ձեռքում պահել։

— Նա պէտք է ցոյց տամ այդ յիմար ծերուկին, որ նրա տուած ռօճիկի կարօտութիւն չունեմ, որ

եւ ուրիշ կերպով էլ կարող եմ փող վաստակել, մրտածեց նա, և մօտեցաւ գրասեղանին, սկսեց գրել մի նամակ։

Միքայէլը Մօսկվայի բիրժայի վրա այնքան անուն, այնքան վարկ և հաւատարմութիւն էր ստացել, որ վաճառականներից շատերը, որոնք այնտեղ գործակատարներ չունէին, առաջարկում էին նրան կօմիսիօնով զանազան յանձնարարութիւններ կատարել։ Նա հաշուում էր, որ այս կերպով կարող էր բաւական զուլմար վաստակել, բայց որպէս զի իր աղայից ծածուկ չը մնայ, յայտնեց նրան նամակով։

Այս նամակի ոճը և մտքերի արտայայտութեան ձևը այլ եւ չէին պայմանաւորւում ծառայողի երկոշոտ և խոնարհական ոգու ներշնչութեամբ, նա բովանդակում էր իր մէջ ազատ և անկախ մարդու խօսքը, Միքայէլը յայտնում էր, թէ ամեն կողմից իրան առաջարկում են զանազան առևտրական յանձնարարութիւններ կատարել կօմիսիօնով, թէ ինքը կարող էր բոլորի պահանջներին բաւականութիւն տալ առանց Մասիսեանի գործի ընթացքը թուլացնելու կամ նրա շահերին վնասելու։ Գոյացած արգիւնքի մասին նա յայտնում էր, թէ մի մասը ինքը կը վեր առնի, որպէս իր աշխատութեան վարձատրութիւն, իսկ միւս մասը կը մտցնէ Մասիսեանի հաշիւի մէջ, որպէս նրա օգուտը։ Նամակը վերջացնում էր, աւելացնելով, եթէ աղան կընդիմանայ իր այս ձեռնարկութեանը, այն ժամանակ ինքը ըս-

տիպված կը լինի հրաժարվել նրա գործակատարութեանց և իր համար առևտրական ազատ կոմիսիոներն պաշտօն կատարել:

Մասիսեանին սկզբում վրդովեցրուց այս նամակը, առաջին անգամն էր, որ նրա գործակատարը, նրա ստրուկը, վստահանում էր նրա հետ այս աստիճան համարձակ լինել: Բայց ինչ կարող էր անել: Գործը դժուար տեղ էր հասցրել: «Շա գիտէի, մոռնում էր նա, որ այն անիծածը կը լրբացնէ նրան»... Այս խօսքերով ակնարկում էր նա Ստեփանին, մտածելով, թէ անկարելի էր, որ Ստեփանը հանգուցեալ գործակատարի մահից յետոյ յարաբերութիւն չը սկսէր Միքայէլի հետ, նրանից փող պոկելու նպատակով: Բայց նրա վրդովմունքը մի փոքր մեղմացաւ, երբ աւելի լաւ մտածեց նամակի բովանդակութեան վրա: Մասիսեանը այն տեսակ մարդերից էր, երբ շահ կար աչքի առջև, նա միւս վիրաւորանքները շուտով մոռանում էր: Միքայէլը յայտնում էր, որ իր կոմիսիօներութիւնից գոյացած արդիւնքի մի մասը կանցկացնէ աղայի հաշիւի մէջ. ինչու պիտի իրան այդ օգտից: Բայց միւս կողմից, աղան մտածում էր, որ Միքայէլը ինքն էլ կը շահփի, ինքն էլ փողի տէր կը դառնայ,—այդ նրան հաճելի չէր կարող լինել, որովհետեւ նա սիրում էր իր գործակատարներին միշտ ազբատ տեսնել, և ազբատութեան մէջ պտուռւմ էր նրանց հնազանդութիւնը: Ինչպէս պէտք էր հաշտեցնել այդ երկու

ծայրերը: Իրան պիտի օգտից, որ նա էլ պիտի լինի,—վճռեց Մասիսեանը: Այդ անկարելի էր Միքայէլը յայտնում էր, եթէ աղան չը համաձայնի իր պայմանների հետ, ինքը ստիպված կը լինի հրաժարվել նրա գործակատարութիւնից և իր համար առանձին գործ սկսել: Բայց կորցնել Միքայէլի նրման մի գործակատար, դժուար էր աղայի համար. ոչ որ չը կար, որ նրա տեղը բռնէր: Մասիսեանը յակամայից յայտնեց իր յօժարութիւնը, բայց մըտքումը դրեց իր ժամանակին ուրիշ կերպով պատժել նրան...

Որքան Միքայէլի նամակը խիստ էր, այնքան աղայի նամակը մեղմ էր: Նա յայտնում էր իր հայրական ուրախութիւնը նրա յառաջադիմութեան մասին, բարեմաղթում էր աւելի ևս յաջողակ և բազմաւոր լինել, թէ իր համար պարծանք էր համարում, որ «իր հասցրած» աշակերտը վերջապէս «մարդ» է դառնում, և աւարտում էր նամակը, խորհուրդ տալով, որ Միքայէլը աւելի լաւ կանէ, եթէ իր կոմիսիօներութիւնից գոյացած արդիւնքից այն մասն ևս, որ իրան է պատկանելու, կը մտցնէ աղայի առևտրական գործի մէջ, և վերջը տօկոսով միտսին կը ստանայ իր ռօճիկի հետ, երբ աղան նրա համար մի առանձին առևտրական տուն կը բաց անէ:

—Գու ինձ այլ ևս չես կարող խաբել, ասաց ժպտալով Միքայէլը, երբ կարգաց աղայի նամակի վերջին տողերը. —ես քեզ արդէն ճանաչում եմ:

Գ.

Միքայէլի աշխատութիւնները այժմ աւելի ծանրացան, նա բացի Մասիսեանի գործերէց կատարում էր այժմ ուրիշ վաճառականների բաղմամբ յանձնարարութիւններ. շաբաթը երկու անգամ յաճախում էր առևտրական դպրոցը դասեր լսելու. առկիթ էր գտնում այս և այն գործաշանները տեսնելու և նրանց կազմակերպութեան հետ ծանօթանալու, իսկ տանը պարապում էր ընթերցանութեամբ, և շատ փոքր ժամանակ ունէր հանգստանալու:— Այս բոլորը այնքան խորթ, այնքան օտարօտի էին երևում տեղային հայ վաճառականներին, որ Միքայէլի վարմունքը ընդհանուր խօսակցութեան և բամբասանքի նիւթ էր դարձել նախանձոտների բերանում: Մի քանիսը առանձին նամակներով յայտնեցին աղային, թէ ինչ „մոլորութիւնների“ մէջ էր ընկել նրա գործակատարը: Բայց աղան ուշադրութիւն չը դարձրեց նրանց մատնութիւններին, երբ նոր տարվայ սկզբում ներկայացրած ընդհանուր հաշիւի ցուցակի մէջ գտաւ մի խոշոր թուանշան— 5000 ռուբլի, որ Միքայէլը բաժին էր հանել աղային իր կօմիսիօներական գործակատարութեան արդիւնքից: Նա ստանում էր աղայից ռօճիկ 1000 ռուբլի միայն, և նրա բոլոր գործերը կատարելուց յետոյ 5000 ռուբլի օգուտ էր տալիս. ինչու չը պիտի գոհ լինէր աղան, երբ շատ էլ ցանկանար,

դարձեալ չէր կարող ոչինչ ճնշում գործ դնել Միքայէլի վրա, որ այժմ մի կերպ անկախ դիրք էր հիմնել իր համար:

Մօսկվայում կային ամեն կողմից հայ վաճառականներ. — Հաշտարխանից, Նոր-Նախիջևանից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Երևանից, Ագուլիսից, և մինչև անգամ Թաւրիզից: Դրանց օրվայ ամեն մի ժամում կարելի էր գտնել բիրժայի առջև, թէև բիրժան փակված լինէր, թէև գործը այնտեղ դադարած լինէր: Որպէս մոլեռանդ բրահման, հայ վաճառականը երբէք չէ հեռանում այդ առևտրական տաճարից, և մի առանձին գուարճութիւն է զգում, նայելով նրա փակված դռների վրա: Բայց Միքայէլը սովորութիւն չունէր յայտնվել այնտեղ կէսօրից յետոյ, երբ գործը դադարած էր, և այդ շատ բարկացնում էր վաճառականներին, որ վերաբերում էին նրա հպարտութեանը: Բայց նա առհասարակ խորչում էր այդ վայրախօս և գատարկապորտ հասարակութիւնից, որ մի ուրիշ զբաղմունք չէր ճանաչում, որ իր հայկական նեղ շրջանից չէր դուրս գալիս, և հաւարվելով այնտեղ, կամ զբաղված էին լինում կոշտ-կոպիտ կատակներով, և կամ կեդտոտ բամբասանքներով էին պարապում: Հայ վաճառականը շնորք չունի, որ իր ժամանակը այնպէս կարգադրէ, որ գործի ժամանակը գործ կատարէ, հանգստութեան ժամանակը հանգստանայ, իսկ պարապ ժամանակը մի ուրիշ բան սովորէ: Բայց իր

ծանօթ վաճառականութիւնից, ոչ մի ուրիշ գործ չէ հետաքրքրում նրան. բացի իր հայկական նեղ շրջանից, նա մի օտար հասարակութիւն չէ ճանաչում: Եւ այդ է պատճառը, որ նա միշտ մնում է միակողմանի, անտաշ, անկիրթ, և ուր որ գնում է, դարձեալ վերադառնում է իր հայրենիքը նոյն ոգւով, նոյն սրտով և նոյն բնաւորութեամբ, որպէս դուրս էր եկել:

Մօսկվայում, որպէս ամեն տեղ, մի երկրի հայ վաճառականը սաստիկ առեւտրութիւն ունէր դէպի մի օտար երկրացին ընդհանրապէս, օրինակ, զարաբաղցին առում էր զօկին, զօկը թիֆլիսեցուն և այլն: Իսկ մի և նոյն երկրի վաճառականը առում էր իր երկրացուն մասնաւորապէս, օրինակ, մի հաշտարխանցի միւս հաշտարխանցուն չէր կարող համբերել: Ամեն մէկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին, թէև գիտենար, որ օտարին 10 կօպէկ վնաս տալով, ինքը 20 կօպէկ պիտի վնասուէր: Խօսքի անկեղծութիւն չը կար նրանց մէջ. բոլորը մէկ մէկու խաբում էին, թէև բոլորն էլ ցոյց էին տալիս միմիանց սաստիկ մտերմութիւն: Դատարկ կեանքը, անգործութիւնը չինել էր նրանցից մի տեսակ վայրահաշներ, որ մինը միւսին կծելու սովորութիւն ունէր:

Տեսնում ես, հայ վաճառականների հասարակութիւնը խմբված է բիրժայի առջև, ամեն տեսակ ասիական և եւրօպական հագուստներով. նրանք բարձր ձայնով խօսում են, ծիծաղում են, հըռհռում են, ամե-

նկին չը նեղվելով, թէ իրանց վրա կարող էին ուշադրութիւն դարձնել, թէ հրապարակի վրա այդ անվայելուչ էր: Նրանք պատմում են միմեանց զանազան տեսակ անեկեղօտներ, կամ պատահած անցքեր, որ ցոյց են տալիս ամեն մի երկրացու յատկութիւնը:

— Գիտէ՞ք, մի անգամ „ծառղարդարի“ տօնին գնացել էինք եկեղեցի, պատմում էր մի զօկ խորամանկ դէմքով և չիլ աչքերով. — երբ ժամը վերջացաւ, դուրս եկանք եկեղեցու բակը, այնտեղ խմբով կանգնած, մտիկ էինք տալիս կնիկներին, մին էլ տեսներ, բոլոր զօկերը մօտեցան զարաբաղցի պարոն Ն...ին, և նրա ձեռքը բռնելով, ասեցին „շնորհաւոր տօնախմբութիւն“ Ղարաբաղցին զարմացած հարցրուց. — Ի՞նչ տօնախմբութիւն. այսօր իմ տօնը չէ: — Ի՞նչպէս չէ, ասաց մի զօկ, դու չէս լմանում, որ այսօր Յիսուս Քրիստոս էջի վրանը տած, Երուսաղէմ մտաւ:

Բոլորը ծիծաղում, հըռհռում են զօկի յիմար սրախօսութեան վրա, որովհետև զարաբաղցուն էջ մականուն էին տալիս, և Քրիստոս էջով էր Երուսաղէմ մտել, ուրեմն այն օրը պէտք է զարաբաղցու տօնախմբութիւնը լինէր:

— Սխալվում էք, ասում է մի վիրաւորված զարաբաղցի, այդ անունը ի գուր են կալցրել մեզ. հայերի մէջ ամենախելօքը էլի զարաբաղցին է, թէև նա զօկի սատանայութիւնը չունի. բայց սատանան

երբեմն երկու ոտքով է թակարդի մէջ ընկնում: Լսեցէք, ձեզ պատմեմ, թէ ինչ պատահեց միանգամ մի զօկի հետ այստեղ:

— Պատմեցէք, պատմեցէք, լսելի է լինում ամեն կողմից:

— Մի անգամ մի զօկ ծախել էր մի ռսի 100 հակ բամբակ, ասաց զարաբաղցին, ցոյց տալու համար նա բաց արեց մի քանի հակեր. որոնք, ի հարկէ, մաքուր տեսակիցն էին. մի ուրիշ զօկ, զօկերի սովորութեանը համեմատ, մատնեց ընկերին, մուշտարուն յայանելով, թէ բոլոր հակերը ցոյց տուած օրինակի համեմատ չեն: Մուշտարին ստիպվեցաւ բաց անել տալ ուրիշ շատ հակեր. տէր Աստուած, ի՞նչ ասես, չէր դուրս գալիս հակերի միջից. — մաշված աւելներ, փայտէ կոտրած գդալներ, հին քօշեր, փալասի կտորներ, և յանկարծ դուրս է գալիս մի հակի միջից էշի մի ահագին փալան: Այս անգամ ռուսը այլ ես համբերել չը կարողացաւ, և դառնալով դէպի զօկը, ասաց «Այդ, երեւի, ձեր հօր վերաբերուն է...» Զօկը առանց կարմրելու պատասխանեց «Мая атѣцъ большой кухни синѣ (ուղեց ասել, թէ իմ հայրը մեծ օջախի որդի է) если онѣ ѣшакѣ блѣ, мнѣ такой та-варѣ не блѣ (այսինքն եթէ նա էշ լինէր, ես այսքան տպրանք չէի ունենայ):»

Զօկերը բաւական կոտրվեցան զարաբաղցու պատմութիւնով, բայց դարձեալ աշխատում էին հա-

տատել, թէ իրանց հայրենակցի արածը մի խելօքութիւն էր, թէ էշի հին վալանը ոչինչ արժէք չունի, բայց եթէ նրան յաջողէր բամբակի տեղ անցկացնել, բաւական կը շահվէր և այլն, և մի և նոյն ժամանակ պնդում էին, թէ էշ մականունը միմիայն զարաբաղցուն է յատկանիշ, և իբրեւ փաստ պատմում էին զանազան անեկդօտներ:

Մի անգամ սաստիկ կարկուտի ժամանակ, ասում էր մի զօկ, Ղարաբաղում գիւղացիները հաւաքում են, ասելով, թէ մեր արտերին ինչ լինում է, թող լինի, գնանք, դռնէ տանուտէրի արտը ազատենք: Եւ ամեն մէկը վեր է առնում իր տնից, որը մի փալաս, որը մի կապերտ, որը մի եօրդան, որը իր եափունջին, վազում են դէպի տանուտէրի արտը, և փռում են նրա վրա. ցորենի հասկերը գիւղացիների ոտքի տակ ջարդվում են, տրորվում են և դետնին հաւասար են դառնում: Այդ էշութիւն չէ, հարցնում է զօկը, դառնալով դէպի զարաբաղցին,

— Բայց այն մոռացել էք, պատասխանում է զարաբաղցին, որ զօկը պանիրը գնում է բանկայի մէջ, դրսից հացը քսում է բանկային և ուտում, երկակայելով, թէ պանիր է ուտում: Մի անգամ որդին գալիս է, տեսնում է դուրնի դուռը փակ է, հացը քսում է դռանը և այնպէս ուտում. հայրը վրա է հասնում, «Ի՞նչ ես անում», հարցնում է նա: — «Պանիր եմ ուտում, հայր», պատասխանում է որդին: — «Փշացած, չէիր կարող համբերել, մինչև ես

դայի, հիմայ բոլոր պանիրը կերած կը լինես“, ա-
սում է հայրը և սկսում է որդուն ծեծել։

Յետոյ պատմում են այն առակը թէ ինչպէս
զարաբաղցի գիւղացիները „ղաւուրման“ ցանել
էին արտումը, որ ոչխար բուսնէր, և քանի
օրից յետոյ գնացել, տեսել էին, որ մրջիմ-
ները հաւաքվել են ցանված զաւուրմայի վրա,
և ուրախանալով ասել էին, — հիմայ որ պտտիկ են,
այսքան են, երբ մեծանան, ոչխարի սուրուններ
կունենանք“։

Նոյն միջոցին մի հաշտարխանցի մէջ է մտնում,
կամենում է խօսել։

— Դու սուս կաց, ասում են նրան, — հաշտար-
խանցին հէնց որ խօսեց, զալմաղալ կը սարքէ. հաշ-
տարխանցին միշտ „սլրաշենիան“ ծոցումը պատ-
րաստ ունէ։ Մի անգամ մի հաշտարխանցի գտնում
է մի ծրար լիքը թղթադրամով. „փնւ, ասում է,
ես կարծում էի կռիւի թղթեր են։

Նոր նախջևանցին կամենում է պաշտպանել հաշ-
տարխանցուն։

— Դուք երկուքդ մի հարազատ հօր որդիք էք,
պատասխանում են նրան, այն զանազանութեամբ
միայն, որ հաշտարխանցին խտակ ռսացել է, բայց
նոր նախջևանցին զեռ ոչ ռուս է, և ոչ թաթառ։

Մէջ է մտնում թիֆլիսեցին։

Նրան ասում են, — վրացին խօ խելք չունի, բայց
թիֆլիսեցին մի հաւի խելք ունի։ Մի թիֆլիսեցի

Կ. Պօլսում շատ էր ցանկանում կարմիր լօբի ուտել
և չէր գտնում. ընկերները նրան ծաղրելու համար
առնում են մի քիչ սպիտակ լօբի, ներկում են և
տալիս են նրան. լօբին տաք ջրի մէջ իր ներկը
կորցնում է և կրկին առաջին գոյնն է ստանում։
Միւս օրը թիֆլիսեցին գրում էր իր կնոջը. „այս-
տեղ կարմիր լօբին շատ վատն է, հէնց որ ջրի մէջ
զցում ես, սպիտակում է“։

Այս տեսակ յիմար կատակներ էին մեր վաճա-
ռականների ամենօրեայ խօսակցութեան առարկան,
երբ հաւաքվում էին բիրժայի առջև կէս օրից յե-
տոյ, այս տեսակ դատարկախօսութիւններով նրանք
մաշում էին իրանց ժամանակը։ Մի մարդ, որ չէր
երևում նրանց մէջ, դա էր Միրայէլը։

Դ.

Մօսկվայի հայ վաճառականը առհասարակ իրան
հեռու է պահում հայ ուսանողներից, որոնք մեծ
բաղմութեամբ գտնվում են այդ քաղաքում, թէև
ուսանողը նրա բարեկամը կամ մօտ ազգականը լի-
նէր։ Վաճառականը ատում է ուսանողի ուրախ և
վատնող հասարակութիւնը, որը շատ անգամ նրա-
նից փող է առնում, երբէք վերադարձնելու մասին
չը մտածելով։ Միայն Միրայէլն էր, որ յարաբերու-
թիւն ունէր ուսանողների հետ և Ստեփանի միջո-
ցով շատերի հետ ծանօթ էր։ Ինչպէս նրա հօրեղ-

բայր Աւետը գիւղացիների մօտ այնքան յարգանք էր վայելում, որ բոլորը նրան «ապեր» էին կոչում, այնպէս էլ Միքայէլը մի և նոյն կոչումն էր ստացել ուսանողներից: Հարկաւոր էր բարեգործական նպատակով մի ներկայացում տալ, հարկաւոր էր մի աղքատ կամ հիւանդ ուսանողի համար հանգանակութիւն հաւաքել. — դիմենք «ապօրը», ասում էին ուսանողները, — նա վաճառականներից մի բան կը գտնէ:

Մի գիշեր Միքայէլի փոքրիկ սենեակը սովորականից աւելի կենդանացած էր, հաւաքված էին մի քանի երիտասարդ վաճառականներ, ծխում էին և խօսում էին: Ճրագի աղօտ շառաւիղներն հաղիւ լուսաւորում էին փոքրիկ սենեակի մառախուղը, որ թանձրացած էր ծխից և թէյի մեքենայից բարձրացող շոգիներից, որը եփ էր գալիս սեղանի վրա: Ինքը Միքայէլը ածում էր գաւաթները և մատուցանում էր իր հիւրերին:

— Ինչ որ ուզում ես, ասա, քեզ մօտ միշտ տըխուր է լինում, ասաց Միքայէլին հիւրերից մէկը:

— Ի՞նչու, հարցրուց նա ժպտելով:

— Նրա համար որ, ոչ կարտ կայ, ոչ նարդի կայ, մի խօսքով խաղալու ոչինչ չը կայ:

— Խաղացէք, ձեզ ո՞վ է արգելում:

— Ի՞նչպէս խաղանք, երբ դու չես խաղում:

— Ես էլ կը մասնակցեմ:

— Փողով:— Մենք առանց փողի չենք խաղում:

— Եւ մեծ փողով, մէջ մտաւ հիւրերից մի ուրիշը:

— Ինչու անպատճառ մեծ փողով, երբ ժամանակ անցկացնելու համար էր, պատասխանեց Միքայէլը:

— Ժամանակ անցկացնելը սրն է, խօսեց առաջինը արհամարհանքով. — մեզ մօտ ամեն գիշեր հազարներ են խաղում:

Դուռը բաց եղաւ, խօսակցութիւնը ընդհատվեցաւ: Մի պատանի, կանգնած չէմքի վրա, ձայն տուեց իր ընկերներին. — Մտէք, նրանք շատ են այստեղ... Վերջապէս գտանք...

Ներս մտան երեք ուսանողներ: Նրանցից մէկը գրեց սեղանի վրա մի թերթ թուղթ, և դառնալով գէպի Միքայէլի հիւրերը, խօսեց ճառական եղանակով:

— Պարոններ, այդ նուիրատուութիւնը մի այնպիսի բարի նպատակի համար է, որ ամեն մի հայ, որի սրտումը մնացել էր զգացմունքի մի կաթիլ անգամ գէպի տաճկաստանցի մեր եղբայրները, գէպի նրանց կրած հարստահարութիւնները ու տառապանքը, չի պիտի զլանայ իր օժանդակութիւնը, ուստի խնդրում եմ, ձեզանից ամեն մէկը, որքան կարող է, թող ստորագրէ:

Կարծես, վաճառականների գլխին սառն ջուր ածեցին:

— Ե՛հ, զահլայ տարան իրանց ստորագրութիւններով... ասաց նրանցից մէկը գլուխը մի կողմ շրջելով:

—Մենք մը... տաճկաստանցին մը... խօսեց
միւսը արհամարհանելով.—մեր երեխերը զարդը
չենք կարողանում քաշել:

—Ի՞նչ բանի համար է ստորագրութիւնը, հար-
ցրեց մի ուրիշը կասկածաւոր կերպով:

Ուսանողները մնացին շուարած:

—Մի և նոյն է ձեզ, թէ ինչ բանի համար է,
պատասխանեց նրանցից մէկը վշտացած ձայնով.—
բայց բանի որ դուք այսպէս սառն կերպով ընդու-
նեցիք մեր առաջարկութիւնը, կարծեմ հարկաւոր
էլ չէ, որ իմանաք, թէ ինչ բանի համար է:

Միքայէլը ոչինչ չը խօսեց. նրան յայտնի էր իր
հիւրերի անտարբերութիւնը:

Ուսանողները հեռացան: Միքայէլը գնաց նրանց
ճանապարհ գցելու:

—Ահա մեր դրամատէրները—մեր նիւթական գո-
րութիւնը—ի՞նչ կարելի է յուսալ այդ անսիրտ դի-
ակներէց... ասաց ուսանողներից մէկը:

—Փն., Կրօյը տանէ ձեզ...

Նրանք հասան սանդուխտներին, որ ցած էր տա-
նում դէպի տան գլխաւոր մուտքը: Այնտեղ Միքա-
յէլը հարցրեց:

—Ի՞նչ նպատակի համար է ստորագրութիւնը:

Ուսանողները մտածութեան մէջ ընկան, և ըո-
պէական լռութիւնից յետոյ նրանցից մէկը պատաս-
խանեց:

—Դա մի գաղտնիք է...բայց ձեզնից ծածկել

պէտք չէ...դուք մերն էք...Գիտէք, որ Կ. Պօլսի
պատրիարքի նուիրակներից մէկը արդէն գտանվում
է Պետերբուրգում, իսկ միւսը Լօնդօնում, Տաճ-
կաստանի հայոց խնդիրը մի մազից է կախված.
գործելու ժամանակ է. մենք պատրաստում ենք
մի երիտասարդ արտասահման ուղարկելու համար,
որ այնտեղ պրօպագանդա անէ մամուլի միջոցով:

Միքայէլի դէմքը ընդունեց խիստ ուրախ ար-
տայայտութիւն:

—Դա շատ գեղեցիկ միտք է, ասաց նա:—Ո՞վ
է գնացողը:

—Զեր բարեկամը, պ. Ս. Մասիսեանը:

—Զարմանում եմ, որ նա այդ մասին ինձ ոչինչ
չէ յայտնել:

—Նա չափազանց ծածկամիտ մարդ է: Նա ցան-
կանում էր, որ դուք գիտենայիք յետոյ, երբ ինքը
գնացած կը լինէր:

—Այդ մի և նոյն է, խօսեց Միքայէլը,—ասեցէք
Ստեփանին թող ինձ մօտ մանէ, ես կը կարգա-
պրեմ, ինչ որ պէտք է նրա ճանապարհորդութեան
համար: Ուսանողները սեղմեցին Միքայէլի ձեռքը և
հեռացան: Վերադառնալով իր հիւրերի մօտ, Մի-
քայէլը նրանց ոչինչ չը յայտնեց, բայց շատ վր-
դովեցաւ, երբ նկատեց, որ նրանք տակաւին ծաղ-
րում էին ուսանողներին, և տակաւին պախարակում
էին նրանց վարմունքը:

—Երևի, ջիւրների խարջլուսը պռծել է, ասում

էր մէկը:

— Իրանք քաղցած մեռնում են, բայց տաճկաստանցիների դարդն են քաշում, ասում էր միւրը:

— Ախար հանգստութիւն չունենք այդ մուրացկանների ձեռքից, խօսեց մի ուրիշը. — քանի օր առաջ մօտեցնում են մի թերթ, «ստորագրեցէք մի բան, ասում են, յօգուտ Ալաշկերտի գաղթականների».— չէնց որ լսեցի, իծաներս հաւաքվեցան, բերանս բաց արեցի. «տօ, հեռացէք, ասեցի, ձեր էլ... ալաշկերտցու էլ...»

Մի քայէլը այլ ևս համբերել չը կարողացաւ:

— 2-է կարելի այսպէս անգլխութեամբ վերաբերվել դէպի ազգային գործերը, ասաց նա վրդովված ձայնով. ազգի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իր կարողութեան չափով նպաստել ընդհանրութեանը. մենք փող ունենք, պէտք է փողով օգնենք. նրանք (ուսանողները) խելք ու գիտութիւն ունեն, պէտք է խօսքով օգնեն. մի ուրիշը սիրտ ունի, պէտք է զօրաւոր բազուկներով օգնէ, — ամեն մի հայ իր ունեցածից չը պիտի խնայէ, և երբ բոլորը այսպէս կը վարվեն, այն ժամանակ տաճկաստանցի հայը կարող կը լինի ազատ չունչ քաշել:

— Լաւ, լաւ, նրա խօսքը կտրեց հիւրերից մէկը. — ազգային գործերը մի կողմ դրէք, մենք մեր բանի վրա մտածենք: Բերէք կարտերը:

— Նո, իրան ասեմ, այժմ խաղալու ամենեկին ախորժակ չունեմ, պատասխանեց Մի քայէլը:

— Այդ խօսքով կամենում էք ասել, թէ վերկացէք և զնացէք: Մենք այստեղ քարոզներ լսելու համար չենք եկել, խօսեց հիւրերից մէկը, կանգնելով:

— Եթէ իմ տունը ձեզ ձանձրացնում է համեցէք, ձեզ զօնով այստեղ ոչ որ չի պահում:

Հիւրերը դժգոհութեամբ հեռացան. մնացին նրանցից երկուքը միայն: Դրանք երիտասարդ վաճառականներ էին, այն տեսակներից, որոնք թէև մի բան հասկանում են, բայց դեռ նահապետական պատկառանքով համարձակութիւն չունեն հակառակել իրանցից հասակաւորներին, թէև վերջինների յայտնած միտքը բոլորովին սխալ կամ վնասակար լինէր, և այս պատճառով բոլոր խօսակցութեան ժամանակ նրանք լուռ էին: Բայց երբ մենակ մնացին Մի քայէլի հետ, լեզուները բացվեցան:

— Ախ, որքան մեռած, որքան անկարեկից սրտեր ունին այդ մարդիկը ասաց նրանցից մէկը. — ոչինչ չէ գրաւում դրանց, ոչինչով չեն հետաքրքրվում, ինչ որ իրանց շահերի կամ իրանց գործերի սահմանից դուրս էր: Ազգ, ազգակից և ընդհանուր մարդկութիւնը դրանց համար նշանակութիւն չունեն, երբ նրանցից որ և իցէ օգուտ չեն սպասում, և ամեն բանի վրա նայում են առևտրական կէտից:

Մի քայէլը, որ նոյն բոպէում խիստ զրգրված գրութեան մէջ էր գտնուում, վեր բարձրացաւ դի-

ւանից, որի վրա պառկած էր, և բաւական տար
կերպով պատասխանեց:

— Գոնէ այսքանը գիտենային, գոնէ օրինաւոր
առևտրականներ լինէին, բայց հաւատարմութեամբ չէի
որ այդ էլ չը գիտեն: Հին սերունդը աւելի լաւ էր
տանում իր առևտրական գործերը, քան թէ նորը,
որը զանազանվում է այսքանով միայն, որ իր հայ-
րերի ասիական փախախտի տեղ կրում է եւրօպա-
կան շէնագա, առանց եւրօպացու գլուխը ունենա-
լու: Հին սերունդը թէև տգէտ էր, թէև խիստ սահ-
մանափակ տեղեկութիւններ ունէր վաճառականու-
թեան մասին, բայց գոնէ այնքան յանդուգն չէր,
որ առևտուր սկսէր իրանից աւելի հմուտ ազգերի
հետ. նա ընտրում էր այնպիսի ժողովուրդներ, որ
իրանից աւելի տգէտ էին, և կարողանում էր խաբել
նրանց: Բայց նոր սերունդը այդ զգուշութիւնն էլ
չունի, և չը նայելով իր տգիտութեանը, սկսել է
առևտուր անել աւելի վարժված և աւելի հմուտ-
թիւններ ունեցող ազգերի հետ (և ինչով կարող է
մրցութիւն անել) և դրա համար էլ միշտ խաբվում
է, միշտ կորցնում է: Նա գործ ունի եւրօպացու
հետ, առանց նախապէս եւրօպացու խորամանկու-
թիւններին տեղեկ լինելու:

Միւրայէլի դատողութիւնները խիստ երեւցան և
նրա երիտասարդ հիւրերից մէկը պատասխանեց:

— Այսուամենայնիւ բացառութիւններ կան:

— Բացառութիւնները շատ աննշան են: Եթէ մնա-

ցել է մեր հայերի մէջ հարստութիւն, դա ըստ մե-
ծի մասին հայրերի վաստակածն է. որդիքը չը կա-
րողացան պահպանել հայրերից ստացած ժառան-
գութիւնը: Նս կարող եմ մատնելով համբարել, թէ
քանի—քանի տներ սնանկացան այս մի քանի տար-
վայ ընթացքում, և սնանկութիւնը այնքան աւելի
չուտ էր վրա հասնում, երբ որդիքը առևտուր էին
սկսում աւելի քաղաքակրթված ժողովուրդների հետ.
օրինակ, համարեա մեր բոլոր վաճառականները
ռօշնացան, որոնք գործ սկսեցին Մարսէլիայի և
Մանչեսթերի հետ, իսկ Ռուսաստանում նրանք դի-
մանում են, և կարելի է ասել շահվում են, որով-
հետև ռուս վաճառականի հասկացողութեան աստի-
ճանը չէ բարձրանում հայերից, և մինչև անգամ
ստոր է:

Միւրայէլի խօսակիցները մտածութեան մէջ ըն-
կան, նրանք լսում էին բոլորովին իրանց համար
նոր մտքեր:

— Մեր մէջ առհասարակ պակասում է այն բանը,
ինչ որ կոչվում է վաճառականական գիտութիւն,
չարունակեց նա:— Մեր մէջ ամեն մի ձեռնարկու-
թիւն կատարվում է՝ ոչ թէ առաջուց խորհված և
կարգադրված պատրաստականութեամբ, այլ անգի-
տակցաբար, մինը միւսի օրինակին հետևելով: Տես-
նում ես, մէկը սկսում է բամբակ գնել, իսկոյն
միւսները սկսում են գնել մի և նոյն մթերքը, առանց
որ և իցէ որոշ հաշիւ աչքի առջև ունենալու:

Մէկը սկսում է մետաքս գնել, չուտով մի մեծ բաղմոլթիւն հետեւում է նրա օրինակին: Եթէ հարցնելու լինես այդ պարմներից, լինչո՞ւ էր առնում, ձրտեղ պիտի ուղարկէր. նրանք կը պատասխանեն. «Կիրակոսը և Մարկոսը առնում են, մենք էլ պէտք է առնենք, մենք խօ նրանցին պաղաս չենք»:

—Այդ կատարելապէս ուղիղ է:

—Մի բան որ ժառանգեց նոր սերունդը, և որ պահպանում է ամենայն ճշդութեամբ, դա է հայրերի խաբերայութիւնը: Վաճառականութիւնը աւելի ընկնում է այն ժամանակ, երբ խաբերայութիւնը ընդունւում է որպէս գլխաւոր պայման: Այժմ թէ եւրօպական և թէ Ռուսաստանի առևտրական հրապարակների վրա մեր երկրի արդիւնաբերութեան աւունքը կոտրւած է, որովհետեւ բամբակի մէջ, բուրգի մէջ և մինչև անգամ մետաքսի մէջ, ինչ ասես, խառնում են: Ոչ որ չէ հաւատում մեզ: Մեր մթերքը առանց բաց անելու, առանց բոլորը աչքից անցկացնելու, չեն գնում. մինչդեռ եւրօպացին մի փոքրիկ օրինակ ցոյց տալով, հարկւրաւոր կապւած հակեր է վաճառում, և բոլորը դուրս են գալիս ցոյց տուած օրինակի համեմատ, և մի և նոյն տեսակից:

Միքայէլը երկար խօսում էր վաճառականական խարդախութիւնների վրա և երևան էր հանում հայ վաճառականի բոլոր կեղտերը, որով ապականւած է նա, աւելացնելով, թէ այդ կեղտը տարածւում է ամբողջ հայ ազգի վրա, որովհետեւ օտարազգին մեզ

ճանաչում է վաճառականների երեսով, որոնք թափառում են երկրագնդի ամեն կողմերում, և մի քանի անպիտանների պատճառով վատ կարծիք է կազմում ամբողջ ազգի մասին, մինչդեռ նրա մեծամասնութիւնը, որ բաղկացած է արհեստաւորներից և երկրագործներից, խիստ բարի և բարոյական մարդիկ են:

—Հիմայ տեսէք, ինչ բարիք կարելի է սպասել այդ փչացած և անբարոյականացած հասարակութիւնից, որի համար ոչինչ բան սուրբ չը կայ, աւելացրեց նա, — և մենք զարմանում ենք, վրդովւում ենք, երբ տեսնում ենք հայ վաճառականի անկարեկցութիւնը դէպի տաճկաբնակ իրանց եղբայրների տառապանքները մահմետական լծի ներքոյ:

Արդէն կէս գիշերից անցել էր, երբ Միքայէլը մնացած երկու հիւրերն էլ հեռացան և նա մնաց մենակ: Նա փորձ փորձեց իսկոյն պառկել և քնել, բայց չը կարողացաւ, մի հոգեկան խռովութիւն անհանգստացնում էր նրան: Նա սկսեց լուռ անց ու դարձ անել իր փոքրիկ սենեակի մէջ: Նրա միտքը զբաղւած էր նոյն բոլէում Ստեփանով, այդ ոգելից և միշտ ծածկամիտ պատանին այժմ յանձն էր առել մի նստաւայարմար ձեռնարկութիւն, որին չէր կարելի չը համակրել: Բայց լինչու ծածուկ էր պահել իրանից, մտածում էր Միքայէլը, միթէ չէր հաւատում իրան, միթէ ինքը արժան չէր նրա մտերմութեանը: «Ոչ, ոչ, նա աւելի հպարտ է, քան թէ կարելի էր, նա

խորշում է օգնող ձեռքից, որպէս օձից... բայց իմ վերաբերութեամբ,—դա վիրաւորական է“...

Ե.

Քնակարանը, որի մէջ կենում էր Միքայէլը, բաղկանում էր երկու սենեակներից և մի խոհարանից. որ մի և նոյն ժամանակ ծառայում էր որպէս մառան։ Սենեակներից մէկի մէջ ապրում էր մի գերմանացի աղքատ ընտանիք, իսկ միւսի մէջ Միքայէլը։ Դա այն թշուառ ընտանիքներից մէկն էր, որ զրկվելով աշխատող ձեռքից՝ տան տղամարդից, ապրուստի հոգսը մնում է հանգուցեալի կնոջ վրա։ Անբաղձ այրիին փոքր չէր օգնում նրա չափահասակ աղջիկը, աշխատասէր Իդան, որոնք բացի իրանցից պէտք է կերակրէին երկու փոքրիկ երեխաներ։ Ընտանիքի հայրը գերձակ էր, որի մեռնելուց յետոյ նրա ամբողջ խանութը վաճառվեցաւ պարտքի փոխարէն։ Իդան կարեր էր վեր առնում մի ֆրանսիական մօդնի մագաղկներից և մօր հետ միասին կարում էին։ Միքայէլի, որպէս „տընուորի“, կենակցութիւնը մեծ մասով թեթեւացնում էր խեղճ ընտանիքի տնտեսական ծանրութիւնը, և այս պատճառով նրա վրա լաւ խնամք էին տանում, տալով մի առանձին կահաւորած սենեակ, կերակուր և ըստպատուութիւն։

Մի առաւօտ Միքայէլը, գրասեղանի մօտ նստած,

չտապով նամակներ էր գրում փօստային հասցեւորւ համար, Իդան սուրճ ներս բերեց, և դնելով նրա մօտ փոքրիկ կլօրիկ սեղանի վրա, հարցրեց։

—Դուք շուտով կը գուրս գնաք։

—Ի՞նչու էք հարցնում։

—Ես կամենում էի կարգի դնել ձեր սենեակը։ Յետոյ ժամանակ չեմ ունենայ։

—Ինձ մնում է դեռ հինգ—վեց նամակներ գրել, ասաց Միքայէլը շարունակելով իր գործը.—դուք կարող էք, ինչ որ ուզում էք, անել։

—Ես գուցէ կը խանգարէի ձեր պարամոնըր։

—Ընդհակառակն... Ոչ.

Իդան բարձրահասակ և վայելչակազմ մի օրիորդ էր թաւախիտ, շիկագոյն գլխակներով և պայծառ համակրական դէմքով. նրա ծաւի աչերը կրում էին իրանց մէջ կապուտակ երկնքի և՛ փայլը և՛ գեղեցկութիւնը։ Նա այն առաւօտ սովորականից աւելի ուրախ էր երեւում, և չը նայելով, որ Միքայէլը զբաղված էր, անդադար ընդհատում էր նրա պարամոնըրը զանազան հարցերով։

—Ա՛խ, որքան անփոյթ էք դուք, ձեզ մօտ ոչ մի բան իր տեղը չէ մնում, ամեն ինչ թաւալվում է յատակի վրա, խօսում էր մանկահասակ օրիորդը, մարբելով և կարգի դնելով սենեակի իրեղէնները։

—Այդ, երկի, ձեզ շատ հոգս է պատճառում, Իդա, ես կաշխատեմ այսուհետեւ աւելի մաքրասէր լինել, պատասխանեց Միքայէլը ժպտելով։

—Ոչ, ինձ հոգս չէ պատճառում, միայն ես սիրում եմ ձեր սենեակը միշտ սարքված տեսնել, ասաց օրիորդը փոքր ինչ շառագունելով։

—Դուք շատ բարի էք, Իդա։

Օրիորդը, վերջացնելով իր գործը, մօտեցավ Միքայելին։ և ձեռքը դնելով նրա ուսի վերայ, սկսեց նրա եզերից գլուխը կռացրած նայել տողերի ընթացքին, թէ որպէս գրում էր նա, և որպէս նրա գրիչը արագ վազում էր փօստայի սպիտակ թերթի վրա։

—Ինչպէս ծուռ ու մուռ տառեր են, ասաց նա իր տեղից շարժվելով, և սիրուն գլուխը թեքելով մի արդէն վերջացրած և սեղանի վրա դրած նամակի վրա։—Ամեն օր քանի՞ նամակ էք գրում։

—Երբեմն տասն և երբեմն աւելի։

—Եւ դրա համար էլ ամբողջ գիշերը չէք քնում։

—Դուք ի՞նչ գիտէք։

—Ես գիտեմ...եւ շատ անգամ նկատում եմ, որ մինչև լոյս ձեր սենեակում ճրագը վառվում է և լսելի է լինում ձեր քայլերի ձայնը։ Ես էլ խիստ սակաւ եմ քնում...

Միքայելը ոչինչ չը պատասխանեց։ Օրիորդը, երևի, փոշմանեց իր միամիտ նկատողութիւնից, և վեր առնելով նամակներից մէկը, ասաց։

—Ես ոչինչ չեմ ջոկում, ոչ մի ազգի տառերի նման չեն, բայց գեղեցիկ են։ Ես շատ կը ցանկանայի սովորել այդ տառերը, և այն լեզուն, որով

գրում էք։

—Ձեր լինի՞ւն է պէտք։

—Դուցէ մի օր հարկաւոր կը լինի...պատասխանեց օրիորդը ուրախ ժպիտով և դուրս վազեց սենեակից։ Նա այլ ևս յետ չը նայեց, կարծես, ամաչեց իր ասած խօսքից, և որպէս յանցաւոր, աշխատեց շուտ հեռանալ։

Միքայելի գրիչը մի քանի րոպէ դադարեց գրելուց. նրան տիրեց մի տեսակ հոգեկան խռովութիւն. «Խեղճ աղջիկ...մտածեց նա մի առանձին ցաւակցութեամբ, «եւ ի՞նչով կարող եմ փարատել քո սրտի դարդը...Միքայելը վազուց նկատել էր, որ Իդան հետաքրքրվում է իրանով, որ նա շատ անգամ գլեշերտերն անրուն է մնում, երբ ինքը իր սենեակում զբաղված էր, և շատ անգամ մօտենում է նրա լուսամուտներին, որ տեսնէ, արդեօք քնած է իրանց տնուորը, թէ ոչ։ Այս բոլորը Միքայելը համարում էր մանուկ աղջկայ այն հետաքրքրութիւնը, որ աշխատում է ամեն բան գիտենալ, ինչպէս չի կարող համբերել, մինչև չը գիտենայ, թէ իր մօր կողմից աղահարանի մէջ ինչ էր թագցրած։ Բայց այսօր նա պարզ յայտնեց իր սրտի գաղտնիքը, որին չէր սպասում Միքայելը։ Նա ցանկանում էր սովորել Միքայելի ազգի լեզուն և գրելը, այն մտքով, «դուցէ մի օր հարկաւոր կը լինէին... Իդան հանաք չէր անում, նա բաւական ծանրամիտ աղջիկ էր։ Նա մտածում էր սովորել հայի լեզուն և

հայի դպրութիւնը, մի հայ սիրելու համար: Իսկ ո՞վ էր այդ հայը: Իգան սիրում էր Միքայէլին, բայց ուրախ պէտք էր պատասխանել նրա սէրին.— ահա այդ միտքն էր, որ սկսեց տանջել Միքայէլին:

Միքայէլը իր սրտում չէր գտնում ոչ մի համապատասխանող զգացմունք դէպի գեղեցիկ օրիորդի սէրը: Նա միայն յարգում էր նրան որպէս մի պատուասէր օրիորդ, որպէս աշխատասէր աղջիկ, որ իր վրա էր առել անբախտ ընտանիքի ապրուստի բոլոր հոգսերը: Միքայէլը կարող էր համակրել նրան, բայց սիրել—հազիւ թէ:

Միքայէլը ինքն էլ չը հասկացաւ, թէ որպէս վերջացրեց իր նամակները. նա շտապով ծրարեց, կրնքեց, և վեր առնելով, կամենում էր դուրս գալ իր սենեակից, յանկարծ ներս մտաւ Ստեփանը: Նա սառն և անխռով կերպով, որպէս միշտ, ձեռք տուեց Միքայէլին և զնայ նստեց բազկաթոռի վրա, ուր սովորաբար նստում էր, երբ Միքայէլի մօտ էր գալիս:

— Ես եկայ քեզ մօտ մի կարևոր գործի համար, ասաց նա թոյլ ձայնով:

— Գիտեմ, պատասխանեց Միքայէլը, ինձ արդէն յայտնի է քո նպատակը, դու կը ստանաս ինձանից, որքան պէտք է քո արտասահմանի ճանապարհորդութեան համար:

— Այդ չէ, ասաց Միքայէլը հանգիստ կերպով.— կարգաւ այդ հեռագիրը:

Միքայէլը սկսեց կարգաւ մի երկար հեռագրալուր, որ բազկացած էր աւելի քան քսան տողից: Նա խօսոյն գունաթափուեցաւ: Հեռագիրը հաղորդված էր Ստեփանի անունով և բովանդակում էր հետեւալ տողերը. «Ձեր հայրը վախճանուեցաւ յանկարծակի կաթուածահարութեամբ, շտապեցէք, առանց ժամանակ կորցնելու, հասնել այստեղ: Նրա գործերը բոլորովին խառն գրութեան մէջ են. մեծ կորուստ է սպառնում մեր կայքին, եթէ չուտափոյթ հոգատարութիւն չը լինի: Ստացէք նախապէս Միքայէլի հաշիւները և Մօսկվայի առևտրական տունը փակեցէք... և այլն: Ստորագրած էր «Մարիամ»:

Միքայէլը բոլորովին սառած մնաց: Նրան, աւելի քան Ստեփանին, յայտնի էր այդ անբախտութեան սարսափելի հետեւեցողները,

— Ես պատրաստ եմ այս բոլորիս յանձնել քեզ իմ ձեռքում գտնված գործերի բոլոր հաշիւները, միայն դու աշխատիր չուշանալ այստեղ, ասաց նա, դուրս բերելով գրասեղանի պահարանից ահագին հաշուէտօմարները:

— Ես պատրաստվում եմ գնալ արտասահման, պատասխանեց Ստեփանը իր սովորական սառնասրբտուլութեամբ.— Ինձ կանչում է այնտեղ մի աւելի մեծ պարտաւորութիւն, քան թէ իմ հօր գործերը:

— Ես քեզ հետ համաձայն եմ, խօսեց Միքայէլը.— բայց մտածիր, որ դու բոլորովին կանքախտաց-

նես քո մօրը, քո քոյրերին և քեզ: Հեռագրին միտքը բոլորովին ուղիղ է, որ ձեր ժառանգութեանը սպառնում է մեծ կորուստ: Ինձ բաւական յայտնի է, թէ հանգուցեալը որպէս էր վարում իր գործերը. նա իր բոլոր հաշիւները իր գլխումն ունէր, հիմա որ վախճանվեցաւ, բոլորն իր հետ տարաւ: Այժմ ամեն ինչ մնացած կը լինի աւաղակ գործակատարների ձեռքում,—չատ հասկանալի է հետեանքը...

—Այդ աւաղակները նա ինքն է պատրաստել իր համար, խօսեց Ստեփանը զգուանքով.—«հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կը տանէ»... Ուրիշ կերպ լինել կարող չէր...

Միքայէլը չը գիտէր ինչ անել: Նրան յայտնի էր Ստեփանի հաստատամտութիւնը, բայց միւս կողմից, տեսնում էր վնասը, որ կարող էր առաջ գալ նրա յամառութիւնից: Նա փորձ փորձեց մի կերպով համոզել իր բարեկամին, որ կատարէ մօր խնդիրը, որը այնքան ցաւալի սրտով դիմում էր որդու օգնութեանը:

—Աւելի լաւ չէր լինի, ասաց նա, որ դու յետաձգէիր արտասահմանի ճանապարհորդութիւնը, մինչև կարգի կը դնէիր քո հօր գործերը:

—Անկարելի է:

—Ուրեմն ինչ պէտք է արած:

—Ես դրա համար էլ քեզ մօտ եկայ. լսիր, Միքայէլ, ինձ համար ոչինչ նշանակութիւն չունի իմ մօր կանչելը, երբ լսում եմ հաղարաւոր մայրերի

ձայնը, որոնք Թիւրքիայից մեզ ձեռք են մեկնում և օգնութիւն են խնդրում: Ես պիտի գնամ, պիտի ճանապարհորդեմ ամբողջ Եւրօպա և ինչ կարող եմ, կը կատարեմ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հօր գործերին, ես մի այսպիսի կրիտիկական լուսնում չունեմ մի ուրիշ բարեկամ բացի քեզանից: Ես յոյս եմ դնում քո բարեսրտութեան վրա. դու կարող ես աւելի լաւ կատարել այն բոլորը, ինչ որ ես կը դժվարանայի անել: Գու կը ստանաս ինձանից կատարեալ հաւատարմութեամբ և շուտով ճանապարհ կընկնես: Համաձայն ես:

Միքայէլը տեսնելով, որ ուրիշ ելք չը կար, որ իր բարեկամի ժառանգութիւնը կարող էր բոլորովին ոչնչանալ անհաւատարիմ ձեռքում, ընդունեց նրա առաջարկութիւնը:

—Ուրեմն ժամանակ կորցնել պէտք չէ, ասաց Ստեփանը ուրախ դէմքով.—այս լորպէսի գնանք նօտարի մօտ, ես կը տամ քեզ հարկաւոր թրջութիւն:

Նոյն աւուր գիշերային պահուն Միքայէլը պատրաստում էր իր ճանապարհային չէմօդանը և հաւաքում էր իր սենեակի իրեղէնները: Եւ նոյն լուսնում նրան զբաղեցնում էր այն միտքը, թէ ինչ պէտք էր ասել Իգային, որպէս պէտք էր յայտնել նրան: Գիտեիր, որ խեղճ ազգիկը շատ պիտի տխրի, երբ կը լսէ նրա գնալը: Եւ իրան, Միքայէլին, ոչ սակաւ ծանր էր բաժանվիլը այդ բարի և խաղաղ

ընտանիքից, որի հետ այնքան ընտելացել էր նա, ուր անց էր կացրել այնքան ակնորժեղի ժամեր և ուր գտել էր այնքան քնքոյշ խնամատարութիւն։ Բայց ինչու չէր յայտնվում Իդան, ամեն օր այս ժամին նա թէյ էր ներս բերում, իսկ այժմ՝ սրտեղ էր նա։

Ներս մտաւ նրա մայրը։

— Ո՛ւր մնացիր, պարոն, ասաց նա հետաքրքիր կերպով աչք ձգելով բաց չէմօտանի վրա. — այսօր ճաշին երկար սպասել տուեցիր մեզ։

— Զբաղված էի, պատասխանեց Միքայէլը, — սւր է Իդան, չէ երևում։

— Նա ինչ որ իր հալումը չէ այսօր, ասաց պառաւը վշտացած կերպով. — առաւօտեան գանգատվում էր, թէ գլուխս ցաւում է, ամբողջ օրը ոչ կերել է և ոչ խմել, հիմայ էլ պառկած է։ Տէր Աստուած, ինչ կը լինի մեզ հետ, եթէ նա կը հիւանդանայ։

Եւ ուղորմելի պառաւի խորշոմներով պատած աչքերում երևացին արտասուքի կաթիլներ։ Միքայէլի վրա սաստիկ ներգործութիւն ունեցան նրա խօսքերը և մտածեց իսկոյն վազել բժիշկ հրաւիրելու։

— Իսկ դուք պատրաստվում էք, պարոն, երեւի մի տեղ ունիք գնալու, հարցրեց պառաւը փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ։

— Այո, մայրիկ, ես պատրաստվում եմ գնալ իմ հայրենիքը։

— Ե՛րբ։

— Էգուց վաղ-առաւօտեան։

Խեղճ պառաւը բոլորովին սառած մնաց։

— Ցաւալի է, շատ ցաւալի է, ասաց նա դողդոջուն ձայնով, — մեզ հեշտ չի լինի բաժանվել ձեզանից, մենք այնքան սովորել էինք միմեանց, ինչպէս որդի սիրում է ինք ձեզ։ Հիմայ պիտի գնաք...

— Ո՞վ գիտէ, գուցէ շուտով կը վերադառնամ, մխիթարում էր նրան Միքայէլը։

— Թող Աստուած յաջողութիւն տայ ձեզ, որդի, գնացէք, ուրախացրէք ձեր ծնողներին։

Պառաւը չը գիտէր, որ Միքայէլը գուրկ էր ծնողներից, որ նա որբ էր մնացել հէնց երեխայութեան ժամանակից։

— Ի՞նչ պէտք է անել Իդայի հետ, հարցրեց նա, — կարելի է նա ծանր հիւանդ է, կարելի է բժշկի պէտք ունի։

— Աստուած գիտէ, որդի, նա ոչինչ չէ ասում, այդ նրա հին սովորութիւնն է, տեսնում ես, գունատվել, գեղնել է ինչպէս աշնան տերև, բայց չէ ասում, թէ որ տեղն է ցաւում և տանում է իր հիւանդութիւնը միշտ ոտքի վրա, և չի էլ դադարում գործելուց։

— Կարելի է մտնել նրա մօտ։

— Ինչու չէ, գնանք։

Միքայէլը պառաւի հետ ներս մտան կից սենեակը, ուր մանկահասակ օրիորդը առանց հանվելու

պառկած էր վարագոյրներով առաջաստաւորված մահճակալի վրա։ Մայրը յետ քաշեց վարագոյրը և ճրագի լոյսը ընկաւ նրա բորբոքված դէմքի վրա, որ վառվում էր տենդային շառագունութեամբ, իսկ աչքերի մէջ փայլում էր անբացատրելի կրակ։

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ, Իգա հարցրեց Միքայէլը, սաստիկ սարսափ զգալով իր մարմնի վրա։

— Ոչինչ, պատասխանեց օրիորդը թոյլ ձայնով, — փոքր ինչ տաքութիւն եմ զգում, և գլուխս կըրկին սկսեց ցաւել, բայց կանցնի, այսպէս շատ անգամ է պատահում ինձ հետ։

Նա դարձեալ գլուխը դրեց բարձի վրա, կարծես, կամենում էր ցոյց տալ, թէ պէտք էր իրան հանգիստ թողնել։ Մայրը ձեռքից բաց թողեց վարագոյրը և նա ծածկվեցաւ խորհրդական առաջաստաների յետքում։

— Նա ծանր հիւանդ է, դառձաւ Միքայէլը դէպի շուարած մայրը. — ես իսկոյն բժիշկ կը հրաւիրեմ։ Միայն դուք մի՛ յայտնեցէք, թէ առաւօտեան ես գնալու եմ, և աւելացրեց նա։

— Ես գիտեմ... ես բոլորը գիտեմ... լսելի եղաւ վարագոյրի ետևից հիւանդի թոյլ ձայնը և նրան հետևեց լացի տխուր հեկեկանք։

Միքայէլը չը լսեց այդ, և առանց ժամանակ կորցնելու հեռացաւ. իսկ պառաւ մայրը մօտեցաւ իր դստերը և սկսեց հանգստացնել նրան։

Կէս ժամից յետոյ եկաւ բժիշկը, նա յայտնեց,

թէ օրիորդի հիւանդութիւնը շատ երկիւղալի չէր, թէ դա մի թեթիւ տաքութիւն էր, որ շուտով կանցնէր, միայն պէտք էր անխնամ չը թողնել, եթէ ոչ, կարող էր սաստկանալ։ Նա մի քանի պատուէրներ տուեց, դեղեր գրեց և հեռացաւ։

Այժմ Միքայէլին պէտք էր վազել ապտեկը, որովհետեւ տան մէջ այս ծառայութիւնը կատարող ուրիշ մէկը չը կար։

Գիշերը հիւանդը անցկացրեց տենդային զառանցութեան մէջ, իսկ առաւօտեան լուսաբային մօտ հանգստացաւ և քնեց։ Բոլոր ժամանակը հիւանդի մայրը և Միքայէլը գտնուում էին նրա մօտ։

— Հիմա դուք գնացէք, պարոն, նա քնեց, ասաց պառաւը հազիւ լսելի ձայնով. — չնորհակալ եմ ձեր բարեսրտութեան համար, գնացէք, պատրաստվեցէք, դուք ճանապարհորդ էք։

Մտնելով իր սենեակը, Միքայէլը սկսեց անհանգիստ կերպով անցուդարձ անել. նա գտնուում էր սաստիկ խռովութեան մէջ։ Իր կեանքում նա երբէք մի այդպիսի դժուարին, անհասար և անել զրույթեան չէր հանդիպել։ Երկու զգացմունքներ նրա մէջ մաքառում էին միմեանց հետ։ Մի կողմից իր ամենամիլիոն բարեկամը, Ստեփանը, դրել էր նրա վրա մի ծանր պարտականութիւն. Մասիսեանների ընտանիքի բաղդը և գժբաղդութիւնը այժմ կախված էր նրա կամքից. նա պիտի գնար և պիտի կարգի գնէր հանգուցեալ աղայի աւերված գործերը. մի

ամենաթեթիւ անհոգութիւն կարող էր զրկել նրա ընտանիքը օրական հացից։ Իսկ միւս կողմից, մի նազելի արարած այժմ հիւանդ դրած էր անկողնի մէջ. նրան ձգել անխնամ, նրան թողնել անօգնական, — այդ նոյնպէս դժուարին էր։

Ի՞նչպէս պէտք էր հաշտեցնել այդ երկու դժուարութիւնները — բարեկամի սէրը և կնոջ սէրը, — հրը պէտք էր նախադասել։ Բայց միշտ Միքայէլը սիրում էր նրան։ Ամբողջ հինգ տարի նա կենում էր այս տան մէջ, երբէք մի այսպիսի զգացմունք չէր վրդովել նրա սիրտը, և երբէք ինքը՝ օրիորդը սիրոյ մի ամենաթեթիւ արտայայտութիւն չէր ցոյց տուել նրան։ Բայց այն բոլորից, երբ լսեց, թէ նա հիւանդ է, և հէնց այս գիշեր, երբ լսեց անկողնի վարագոյրների ետից նրա լաց լինելու ձայնը իր գնալու մասին, — իսկոյն մի խորին, անբացատրելի զգացմունք սկսեց խռովել նրա սիրտը։ Ի՞նչ էր այդ, սէր, թէ մի խաբուսիկ կիրք, կամ թէ կարեկցութեան զգացմունք, որ նա ունէր գէպի ամեն նեղեալները, որոնց պէտք էր օգնութեան ձեռք մեկնել։ Այդ չէր կարողանում որոշել Միքայէլը, նա այդ հոգեկան միջին և անվերծանելի խնդիրները լուծելու համար խիստ անփորձ էր։

Երկար նա անքուն անցուգարձ էր անում իր փոքրիկ բնակարանի մէջ, երկար ծանր մտածութիւններ զբաղեցնում էին նրա բոբբոբված երեւ-

կայութիւնը, մինչև ժամատներից լսելի եղաւ առաւօտեան զանգակի ձայնը։ Գիշերը աննկատելի կերպով անցել էր։ Յանկարծ նրա աչքը ընկաւ կասկած և բոլորովին պատրաստ չէմօգանի վրա։ Այդ անշունչ և խուլ առարկան, կարծես, սկսեց խօսել նրա հետ, կարծես, ազդեց նրա վրա, ցոյց տալով մի անհրաժեշտութիւն, որից փախչելը անհնարին էր։ Դա մի և նոյն չէմօգանն էր, որ առաջին անգամ դրած ճանապարհային սայլակի վրա, նա հեռացաւ Մասիսեանների տնից. դա յիշեցրեց նրան այն փունջ ծաղիկը, որ երկու աղջիկները աղայի տան կտուրից ձգեցին նրա սայլակի մէջ... և իսկոյն Գայիանէի և Հռիփսիմէի նազելի դէմքերը պատկերացան նրա երեւակայութեան մէջ...

Նոյն միջոցին փողոցից լսելի եղաւ կառքի դղրդոցը և քանի բոլորից յետոյ Միքայէլի սենեակի շէմքի վրա յայտնվեցաւ կառապանը։

— Պարոն, ասաց նա գլուխ տալով, — դուք հրամայեցիք առաւօտեան շուտ գալ, ներեցէք, որ մի րիչ ուշացայ։

— Լաւ, վեր առ այդ չէմօգանը, դուրս տար, մի փոքր սպասիր, ես շատ չեմ ուշանայ, ասաց Միքայէլը բոլեական մտածութիւնից յետոյ։

Դա նոյն կառապանն էր, որին վարձել էր Միքայէլը գիշերը բժշկի մօտ գնալու ժամանակ, և որին պատուիրել էր վաղ — առաւօտեան գալ և իրան տանել երկաթուղու կայարանը։

Հասել էր վճռական ժամը: Միքայէլը մի քանի բողբոսէս վարանեցաւ, յետոյ մօտեցաւ գրասեղանին, վեր առեց մի կտոր թուղթ և գրեց հետեւեալ տուեալը:

«Մնաք բարեաւ, Իգա, ընդունեցէք այդ փոքրիկ նուէրը, որպէս եղբայրական սիրոյ մի նշան: Գա պէտք կը կայ ձեզ կարօտութեան ժամերում, երբ դուք կը պատրաստուիք տնօրինել ձեր բախտը և ապագան»...

Նա ստորագրեց նամակը, և գնելով նրա հետ թղթադրամների մի հաստ ծալք, կնքեց և դուրս եկաւ: Մտնելով հիւանդի սենեակը, նա գտաւ պառաւին դեռ նստած իր գոտեր անկողնի մօտ:

— Ես եկայ ձեզ մնաս բարեաւ ասելու, տիկին:

— Դուք արդէն գնում էք, ձայն տուեց պառաւը շփոթելով:— Կամենում էք, զարթեցեմ Իգային:

— Մի անհանգստացնէք, այդ կարող է վնասել նրան:

— Այո, նա որքան կը տխրի, երբ կը զարթնի և կը տեսնի, որ դուք գնացել էք:

— Իգան շատ բարի է, նա կը ներէ իմ անբաղաքավարութեանը, ասաց Միքայէլը ձեռքը տանելով դէպի ծոցը, և դուրս բերելով հաստ ծրարը, — խընդրեմ, յանձնեցէք նորան այս նամակը:

Միքայէլը վերջին անգամ մօտեցաւ հիւանդին, երբ նա դեռ ևս քնած էր: Ոչինչ այնքան յափշտակիչ՝ կախարդապէս—հրապուրող չէր կարող լինել, որպէս այս քնքոյշ և սքանչելի մարմինը, որ դրած

էր անկողնի մէջ: Հարուստ և թաւախիտ դիտակները կիսով չափ ծածկել էին նրա գունաթափ դէմքը, իսկ նուրբ, կիսաբաց շրթունքը, կարծես թէ, շնչում էին հազարաւոր գեղեցիկ խօսքեր... Նոյն միջոցին նրա մերկ ձեռքը ընկած էր վերմակից դուրս, որպէս մի բարեկամական ձեռք, որ պատրաստ էր անջատման ողջոյնը ընդունելու: Միքայէլը զգուշութեամբ բարձրացրեց այդ ձեռքը, սեղմեց իր շրթունքին, և վերջին անգամ հայեացք ձգելով նազելի դէմքի վրա, հեռացաւ:

Պառաւը եկաւ նրա հետ մինչև տան դուռը, և օրհնելով ճանապարհ դրեց:

Նոյն աւուր առաւօտը մի ուրիշ երիտասարդ ևս, չրջապատված մի քանի ուսանողներով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Անգլիա: Ուսանողները համբուրվեցան նրա հետ և ճանապարհ դրին այս խօսքերով. «Գնա՛ հայրենիքի գաւակ, թող Վարդանի և Ներսէսի ոգին օգնէ քեզ»...

2.

Պետրոս Մասիսեանի յանկարծահաս մահը խիստ ցաւալի ներդրութիւն ունեցաւ նրա անբախտ ընտանիքի վրա: Տիկին Մարիամը շուարված, խելքը կորցրած, չը գիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել: Ընտանիքը ոչ մի օրինաւոր բարեկամ չունէր: Հանգուցեալի մերժող, բացասող և ետական բնաւորու-

Թիւնը նրան այն աստիճան առանձնացրել էր, որ մեռնելուց յետոյ մի մարդ չը գտնուեցաւ, որ նրա անփորձ, անտեղեակ ժառանգներին բարի խորհուրդներ տար անտէր մնացած կայքի մասին: Ինքը, տիկին Մարիամը, թէև խելացի և հասկացող կին էր, բայց տղամարդի խստութիւնը նրան այն վիճակի մէջ էր դրել, որ ամբողջ իր ամուսնական կեանքում, տան շորս պատերից դուրս, չը գիտէր, թէ իր տղամարդը ինչու է գբաղված, կամ նրա գործերը ինչ գրութեան մէջ են: Եւ այս պատճառով, երբ վախճանուեցաւ նա, որ ամեն բանի վրա իշխում էր, որ ամեն ինչ կենդանացրել էր իր ձեռքում, որ, քացի իրանից մի ուրիշ տէր չէր ճանաչում, որի կինը, որդին, դաւաններն անգամ իր համար օտարներ էին,—երբ վախճանուեցաւ այդ բռնակալ միապետը, այնուհետև սկսեցին տիրել այն մարդիքը, որոնք հանգուցեալի ձեռքի յաջողակ գործիքներն էին, որոնք կը թված, վարժված և կատարելագործված էին նրա դաստիարակութեան համեմատ,—գոգութեան և խաբէութեան մէջ...

Մասիսեանի տան միակ բարեկամը մնացել էր Սիմօն Եագօրիչը. աղայի մահից յետոյ ասպարէզը քացվեցաւ այդ պօլիցիական հին աւագակի առջև. նա, որ առաջ աղայի փաստաբանն էր և վարում էր նրա դատաստանական գործերը, այժմ դարձել էր տիկին Մարիամի գլխաւոր խորհրդատուն:

Մի գիշեր տիկին Մարիամը և իր երկու աղջիկ-

ները՝ Գայիանէն և Հելփսիմէն, բոլորն էլ սե հագած, հաւաքվել էին իրանց սենեակում: Սիմօն Եագօրիչը նստած էր ճրագի մօտ, և հագվին ակնոցները հագցրած ահագին քթի վրա, ձեռքումը բռնած ունէր մի կտոր թուղթ, որը երբեմն մօտեցնում էր աշքերին, երբեմն հեռացնում էր, և երբեմն ծնկի վրա դնելով թուղթը, խորին մտածութեան մէջ էր ընկնում: Նա նմանում էր մի հնազէտի, որ նստած լուռ, կիսամաշ արձանադրութեան առջև, աշխատում է կարգաւ անկերծանելի իերօզլիֆները: Դա մի հեռագիր էր: Տիկին Մարիամը և նրա աղջիկները անհամբերութեամբ սպասում էին Սիմօն Եագօրիչի բացատրութեանը, որովհետև այդ հեռագրիցն էր կախված նրանց թէ ուրախութիւնը և թէ տրտմութիւնը:

Հեռագրի բովանդակութիւնը խիստ պարզ էր և բաղկանում էր մի քանի տողերից միայն. «Իմ գալը անկարելի է, ես ճանապարհ դրեցի Միքայէլին, նա կը կարգադրէ բոլոր գործերը, որպէս հարկն է»: Ստորագրված էր՝ «Ստեփան Մասիսեան»:

Հեռագրի սառն, կարճ և լակօնական բովանդակութիւնը անբաւականացուցիչ էր տիկին Մարիամին. մօր հետաքրքրութիւնը չէր կարող գոհանալ այս մի քանի անսիրտ խօսքերով. «Իմ գալը անկարելի է», հաղորդում էր որդին. ինչո՞ւ համար անկարելի է, ի՞նչ էր պատահել,—ահա այս հարցերը սկսեցին տանջել մօրը: Մայրը մի ուրիշ պատճառի

մասին մտածել չէր կարող, բացի նրանից, թէ որդին հիւանդ պէտք է լինէր, որ չէր կարողացել կատարել նրա խնդիրը:

—Ա՛խ, ինչ կը լինի պատահած, ասում էր նա ցաւալի ձայնով.—Ստեփաննա բարի էր, շատ բարի, նա ինձ մենակ չէր թողնի. ա՛խ, Տէր Աստուած, ի՛նչ կը լինի պատահած...

Սիմօն Շագօրիչը հանգստացնում էր նրան:

—Օրհնած, հալբաթ մի բան կը լինի պատահած, որ չի կարողացել գալ:

Գայիանէն և Հռիփսիմէն թէև նոյնպէս տխրեցին իրանց եղբոր մասին, բայց սրտով ուրախ էին, որ միւսանգամ կը տեսնեն Միքայէլին: Մի քանի տարւոյ ընթացքում նրա մասին լսել էին այնքան շատ բաներ, որ Միքայէլը դարձել էր նրանց համար մի տեսակ առասպելական արարած:

Բայց Սիմօն Շագօրիչի վրդովմունքին չափ չը կար. նա յոյս ունէր, եթէ Ստեփաննը գալ չը կարողանայ, անպատճառ իրան կը նշանակէ գլխաւոր հաւատարմատար: Այժմ նրա ծրագիրը փոխվեցաւ: Նա աւելի շահաւէտ էր համարում գործ ունենալ անփորձ և անփոյթ Ստեփանի հետ, քան թէ հմուտ Միքայէլի հետ, որի «սատանայութիւնները» վաղուց յայտնի էին նրան: Այդ հին գայլը մտքումը դրած ունէր մի մեծ ճարակ ստանալ հանգուցեալ աղայի կայքից, որից ամեն մարդ իր կողմն էր քաշում:

Նա մտքով դարձաւ գէպի հանգուցեալի յիշատա-

կը և այսպէս դուրս թափեց իր տհաճութիւնը Միքայէլի մասին:

—Հոգիդ թող լոյսի մէջ լինի, Գետրոս աղայ, ձայն արձակեց նա երեսը խաշտիկընդով,—դու էիր խմանում, թէ Սիմօն Շագօրիչը ինչ մարդ է... ամեն բանի մէջ նրա հետ մասլահաթ էիր անում, վերսիւները տալիս էիր և ասում. Սիմօն Շագօրիչ, ինչպէս խելքդ կը կըտրէ, էնպէս արա. տանում էի, մի քանի օրվայ մէջ փողերը սաղացնում էի. բայց հիմայ իմ երեսին էլ չեն ուզում մտիկ տալ... Աստուած միայն գիտէ, թէ ո՞րքան եմ շարշարվել ես այս տան շահերի համար...

—Սիմօն Շագօրիչ, դու էլի մերն ես, պատասխանեց նրան տիկինը, սիրտ տալով.—Դու էլի կը մնաս քո գործին և ամեն բան քո խորհրդովը կը կատարվի:

Ծերունի փաստաբանը ընդունեց խիստ միամիտ կերպարանք և կարեկցութեամբ յայտնեց:

—Աստուած է վկայ, որ իմ սիրտը ցաւում է. ես իմ օրը անց եմ կացրել, այսօր կամ, էգուց կարելի է մեռնեմ. հիմայ փողն ու հողը ինձ համար գլխի մէկ են. աշխարհիցս ի՛նչ եմ տանելու. մի պատանք ինձ համար բաւական է... Բայց իմ սիրտը, տես, դրանց համար է ցաւում (նա ցոյց տուեց Գայիանէի և Հռիփսիմէի վրա) դրանց համար եմ աշխատում... Ստեփաննը, ոնց որ լինի տղայ է, իր գլուխը կը պահէ, բայց դրանք աղջիկներ են...

Տիկին Մարիամը զարմացած լսում էր ծերունի

խաբեքայի խօսքերը, նա հասկանալ չէր կարողանում, թէ ինչ էր նրա միտքը:

— Հիմայ եթէ հանգուցեալ աղան գերեզմանից աչքերը բաց անէր: և տեսնէր այս բոլորը, խեղճ մարդու սիրտը կը տրարէր բարկութիւնից: Ա՛խ, Աստուած, ո՞վքեր են կանգնած նրա գործերի գլխին, — մի ծծկեր տղայ, որը սեր սպիտակից ջոկել չէ իմանում... (նա ակնարկում էր Միքայէլին:) Ես Սիմօն Նազարիչն եմ, ողջ քաղաքը ինձ ճանաչում է. 22 տարի սօլիցիայում գրագրութիւն եմ արել, 15 տարի Թ... մօլրօլի մօտ եմ եղել. մազերս սպիտակել են սուղերումը ման գալով, ամեն դա կ'օնեն երբ „հայր մերի“ նման իմանում եմ. բայց ինձ էլ բանի տեղ չեն գնում...

Սիմօն Նազարիչը, ինչպէս ամեն խորամանկ մարդիկ, սովորութիւն ունէր միշտ իր „ետի միտքը“ լեզուի տակին պահել, պարզ չը խօսել: Բայց տիկին Մարիամը նկատում էր, որ նա մի բան ասել էր ուզում, միայն կամ չէր վստահանում, կամ թողնում էր, որ տիկինը ինքը հասկանայ և առաջարկէ նրան:

— Ի՞նչ էր կամենում, Սիմօն Նազարիչ, հարցրեց նա համբերութիւնը հատնելով:

Ծերունին, մի բուն ծխախոտի փոշի վեր քաշելով իր քթի պնշածակերից, ոգևորվեցաւ, սիրտ առեց, և մի քանի անգամ հագալով, կրկին վեր առեց հեռագիրը, և նորից սկսեց բացատրել նրա

իմաստը:

— Գիտէք ինչ կայ, տիկին, այս հեռագրով Ստեփանը իմացում է տալիս ձեզ, որ իր փոխարէն ուղարկում է Միքայէլին հօր գործերը կարգի գնելու համար. կչ նշանակէ, նա իր կողմից տուել է Միքայէլին մի թուղթ, որին ասում են դա վերնօրէն: Բայց օրէնքով նա իրաւունք չունէր իր մօր կամ քոյրերի կողմից տալ մի այսպիսի թուղթ. նա կարող էր միայն իր կողմից տալ: Եւ այսպէս էլ կը լինի: Հիմայ մնում է, որ դուք ձեր կողմից և ձեր աղջկաների կողմից մի այսպիսի թուղթ տաք ինձ, այն ժամանակ կը տեսնէք Սիմօն Նազարիչը ինչեր կանէ ձեզ համար, և մեց ամեն բան տեղի տեղը կը սարքէ...

Տիկին Մարիամը մտածութեան մէջ ընկաւ և բուռն կերպով լռութիւնից յետոյ պատասխանեց:

— Տեսնենք... Թող Միքայէլը գայ, կը մտածենք...

— 2է, դուք չէք իմանում, տիկին, մտածեցէք, լաւ մտածեցէք, նրա խօսքը կտրեց ծերունի խաբեքան ծանր եղանակով. — այնտեղ, փողոցում ձեր մարդու խանութները „փէշատել“ են, դուք տանը հանգիստ նստած էք: Մարդ կուղէ, որ եղած չեղածը աղատէ... Իմանում էք:

Հանգուցեալ աղայի խանութները կնքելը մի լոկ օրինական ձև էր, մի լոկ կառավարչական նախադրութիւն էր, մինչև նրա ժառանգները յայտնվե-

ին, բայց Սիմօն Նազարէիչը մի այնպիսի նշանակութիւն տուեց, որ անտեղեակ տիկինն Մարիամին բոլորովին սարսափի մէջ գցեց։ Տիկինը խանութի կնքփելը հասկանում էր այն մտքով միայն, երբ պէտք էր նրա միջի կայքը աճուրդով ծախել կամ գրաւել։ Եւ այս պատճառով նրա վրա մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սիմօն Նազարէիչի այն խօսքը, թէ «մարդ պէտք է, որ եղած—չեղածը ազատէ» և այդ մարդը ինքն էր։

—Ի՞նչպիսի թուղթ պէտք է, Սիմօն Նազարէիչ, հարցրեց նա։

—Դրա «զակօնը» ես եմ իմանում, իմ բանն է, պատասխանեց նա հպարտութեամբ.—առաւօտեան կը գնանք յօտարիւրսի մօտ, ես այնտեղ գրել կը տամ և բանը կը վերջացնեմ։

—Յետոյ խանութների «փէշատը» կը վերցնեմ, այնպէս չէ։

—Մէկ օրումը վերցնել կը տամ. դուք ջէր Սիմօն Նազարէիչին չէք ճանաչում։

Տիկինը համաձայնեցաւ, որ նրան կը տայ բոլոր հարկաւորած թղթերը, միայն թէ «իր երեսերը հացը չը կտրէին» և Սիմօն Նազարէիչը ուրախ, ինքնաբաւական դէմքով վեր կացաւ, և կամենում էր հեռանալ, ասելով։

—Ես էգուց առաւօտեան կը գամ և ձեզ կը տանեմ յօտարիւրսի մօտ։

—Սպասիր, Սիմօն Նազարէիչ, կանգնեցրեց նրան

տիկինը.—դուք մի բան չը խմեցիր։

—Դէ բերէք, օրհնած, բերանս էլա թրջեմ, էնքան խօսեցի, որ բօղազս չորացաւ։

—Հոկիսիմէ, դարձաւ տիկինը դէպի աղջիկը։

—Սիմօն Նազարէիչին մի բաժակ արադ համեցէք արէք։

—Հոկիսիմէն կատարեց մօր հրամանը, և պօղիցիական հին արբեցողը, խմելով իր սիրած ըմպելին, օրհնեց և հեռացաւ։

Դրսումը սաստիկ մութն էր, այնպէս որ, ինչպէս ասում են, եթէ մատդ կոխէիր մէկի աչքը, չէր տեսնի։ Սիմօն Նազարէիչին խաւարի միջից մօտեցան մի քանի հոգի, որոնք, կարծես, նրան սպասում էին։ Նրանց մէջ սկսվեցաւ մի այսպիսի դադտնի խօսակցութիւն։

—Եթէ պօղիցիան ուշադրութիւն կը դարձնէ, այն ժամանակ մենք կորած ենք...

—Մեզ կարող են մատնել ես...

—Աւելի լաւ կը լինէր, որ խանութի ետեի անյայտ դուռը նոյնպէս կնքէին, որպէս միւսները...

—Այժմ նա ոչինչ բանի չէ ծառայում... ամեն բան վերջացած է...

—Դուք գնացէք, անհոգ կացէք, պատասխանեց Սիմօն Նազարէիչը իր խօսակիցներին։—Ես ամեն բան սարքել եմ, ինչ որ պէտք է...

Խօսող խումբը իրանց սև մտածութիւններով հետ անյայտացան գիշերային մթութեան մէջ։ Դրանք

հանգուցեալ աղայի խանութի գործակատարներն էին...

Սիմօն Նազօրիչի գնալուց յետոյ տիկին Մարիամի սենեակը մտան երկու կին դրացիներէց, որոնք եկել էին նրան մխիթարելու համար: Նրանցից մէկը պառաւ էր, միւսը մանկահասակ, որ բաւական թարմ և սիրուն դէմք ունէր:

Սովորական խօսակցութիւններից յետոյ, որ առհասարակ գործ են դնում սպաւորներին մխիթարելու համար, հիւրերից մէկը, պառաւը, դարձաւ դէպի տ. Մարիամը այս հարցով:

—Ախար պատմիր, մէկ տեսնեմ, ի՞նչպէս պատահեց այդ ցաւալի դէպքը:

Պառաւի հարցմունքը հանգուցեալ աղայի վախճանի մասին էր. տ. Մարիամը հարիւր անգամ պատմել էր նրա հրաշալի մահուան պատմութիւնը, այժմ ստիպւեցաւ լցուցանել և իր նոր հիւրերի հետաքրքրութիւնը:

—Գիշերից բաւական անցել էր, առաջ նա, — Գայլանէն և Հռիփսիմէն վաղուց քնած էին. աղայի սենեակում ճրագ չէր երևում. նա էլ քնած էր. ես միայն մնացել էի անքուն, կարծես, մի բան, որը ինքս էլ չեմ իմանում թէ ինչ էր, խռովեցնում էր ինձ և անհանգիստ էր անում: Աքաղաղները վաղուց սկսել էին կանչել, ես տակաւին նստած էի ճրագի մօտ և կարկտնումէի (աղայի) գուլբաները: Յանկարծ լսում եմ նրա սենեակից մի խուլ ձայն,

որ կրկնվեցաւ մի քանի անգամ: Սիրտս սկսեց դողդողալ և խսկոյն վազեցի նրա մօտ: Տեսնում եմ, խեղճը իր քնած տեղից դուրս է եկել և ընկել է թախտի վրա: Նա սարսափելի խռովութեան մէջ էր: Երբ ինձ տեսաւ, վերկացաւ, նստեց: Ես դարհուրեցայ, երբ նկատեցի նրա դէմքը. բոլորովին փոխվել էր, այլանդակվել էր և մահուան գոյն էր ստացել, իսկ աչքերի մէջ վառվում էր սոսկալի կրակ:

—Տունս քանդվեցաւ... ձայն տուեց նա ողորմելի կերպով:

—Ի՞նչ է պատահել, հարցրի ես սարսափելով, և մօտեցայ նրա ձեռքերը բռնեցի, որոնցով անխնայ ծեծում էր իր գլուխը և փետում էր մազերը:

Ես մտածեցի, թէ նա ցնորված պէտք է լինի. նրա բոլոր շարժումները, խօսքերը ցոյց էին տալիս, թէ այլ ևս չէ իշխում իր վրա: Բայց չուտով հանգստացաւ և դարձեալ կրկնեց մի և նոյն խօսքերը:

—Մեր տունը քանդվեցաւ... մենք կորած ենք... և աչքերը ծածկեց ձեռքով, սկսեց լաց լինել:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, միւս անգամ հարցնում եմ ես:

—Էլ ինչ պէտք է լինի, «ոսկի արագաղը» մեռաւ... պատասխանեց նա խորին տխրութեամբ:

—Ի՞նչպէս թէ մեռաւ:

—Մեռաւ... իմ աչքով տեսայ:

Ես դարձեալ մտածեցի, թէ խելքից գնացած

պէտք է լինի, որովհետեւ այսպիսի ցնորքներ վերջին տարիներում շատ անգամ պատահում էին նրա հետ:

Ես փոքր ինչ հանգստացրի նրան, և խնդրեցի, որ պատմէ, թէ երբ տեսաւ, կամ ինչպէս մեռաւ «ոսկի արագաղը»:

Նա պատմեց, թէ տեսաւ, որ «ոսկի արագաղը» երևեցաւ նրան իր ոսկի հաւի հետ, իրանց ոսկի ճտերով. նրանք պտըտում էին տան պարտէզի մէջ, թռթռում էին և զուարճանում: Յանկարծ օդի միջից վրա հասան մի քանի ուրուրներ: Խեղճ հաւը իր արագաղի հետ երկար պատերազմում էին ուրուրների հետ, որ ազատեն իրանց ճտերը նրանց ճանկերից, բայց ազատել չը կարողացան. բոլորին յափշտակեցին, տարան, և ոսկի հաւը «ոսկի արագաղի» հետ պատառ պատառ անելով, թողեցին, թռան, և կրկին անյայտացան ուրուրները օդի մէջ:

— Դու, երևի, երազ ես տեսել, պատասխանեցի ես, աշխատելով մխիթարել նրան:

— Երազ... երազը ո՞րն է... ես իմ աչքով տեսայ... և «ոսկի արագաղից» մնաց ինձ մի փետուր միայն... տես, տես, ինչպէս արիւնոտ է... դեռ արիւնը չէ ցամաքել...

Եւ նա ձեռքը մեկնեց դէպի ինձ, որպէս թէ ցոյց էր տալիս այն ոսկի փետուրը, որ մնացել էր նրան «ոսկի արագաղից», բայց ես նրա ձեռքում ոչինչ չը տեսայ: Նոյն միջոցին կրկին տիրեց նրան սարսա-

փելի խռովութիւն, կրկին նա ալեկոծութեան մէջ ընկաւ: Յետոյ փոքր առ փոքր հանգստացաւ: Յանկարծ դողդողաց ամբողջ մարմնով, երեսը կծկվեցաւ, աչքերը փակեց, «մեր տունը քանդվեցաւ»... կոչեց վերջին անգամ, թուլացաւ և ընկաւ գետնի վրա...

Տիկին Մարեամի պատմութիւնը սարսափ դեց լսողների վրայ, Գայիանէն և Հռիփսիմէն լաց էին լինում, և նրա հիւրերը նոյնպէս չը կարողացան զսպել իրանց արտասուքը:

— Ի՞նչ էր այդ «ոսկի արագաղը», հարցրեց նրանցից մէկը:

— Նա մեր տան բաղտն էր, մեր բոլոր հարստութիւնը նշանից էր կախված, պատասխանեց տ. Մարեամը:

Տիկինը ոչ սակաւ սնահաւատ էր, քան թէ հանգուցեալ աղան, առհասարակ Մասիսեանների ամբողջ ընտանիքը հաւատում էր «ոսկի արագաղի» բարերարի ազդեցութեանը, բայց Ստեփանից:

— Այդ իրաւ է, հաստատեց տիկնոջ խօսքը կնիկներից մէկը. — ամեն տան բախտը մի-մի բանի վրա հիմնված է լինում. երբ նա անհետանում է, բախտաւորութիւնն էլ իր հետ է տանում: Ես ճանաչում եմ մեր քաղաքացիներից մէկին, որի համար պատմում էին, թէ նրա տան մէջ բնակվում էր մի օձ, որ ամեն գիշեր ածում էր իր բոյնի առջև սխտորի կըճեպներ. տանեցիքը հաւաքում էին, պահում, և

առաւօտեան տեսնում էին, որ բոլոր կճեպները զուտ ոսկի էին դարձել: Մի անգամ տանեցիներից մէկը, որ յիմար էր, խփեց, կրտրեց օձի ձագերից մէկի պոչը. օձը բարկացաւ, էլ այնուհետեւ շերտեցաւ, նրանք զրկեցան ոսկուց, և սկսեցին հետզհետէ աղքատանալ,

Տիկին Մարիամը և իր հիւրերը երկար խօսում էին այս տեսակ սնահաւատութիւնների վրա և գլշերը աննկատելի կերպով անցնում էր: Յետոյ նրանք կրկին դարձան դէպի աղայի խորհրդաւոր մահը:

— Բայց ինչ առաջ բժիշկը, երբ միւս օրը եկաւ մարմինը քննեց, հարցրեց կնիկներից մէկը:

— Նա սլառասխանեց, թէ կա թուածք է ստացել, սլառասխանեց տ. Մարիամը:

— Հոգը նրանց գլխին, նրանք ինչ են հասկանում այս տեսակ բաները...

է.

Մի քայէլը, աւելի քան հինգ տարի բացակայ լինելով Մասիսեանների տնից, վերջապէս վերադարձաւ այնտեղ: Այս հինգ տարվայ ընթացքում նա գլխաւորապէս բնակվել էր Մօսկվայում, ամեն տարի ներկայ էր գտնվել Նիժնի-Նովգորոդի տօնաւաճառին, և մի քանի անգամ գնացել էր Մարսելիա, որտեղից ճանապարհորդել էր զանազան եւրօպական քաղաքներ:

Նրա կրկին յայտնվելը Մասիսեանների տանը նոյնպիսի հետաքրքրութիւն չարժեց, որպէս եղաւ նրա առաջին յայտնվելու ժամանակ, երբ դեռ նոր էր բերված գիւղից: Առաջ գիւղից նա եկաւ այստեղ զիւղական կոշտութեամբ, որի ամեն մի խօսքը, ամեն մի շարժումները ծաղրածութեան առարկայ էր դառնում ամբողջ ընտանիքի համար, — իսկ այժմ նա վերադառնալով եւրօպական քաղաքներից, բոլորովին ուրիշ մարդ էր դարձել, կրթված, տաշված և կոկված, այժմ նրա ամեն մի վարմունքը, ամեն մի խօսքը հրաւիրում էր իր վրա պատկառանք և համակրութիւն:

Այս հինգ տարվայ ընթացքում Մասիսեանների տան մէջ շատ բան փոխվել էր, ինչպէս փոխվել էր և ինքը՝ Միքայէլը: Տիկին Մարիամը բաւական ծերացել էր. հոգսը, տխրութիւնը և տանջանքը բոլորովին մաշել էին նրան: Գայիանէն այժմ նմանում էր կուսանոցի պառաւ ապաշխարողի, որին պակաս էին «տէրօղորմեան» և սև հագուստը: Իսկ Հովփսիմէն աւելի ձեւակերպվել էր, աւելի վայելչակազմ հասակ էր ստացել և աւելի գեղեցկացել էր: Նրա մանկական յամառ կամապաշտութիւնը այժմ տեղի էր տուել խիստ նազելի և փափուկ բնքշութեան: Նա գտանվում էր այժմ այն բախտաւոր հասակում, որին կարելի էր սիրել և որից կարելի էր սիրվիլ:

Ցան մէջ ոչինչ չէր փոխվել, ամեն ինչ գլտան-

վում էր իր հին ձևի մէջ, ամեն ինչ իր տեղն էր միայն մի բան պակաս էր, և դա էր—աղան։

Մի շաբաթ անցել էր, ինչ որ Միքայէլը հասել էր Ե...քաղաքը, և այս մի շաբաթում Մասիսեաններին համար նա համարեա աննկատելի մնաց։ Ամբողջ օրը զբաղված էր հանգուցեալ աղայի գործերով։ Առաւօտեան վաղ դուրս էր գնում և վերադառնում էր գիշերը շատ ուշ, բոլորովին յոգնած, և երբեմն այն աստիճան վրդովված, որ անկարելի էր նրա հետ խօսել կամ տեսնուիլ։ Նրա համար պատրաստել էին այն սենեակը, ուր մի ժամանակ բնակվում էր Ստեփանը։ Ամեն անգամ, երբ տուն էր գառնում նա տ. Մարիամը անհամբերութեամբ մտնում էր նրա մօտ և հարցնում։

— Ի՞նչ շինեցիր։

— Դեռ ոչինչ... լինում էր Միքայէլի սովորական պատասխանը։

Մի գիշեր գրում էր նա այս երկար նամակը Ստեփանին։

«Նս գտայ ձեր հօր գործերը այն գրութեան մէջ որպէս նախագուշակում էի։ Խանութները համարեա դատարկված էին, և այն ապրանքները, որոնք փոքր ի շատէ արժէք ունէին, յափշտակված էին։ Գիտէք ո՞ւմ ձեռքով.— ձեր հօր հաւատարմների, գործակատարների ձեռքով։ Աղայի յանկարծակի մահը հնար էր տուել այդ աւաղակներին կատարել իրանց փափազը, իսկ տեղական վարչութեան անհոգութիւնը

աւելի գիւրութիւն էր ընծայել յափշտակութեան գործին։

«Նս ոչոքի չեմ մեղադրում։» «Խելացի մարդը կը գողանայ», ասում էր ինձ յաճախ հանգուցեալ աղան, և գողութիւնը ընդունում էր որպէս զլսաւոր պայման կեանքի մէջ։ Եւ այս մտքով նա պատրաստեց իր ձեռքի տակ եղող մարգերից կատարեալ գողեր, վարժված և փորձված գողեր, բայց չէր հասկանում ոլորմելին, որ այն զէնքը, որ նա պատրաստում էր օտարների համար, մի օր աւելի սարսափելի կերպով կը դառնար դէպի ինքը...

«Նս պէտք է հանդիպէի շատ արգելքների, մինչև կարողանայի ուղղել և կարգի գնել ձեր հօր աւերված գործերը։ Ամեն ինչ այնպէս խճճված է, ամեն բանի մէջ այնպիսի անլուծանելի հանգոյցներ են պցել, որ հազիւ թէ կարելի էր բաց անել։ Եւ գժուարինն այն է, որ այս բոլորի հետ կապված են այնպիսի քրէական յանցանքներ, որ եթէ պարզվելու լինէին կատարված չարագործութիւնները, շատերը պէտք է ճանապարհ գրէին դէպի Սիրիւր, որը կարծեմ, ոչ ձեզ և ոչ ինձ հաճելի կը լինէր։»

«Նրեակայեցէք մի այսպիսի խաբէյութիւն. ձեր հայրը իր կենդանութեան ժամանակ ունէր մի փաստաբան (գուր չէք ճանաչում այդ անպիտանին) մի մարդ, ինչպէս ասում են, որ ամեն ծակ մտել և դուրս էր եկել, մի «շաթուրէսան», որ իր կեանքի մեծ մասը փտեցրել ու մաշել էր ստոր ծառայու-

թիւնների մէջ, ուր յաճախ գործվում են անիրաւութիւններ, ուր ծառայողը, որքան էլ ազնիւ լինէր, չէր կարող չը սովորել զանազան տեսակ խաբէյութիւններ: Այդ մարդը ձեր հօր փաստաբանն էր, որ անխղճաբար կողոպտում էր նրա պարտականիւններին, իսկ աղայի մահից յետոյ, խելքից հանելով ձեր միամիտ մօրը, գառնում է նրա և ձեր քոյրերի կողմից հաւատարմատար, այլ և խնամակալ անշափահաս աղջիկների վրա: Ոչխարի հօտը յանձնվում է գայլի ձեռքը: Այնուհետեւ այս աւաղակը, միանալով գործակատարների հետ, կատարում են ձեր հօր կայքի վերաբերութեամբ աննկարագրելի անիրաւութիւններ:

«Մի փոքրիկ գաղափար տալու համար գործված չարութիւնների մասին, բաւական է յիշել մի քանի փաստեր. շատ մարդկանց ձեռքում երեւում են կեղծ պարտամուրհակներ, իբր թէ ձեր հօրից տուած, որոնցով պարտաւորվում է նա վճարել բաւական խոշոր գումարներ այս և այն անձանց: Ինձ յայտնի է, որ հանգուցեալ աղան փողի կարօտութիւն չունէր և ոչ որից պարտքով փող չէր առնում: Բայց որտեղից յայտնվեցան այդ պարտամուրհակները: Այդ բոլորը շինել և սարքել էին գործակատարները. նրանցից ամեն մէկը գիտէր իր ձեռագիրը ձեր հօր ստորագրութեանը նմանացնել: Չեղ յայտնի է, որ հանգուցեալ աղան անգրագէտ մարդ էր, և բացի իր անունը ստորագրելուց, ուրիշ ոչինչ չը գիտէր, իսկ անգրագէտ մարդու ստորա-

գրութեանը նմանացնել՝ շատ հեշտ է: Բանն այն է, որ յիշեալ պարտամուրհակները ներկայացրել են դատարանը պահանջման համար, և որբերի խնամակալը, և մի և նոյն ժամանակ ձեր մօր փաստաբանն ու հաւատարմատարը հաստատել է կեղծ պարտամուրհակների վաւերականութիւնը:

«Քրքրել այս բոլորը և երևան հանել գործված անիրաւութիւնները, որքան դժուար են, այնքան էլ հեշտ են, միայն որպէս յիշեցի վերևում, գործերի հետ կապված են մեծ քրէական յանցանքներ, որ շատերի կորստեան պատճառ կը լինեն: Ես թողում եմ ձեր վճռին, և կը սպասեմ ձեր հրահանգներին:

Ես դեռ յիշում եմ այն խօսքերը, որ ինձ ասեցիր Մօսկվայում, „հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կը տանէ“... Այսպէս էլ եղել է: Հանգուցեալը իր հարստութիւնը այնպիսի անհաստատ և խարխուլ հիմքերի վրա էր դրած, որ ուրիշ կերպ սպասել չէր կարելի. պէտք է նրա մահից յետոյ ամեն ինչ ոչնչանար, և ամեն ինչ ցնդվէր օդի մէջ... Ձեր մայրը ոչ մի գործից տեղեկութիւն չունի. նա, որ իր ամուսնի մահից յետոյ պէտք է տէր լինէր և պէտք է պահպանէր նրա թողած ժառանգութիւնը, իր անփորձութիւնից, իր տգիտութիւնից, մատնել է բոլորը գազանների բերանը: Եւ ինչով է մեղաւոր նա: Կինը, որ իր ամուսնի կենդանութեան ժամանակ նրա ընկերը և գործակիցը չէ համարվում, որին փակում են տան շորս պատերի մէջ, որը չը գիտէ, թէ ինչ է շինում իր մարդը

դրսում,—երբ հասնում է վերջինի մահը, շատ հասկանալի է, որ ամեն ինչ կը մնայ օտարների ձեռքում: Ձեր հայրը ինքն էր պատրաստել իր կործանումը.... Գոնէ մնացած լինէին օրինաւոր հաշուէտօմարներ, այդ էլ չը կայ. և եղածները մէջտեղից առնւած են»...

Յետոյ նկարագրում էր աղայի մահը, և նրա տեսիլքը «ոսկի աքաղաղի» մասին, և թէ այդ բախտաւորութեան և հարստութեան աներեւոյթ պաշտպանից մնացել էր աղայի ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն...

Եւ համեմատելով այդ տեսիլքի երազական աւեգօրիան իրականութեան հետ, նամակագիրը աւելացնում էր.—«ոսկի աքաղաղի» մնաց ձեր հօր ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն... այնպէս էլ «ոսկի աքաղաղի» արտադրած հարստութիւնից կը մնայ նրա ժառանգների ձեռքում մի փոքրիկ մասը միայն... Բայց ի՞նչ էր խկապէս այդ «ոսկի աքաղաղը», որ իշխում էր ձեր ընտանիքի բախտաւորութեան վրա, որ իր բարերար ազդեցութեամբ յաջողեցնում էր ձեր հօր գործերը,—ուրիշ ոչինչ, բայց միայն խաբէյութիւնը, խորամանկութիւնը, խարդախութիւնը, անազնութիւնը, և այլ անբարոյական յատկութիւններ որոնք մարմնացած, և մի աներեւոյթ ոգու կերպարանք ստացած, տիրում էին գործերի վրա... Մեռաւ հմուտ գործադրողը, նորա հետ և մեռաւ «ոսկի աքաղաղը»... Ես այնպէս եմ

քաջատրում ձեր տահմային հին աւանդութեան իմաստը, թող սնահաւատները այլապէս մտածեն:

Իր նամակի վերջում Միքայէլը տեղեկութիւն էր տալիս Ստեփանի մօր և քոյրերի մասին, և երկար խօսում էր Հռիփսիմէի մասին, թէ որքան գեղեցկացել էր նա և որքան շնորհալի աղջիկ էր դարձել և այլն:

Նամակը կնքում էր նա, երբ ներս մտաւ տ. Մաքիամը. նա տխուր գէմքով եկաւ, նստեց Միքայէլի մօտ:

—Գրեցիք Ստեփանին, որ շուտ գայ, չուշանայ, հարցրեց նա:

—Իմ գրելը աւելորդ էր, նա կը գայ երբ իր գործերը կը վերջացնէ, պատասխանեց Միքայէլը:

—Ա՛խ, ի՞նչ կը լինի մեր վերջը մինչև նրա գալը...

—Ես կարծում եմ, որ շատ լաւ կը լինի, Ստեփանը ինքը ձեզ համար մի մեծ հարստութիւն է, ուրիշ ի՞նչ էք ուզում. բախտաւորութիւն է այնպիսի որդի ունենալ:

—Ես ձեր խօսքերին հաւատում եմ, պատասխանեց տիկինը մի փոքր մխիթարվելով.—ես կը ցանկանայի աղքատ լինել, օրական հացի կարօտ լինել, միայն նա ինձ մօտ գտնվէր...ես վախենում եմ մեռնել առանց նրան տեսնելու...

—Կը տեսնէք, շուտով կը տեսնէք, տիկին, նա ձեզ կարօտ չի թողնի:

—Մեր մասին ի՞նչ գրեցիր...

—Չատ բան գրեցի... ամեն ինչ գրեցի...

—Գրեցիք, որ «ոսկի աքաղաղը» մեռաւ:

—Գրեցի...

—Ա՛խ, այդ ինչ գժբախտութիւն էր... հասաչե-
լով կոշեց տիկինը, և թաշկինակը սեղմեց աչքերին:

—Բայց Ստեփանը մի նոր բախտ, մի նոր «ոսկի
աքաղաղ» կը ստեղծէ ձեզ համար, որը այն չի լի-
նի, ինչ որ էր առաջ... պատասխանեց Միքայէլը:

Տիկինը ուրախացած դուրս գնաց:

Այն օրից, որ եկել էր Միքայէլը, Գայիանէն և
Հռիփսիմէն միանգամ ևս առիթ չէին ունեցել տես-
նիլու և խօսելու նրա հետ. երբեմն հեռուից մի-
այն տեսնում էին, բայց հէնց որ նա մօտենում էր,
նրանք փախչում, մտնում էին իրանց սենեակը: Մի-
քայէլը չէր դարձանում այդ օտարօտի վարմունքի
վրա. որովհետև իր երկրի սովորութիւնն իրան վա-
ղուց յայտնի էր: Տարիներով միասին ապրած, մի-
ասին մեծացած, երկու քոյրերն և ընտանեացած
Միքայէլը այժմ այն աստիճան խորթացել և օտա-
րացել էին, որ չէին ճանաչել միմեանց: Իսկ այդ
խորթութիւնը առաջ չէր գալիս Միքայէլի մի քանի
տարվայ բացակայութիւնից, այլ նրանից, որ նա
այժմ բաւական աճել և չափահաս էր դարձել, և
երկու աղջիկներն ևս գտանվում էին այն հասակում,
որ նրանց այժմ անպատշաճ էր թողել օտար տղա-
մարդի մօտ: Եւ այս պատճառով, հէնց առաջին օրը,
երբ եկաւ Միքայէլը, նրանց մայրը պատուիրեց
աղջիկներին:

—Գիտե՛ք ի՞նչ կայ, թէ՛ս Միքայէլը ձեր եղբոր

տեղն է, բայց հիմայ դուք մեծ աղջիկներ էք դար-
ձել, ձեր հասակում ամօթ է, որ աղջիկը մեծ տղի
հետ խօսէ:

Երկու քոյրերը մի քանի օր պահեցին յիշեալ
պատուէրը, բայց յետոյ նրանց մէջ սկսեցաւ մի
այսպիսի խօսակցութիւն, որ շատ նման էր բողոքի:

—Գիտես, Գայիանէ, այսօր Միքայէլը գալիս էր
դրսից, ես կանգնած էի փողոցի դրան մօտ, դուռը
զարկեց, ես բաց արի, «բարով Հռիփսիմէ», ասաց
ինձ ժպտելով, բայց ես ոչինչ չը պատասխանեցի:
Նա գլուխը քարշ գցեց և անցկացաւ, գնաց իր սե-
նեակը: Յետոյ ես անքան ամաչեցի, այնքան ամա-
չեցի... Բայց, հիմայ ի՞նչ կը մտածէ նա. չի ասի այս
աղջիկը խտակ յիմար է:

—2ի ասի, պատասխանեց Գայիանէն սառնու-
թեամբ. —Նա մեր երկրի սովորութիւնն լաւ է ի-
մանում:

—Ի՞նչ սովորութիւն, հարցրեց Հռիփսիմէն մի
փոքր զայրացած կերպով. —միթէ Միքայէլը մեզ
համար օտար է, ինչու չը պէտք է խօսենք նրա
հետ:

—Օտար չէ, Հռիփսիմէ, քոյրիկ, բայց ի՞նչ կա-
սեն ուրիշները:

—Ի՞նչ պիտի ասեն, ո՞վ, ի՞նչ գործ ունի, եթէ
մենք մեր տան մէջ կը խօսենք մեր տան տղի հետ:

Գայիանէն նկատելով քրոջ վրդովմունքը, որ ա-
ռաջ էր եկել այն օրվայ Միքայէլի հետ հանդիպու-

լուց, իր խօսքերի մէջ ընդունեց աւելի խրատական ձև, պատասխանելով:

— Զջմարիտ է, մենք մեր տան մէջ եւմ հետ որ խօսելու լինենք, այդ ոչ որի չէ վերաբերում, բայց դու չես իմանում, որ տան պատերն էլ աւանջ ունեն, ինչ որ լսեն, խաբարը, որտեղ ասես, կը տանեն:

— Հա թող տանեն, ի՞նչ կայ:

— Այն ժամանակ մեր անունը կը կոտրվի հազար տեսակ բամբասանքներ կը շարագրեն մեր մասին:

— Ախար Միքայէլը մեր եղբոր տեղն է:

— Հա թող լինի, օտար հօր որդի է:

— Ուղիղն ասեմ քեզ, Գայիանէ, ես շատ եմ ուզում, որ խօսեմ Միքայէլի հետ. տեսնում եմ, ինչ չնորքով տղայ է դարձել:

— Տեսնում եմ... պատասխանեց Գայիանէն խորհրդաւոր ձայնով:

— Ես կարծում եմ նրա հատը չը կայ մեր քաղաքում:

— 2ր կայ...

Այս խօսակցութեան միջին վրա հասաւ նրանց մայրը և երկու քոյրերը խելոյն լռեցին:

Ը.

Անցաւ ձմեռը, անցաւ գարունը, անցաւ վեց ամիս այն օրից, որ վախճանվել էր աղան: Օրը կիրակի էր: Այս օրը նշանաւոր էր Մասիսեանների

համար նրանով, որ այսօր պէտք է նրանք դուրս գային օդից, պէտք է փոխէին իրանց սևերը և հագնէին սովորական հագուստ: Իսկ Միքայէլի համար նշանաւոր էր նրանով, որ Գայիանէն և Հռիփսիմէն այսօր առաջին անգամ պէտք է հագնէին այն հագուստը, որ ինքը կարել էր տուել նրանց համար և բերել էր Մօսկվայից:

Կնիկների մի բազմութիւն առաւօտեան վաղ եկել էին Մասիսեանների տունը կատարելու յիշեալ ծեսը. նրանց սևերը փոխեցին, յետոյ եկեղեցի տարան, այնուհետև գնացին հանգուցեալ աղայի գերեզմանի վրա հոգեգանգիստ կատարելու: Գերեզմանատնից գնացին Մասիսեանների այգին, որ հեռու չէր այնտեղից, որովհետև վճռված էր այգիում ճաշել: Գայիանէն և Հռիփսիմէն իրանց նոր հագուստի մէջ հիանալի էին: Կնիկների հասարակութեան մէջ բացի Միքայէլից մի ուրիշ տղամարդ չը կար. նա էլ հեռուից հեռու էր գնում և նրանց խումբի մէջ չէր խառնվում:

Մտնելով այգին, հիւրերը հաւաքվեցան ճիւղերից հիւսված տաղաւարի մէջ, որ հովանաւորված էր ծիրանի ահագին ծառերով: Այնտեղ տ. Մարիամը ըսկսեց զբաղվել կերակուրների պատրաստութեամբ և հասակաւոր հիւրերից մի քանիսը, որպէս ընդունված է տնից դուրս ճաշելու ժամանակ, սկսեցին օգնել նրան, իսկ ոմանք որոնք մանկահասակներ էին, գնացին այգին պտըտելու և միրգ ուտելու, մինչև

սեղանը պատրաստ կը լինէր: Բայց Գայիանէն և Հռիփսիմէն, մի խումբ աղջիկների հետ միացած, բաժանվեցան կնիկներից և սկսեցին այգու մի ուրիշ կողմը դբօսնել:

Միքայէլին զգալի եղաւ իր դրութեան անտանելութիւնը, ոչ որ չէր մօտենում նրան բացի պառաւ կնիկներից, որովհետեւ նա տղամարդ էր, որովհետեւ ջահել աղջիկների և մանկահասակ հարսների յարակցութիւնը նրա հետ անպատճաշ էր: Նա առանձնացաւ այգու մի հեռաւոր կողմը և այնտեղ գտաւ ծերունի այգեպանին:

— Բարեւ, Խաչօ:

— Աստծոյ բարին քեզ, աղա:

— Ծառերի պտուղները այս տարի սակաւ են երևում, այսպէս չէ՞, Խաչօ:

— Մեր մեղքից խաղողն էլ պակաս է, աղայ, պատասխանեց այգեպանը ներքին դժգոհութեամբ:

— Ի՞նչ է պատճառը:

— Ո՞վ է իմանում... Աստուած գիտէ... Բայց ես իմ կարճ խելքով այսքան գիտեմ, որ այն օրից, երբ Պետրոս աղան վախճանվեցաւ, Աստծոյ խէր—բարաբար այս այգիից վերացաւ: Բայց առաջ պէտք էր տեսնել, կատարեալ դրախտ էր այդ այգին. ծառերի ճղները այնքան ծանրանում էին պտուղներից, որ պէտք էր ամենի տակին նեցուկ տալ, որ չը կոտորվէին. խաղողը խօ չափ չունէր. ամեն եկող զընացող ուտում էր, տանում էր, էլի մնացածով ա-

մեն տարի հարիւր կարասից աւելի գինի էինք լեցնում, հիմայ ի՞նչ կայ...

— Ես կարծում եմ, պատասխանեց Միքայէլը, այս բոլորը նրանից է որ այս տարի ծառերի տակը չես բրել տուել, Խաչօ, խաղողի որթերն էլ: տեսնում ես, խոտի մէջ կորել են, բաղհան չես անել տուել:

— Ապա ընչից է:

— Դու, երևի, չես լսել այն գժբախտութիւնը:

— Ո՞ր գժբախտութիւնը:

— „Ոսկի աքաղաղի“ մահը...

— Լսել եմ...

— Հիմա իմացա՞ր, նրանից է: Նա երբ մեռաւ, ամեն բան տակնուվրա էլաւ, ոչ ծառն է պտուղ տալիս, ոչ որթը խաղող. կարկուտը մէկ կողմից, թըրթուրը միւս կողմից սկսեցին փշացնել բոլորը:

Միքայէլը ոչինչ չը պատասխանեց:

— Աւելի քան քսան տարի ես այս այգիում ծառայում եմ, շարունակեց ծերունի այգեպանը.— բոլոր ծառերին այնպէս եմ սիրում, որպէս իմ զաւակներին. տես, այս մատներով եմ պահել, մշակել և հասցրել բոլորը (նա ցոյց տուեց իր կոշտացած մատները) բայց հիմայ, ուղիղն ասած, սիրտ չէ մընացել ինձանում, ամեն բան աչքիցս ընկել է, մանաւանդ այն օրից, երբ ականջիս հասաւ այն ցաւալի լուրը...

— Ի՞նչ լուր:

— Ասում են, այս այգին պիտի ծախվի պարտքի տեղ. հենց որ լսեցի, կարծես սրտումս մի դանակ ցցեցին: Ո՞վ էր տեսել մի այսպիսի բան: Հանգուցեալ աղայի հարստութիւնը այնքան շատ էր, որ եթէ Արազի առջևը լեցնէիր, ջուրը կը կանգնացնէր. ի՞նչ եղաւ, հրտեղ կորաւ, որ հիմայ այգին էլ են ծախում:

— 2ի ծախվի, խաչօ, դարդ մի արա, մխիթարում էր նրան Միքայէլը:

— Ա՛խ, խաչօն կը մեռնի, եթէ այս այգին կը ծախվի, պատասխանեց նա հառաչանքով և կոշտացած ձեռքով սկսեց սրբել աչքերի արտասուները:

Խաչօի տխրութիւնը առանց պատճառի չէր. այգիի վրա արդէն կապանք էր դրված պարտքի փոխարէն վաճառելու համար, բայց Միքայէլի աշխատութեամբ աճուրդը մի քանի ամսով յետ էր ձգած:

Միքայէլը ոչ սակաւ տրտում, քան թէ ծերունի այգեպանը, մի քանի մխիթարական խօսքեր ասաց նրան և հեռացաւ:

Այսուամենայնիւ, այգիումը ամեն ինչ անդորր էր և զուարճալի. օդի խաղաղութեան մէջ մի տերև անգամ չէր շարժվում. իսկ արեգակի այրող ճառագայթները, սսկեղէն կայծերով, թափվելով տերեւախիտ ծառերի վրա, չէին անցնում նրանց անթափանցիկ և կանաչադարձ կամարներէ: Նրանց հովանու տակ զովասուն օդը խիստ թարմ ու կազդուրիչ էր: Այստեղ առանձնացած երգեցիկ թռչուն-

ները, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էին մի ոստից դէպի միւսը, և օդի խուլ լուրթեան մէջ լսելի էր լինում նրանց քաղցր ձայնը: Բայց գեղեցիկ, բնութեան թովիչ հրապոյրը ամենին չէր ազդում Միքայէլի վրա, ամենին չէր գրաւում նրան: Նա մոլորուածի նման խիստ տխուր ինքնամոռացութեան մէջ, պտըտում էր ծառադարձ ճամբ լիքներով, և նրա աչքերը անխորհուրդ կերպով նայում էին տունիկերի ուղիւ շարքերի վրա, որոնք երկու կողմից կաղմում էին, կարծես, կանաչադարձ պատեր:

Նա տեսաւ հեռուից աղջիկների խումբը, որոնք անտառային յաւերժահարսանց նման վազվզում էին, ճախրում էին և զուարճանում էին ծառերի մէջ: Նա մի կողմ քաշվեցաւ, որ իրան չը տեսնեն: Ուրախ խմբից երկուսը բաժանվելով, հանդարտ քայլերով անցնում էին նրա մօտից: Նրանք որոնում էին խոտերի մէջ թաղնված երեք թերթիկն եր (*) և աշխատում էին գտնել չորս թերթ ունեցողը: Մէկը Հովսիսիմէն էր, միւսը անձանօթ աղջիկ:

— Ի՞նչու համար ես այսքան պտուում, հարցրեց անձանօթը:

— Ա՛խ, թէ գտնէի... պատասխանեց Հովսիսիմէն, չը դադարելով իր քնքշիկ ձեռքերով քրքրել խոտերը:

*) Երեքերկի մի քոյսի անուն է, որ զորժ է անվում կախարդութիւնների մէջ.

—Ախր ասան ի՞նչ պիտի անես:

—Ուզում եմ բազմա փորձել:

Անձանօթ աղջկայ դէմքի վրա երևաց մի հեղ-
նական ժպիտ, և խուլ ակնարկութեամբ պատաս-
խանեց:

—Դու արդէն քո բազմին հասել ես... էլ ինչ
պէտք է...

—Ձէ, Նազանի, ոտու են խօսում, ասաց ճշմարի-
տիմէն շառագունելով:

—Սուտը սրն է, ողջ քաղաքում խօսում են...

—Ի՞նչ են խօսում:

—Ասում են, որ ձեր տան ,—ի՞նչ է անունը, —
հա, Միքայէլը քեզ սիրում է:

—Ձեմ իմանում, Նազանի, խաչը վկայ, չեմ իմա-
նում:

—Բայց դու, սիրում ես:

—Ես....

«Ես» պատասխանը Միքայէլը չը լսեց: Նրանք
անցան: Բայց այս խօսակցութիւնը սաստիկ աղ-
ղեց Միքայէլի վրա: Մինչև այնօր հանդուցեալ ա-
ղայի գործերը և նրա ամբախտացած ընտանիքի
հոգսերը այն աստիճան զբաղեցրել էին Միքայէլին,
որ նա երբէք ժամանակ չէր ունեցել խօսելու իր
հոգու և սրտի հետ: Մինչև այնօր նա միանգամ ևս
չէր հետաքրքրվել ճշմարտութեով, միանգամ ևս, ինչ-
պէս ասում են, մուշտարու աչքով չէր նայել նրա
վրա: Բայց այսօր նա առաջին անգամ տեսաւ նրան,

որպէս պէտք էր, այսօր ճշմարտութեան երևեցաւ նրան
իր գեղեցկութեան բոլոր հրապուրանքով, այսօր նա
կախարդելու չափ աննման էր:

Կէսօրից բաւական անցել էր. ժամանակ է, ճա-
շիրու. և ամեն կողմից աղջիկների ու կնիկների
բազմութիւնը սկսեցին հաւաքվել տաղաւարի մօտ,
ուր պատրաստած էր սեղանը: Միքայէլը սպասում
էր երկու ծանօթների, որոնք խօսք էին տուել զալ
այդին և նրա հետ միասին ճաշել: Վերջապէս յայ-
տնիցան նրանք: Միքայէլը իր բայկերը ուղղեց
դէպի նրանց կողմը: Նրանք երկու աստիճանաւոր-
ներ էին, որ ծառայում էին դատարանում:

—Մենք ուշացանք, այնպէս չէ, ասաց նրան-
ցից մէկը սեղմելով Միքայէլի ձեռքը:

—Չատ չէք ուշացել, կնիկները դեռ նոր են
նստել սեղան, պատասխանեց Միքայէլը, ձեռքը
մեկնելով դէպի տաղաւարի կողմը, և ցոյց տալով
նրանց:

—Օ—հօ, ինչ ահագին բազմութիւն է, բացա-
կանչեց աստիճանաւորներից մէկը. բա մենք նրանց
հետ չե՞նք ճաշելու:

—Չատ ցանկալի կը լինէր, բայց ով կը թողնէ,
ասաց Միքայէլը, և մի և նոյն ժամանակ նրա տխուր
դէմքի վրա երևեցան մի տեսակ ցնցումներ:

—Առաջէք, խնդրեմ, այս ի՞նչ բանի նման կը լի-
նի, երբ մենք առանձին պիտի ուտենք, նրանք ա-
ռանձին:

— Իմ կարծիքով, մի առանձին հաճութիւն էլ չէ կարելի զգալ մեր կանանց հասարակութիւնից. ինչ կարող ես խօսել. ոչ դու նրանց կը հասկանաս, ոչ նրանք քեզ. պիտի լուռ ու մունջ նստես, ու նայես երեսներին: Մենք աւելի կը խանգարենք նրանց քէֆը, եթէ խառնովելու լինենք նրանց մէջ:

Այսպէս խօսելով, Միքայէլը իր հիւրերի հետ դիմեցին ահագին տանձենու տակը. ուր նրանց համար առանձին սեղան էր պատրաստված: Ծերունի պագեպանը սպասաւորի պաշտօն էր կատարում:

Սեղանի վրա խօսակցութիւնը ըստ մեծի մասին Մասիսեանի մահուան, «ոսկի արագաղի», Սիմօն Նազօրիչի, և աղայի գործակատարների շարագործութիւնների մասին էր, որոնք այն ժամանակ հասարակաց խօսակցութեան առարկայ էին դարձել:

— Գիտէ՞ք, Միքայէլ, ասաց ծառայողներից մէկը. — նրանց չորսին էլ այսօր կալանաւորեցին, այժմ բանտումն են:

Խօսքը Սիմօն Նազօրիչի և Մասիսեանի երեք գործակատարների մասին էր:

— Այժմ շատ ուշ է... պատասխանեց Միքայէլը սառնութեամբ: — Դրան ասում են՝ «հարսանիքից հետոյ երաժշտութիւն»... Այժմ ոչինչ նշանակութիւն չունի կալանաւորելը, որովհետեւ կողոպտած ապրանքների մեծ մասը արդէն ոչնչացրել են:

— Բայց նրանք Սիրիր կը կորչեն:

— Ի՞նչ օգուտ, գրանով Մասիսեանի պաշտպանել:

փորը չի կշտանայ:

— Զարմանալի է, ես մինչև այսօր երևակայել չեմ կարող այս տեսակ աւազակութիւն:

— Զարմանալին այն է, որ աւազակները այսքան ժամանակ պաշտպանվում էին... պատասխանեց Միքայէլը գտնի վրդովմունքով: — Ես այնքան չեմ ցաւում, որ այդ շարագործները դատարկեցին Մասիսեանի հարուստ կըրպակները, բայց ամենամեծ կորուստն այն է, որ զոգացան մի արկղ լի պարտամուրհակներով, և չին վարձատրութիւններ ստանալով, տուեցին Մասիսեանի պարտականներին. այլ ևս չեմ խօսում այն բանի վրա, որ հանգուցեալի անունով կեղծ պարտամուրհակներ շինեցին և տուեցին այս և այն խաբեբայի ձեռքը: Այս գործը մի այնպիսի բազադրեալ քրէական գործ է, որ եթէ օրինաւոր կերպով քննվելու լինի, շատերը կը մերկայվին, որոնց վրա գեռ ևս ոչ ոք կ'ստիպէ չէ տանում...

— Իսկ այդ անպիտանները ի՞նչ արեցին այնքան փողերը:

— 2Էք լսել, «գողը գողից գողացաւ, Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»: — Փողերը տուեցին իրանց նման գողերին, որոնք նրանց պաշտպանում էին... Մասիսեանի տունը քանդվեցաւ և նրանից տասը — քսան տուն շինվեցաւ...

— Ուրեմն այդ ընդանիքը բոլորովին կաղքատանայ:

— Դեռ ևս չը գիտեմ... եղաւ Միքայէլի խօսքը:

Ճաշից յետոյ Միքայէլի հիւրերը ցանկացան լողանալ գետի մէջ, որ հոսում էր այգիի կողքից։ Ինքն ևս նրանց հետ գնաց, թէև լողանալու ցանկութիւն չունէր։ Նոյն միջոցին կնիկներն նոյնպէս վերջացրել էին իրանց ճաշը. նրանք էլ տարածվեցան այգիի մէջ և սկսեցին զբօսանք անել։

Միքայէլը հասնելով գետի ափը, բաժանովեցաւ իր ընկերներէից։ Նա պաւկից խոտերի վրա, հովանաւոր ընկուզենու տակին, և լուռ մտախոհութեան մէջ մտիկ էր տալիս գետի հոսանքին, տեսնում էր, թէ որպէս ջրի կոհակները զարկվելով ժայռերին, փրփրալով և կատաղելով, յառաջ էին վազում։

Այս գետին նայելով, Միքայէլը մտաբերում էր Արաքսը, որի ափերի մօտ անցուցել էր իր մանկութեան ամենագեղեցիկ օրերը, մտաբերում էր իր ընկերներին, այն սիրելի և բարեսիրտ ընկերներին, որոնց հետ այնքան երջանիկ էր ձուլան տատին և Աւետ ապօրը, որոնք վաղուց գերեզման էին դրած... Եւ մանկութեան օրերը երազի նման գալիս ու անցնում էին նրա յիշողութեան մէջ, որպէս իր մօտից անցնող գետի սրբնթաց հոսանքը, որ արտայայտում էր մի ազմկալի կեանք...

Այգիի այդ մասը բոլորովին սահմանափակվում էր գետով, և ծառերը տեղ-տեղ կալած էին եղերքին։ Յանկարծ նրա ափանջին զարկեց մի ձիւ, որ խառնվեցաւ խուլ աղաղակների հետ։ Կայծակի արագութեամբ վեր թըռաւ իր տեղից և վազեց

դէպի կոշող ձայնը, որ վտանգ էր գուշակում։ Նրա աչքերի առջև հանդիսացաւ մի այսպիսի տեսարան. մի քանի աղջիկներ. սարսափած, ուշափորոյս եղած կուշ էին եկել թփերի մէջ... Հռիփսիմէն ընկած էր գետին... և մի ահագին կատաղած շուն առել էր նրան իր թաթերի մէջ... Որթերի տակին նեցուկ տուած ցիցերից մէկը դուրս քաշելը և կատաղած գաղանի գըլխին խփելը մի ըոպէի գործ եղաւ, երկրորդ զարկին շունը վրովեցաւ և անշարժ մնաց։

Օրիորդը անվնաս էր, միայն նրա աջ թեքի վրա երևում էր թեթեւ կեղերուածք, որից դուրս յայտող արևնը կարմիր բծերով ներկել էր նրա ամառնային հագուստի թեքը։ Միքայէլը գիտէր, թէ որքան վտանգաւոր բան էր կատաղած շան կծելը, և առանց ժամանակ կորցնելու, զրկեց ուշափորոյս աղջկան և հասցրեց մօր մօտ, որի գրութիւնը ոչ սակաւ ցաւալի էր, երբ լսեց իր դստերի հետ պատահածը։

Բոլոր հիւրերի վրա տիրեց սարսափ և ամեն մէկը շտապում էր տուն դառնալ։ Հռիփսիմէին գրեցին ձիան վրա և խկոյն տարան բաղաբ։

Թ.

Հռիփսիմէի վերքը անվնաս էր, բժշկի հետազօտութիւնից երևաց, որ նա առաջ էր եկել շան ճանկրտելուց և ոչ կծելուց։ Մի շաբաթից յետոյ նա կարողացաւ ոտքի կանգնել, բայց տակաւին

իրան թոյլ էր զգում. դէմքը դունաթափովել էր և աչքերի մէջ փայլում էր, կարծես, մի տեսակ շքեղ մոլորակ հուր:

Հռիփսիմէի թեքի վերքը բժշկվեցաւ, բայց նրա փոխարէն բացվեցաւ մի ուրիշ վերք անմեղ աղջկայ սրտումը, մի վերք, որ առաջ է գալիս Աստղիկի որդու սուր սլաքից...

Մինչև այն օր անխոցելի էր մնացել Հռիփսիմէի սիրտը, խի այժմ սկսեց տանջել նրան մի անորոշ, մթին զգացմունք, որ ինքն էլ չէր գիտէր թէ որպէս պէտք էր բացատրել: Նա միշտ տխուր էր, միշտ լուռ էր և միշտ աշխատում էր փախչել ընկերութիւնից և առանձնանալ, և շատ անգամ աղամայ արտասուքը թաց էր անում նրա գեղեցիկ, սևորակ աչքերը:

Տիկին Մարիամը չէր կարող չը նկատել իր սիրելի դստեր յանկարծակի փոփոխութիւնը. «Ինչ է պատահել քեզ, աղջիկ», հարցնում էր նա, — «ոչինչ»... լինում էր Հռիփսիմէի սովորական պատասխանը:

Քոյրերը աւելի մտերիմ են լինում և շատ անգամ բաց են անում միմեանց առջև իրանց սրտերը: Այն գաղտնիքը, որին չը կարողացաւ հասնել մայրը, աշխատեց բաց անել երէց քոյրը՝ Գայիանէն:

— Այդ ինչ է, Հռիփսիմէ, աշնան տերևի նման օրըստօրէ գեղնում ես, մի օր հարցրեց նա, երբ միասին նստած էին իրանց տան պարտիզում:

— Ես էլ չեմ իմանում, քոյրիկ, պատասխանեց

Հռիփսիմէն, գլուխը դէպի ցած խոնարհեցնելով:

— Զէ, մի բան կայ, դու չես ուզում ինձ ասել. մի բան կայ, ես իմանում եմ...

Հռիփսիմէն ոչինչ չը պատասխանեց, և տակաւին գլուխը բարձրացած, մատներով խալում էր խոտերի հետ, աշխատելով ցրվել իր սրտի ամբոխմունքը:

— Դու խօսչինչ չես ուզում ինձ ասել, Հռիփսիմէ, հէնց գիտես, որ ես չեմ իմանում, խօսեց Գայիանէն կատակի ձև տալով իր խօսքերին, — ուզում եմ բոլորը ասեմ:

— Ի՞նչ ասեմ:

— Ասեմ, թէ ինչու ես դու այսպէս մաշվում:

— Զեմ ուզում լսել, ոչինչ մի ասա, պատասխանեց Հռիփսիմէն, վերկացաւ, և կամենում էր հեռանալ:

— Նստի՛ր, մի գնա, բռնեց նրա ձեռքից Գայիանէն: Հռիփսիմէն դարձեալ նստեց քոջ մօտ: Գայիանէն շարունակեց:

— Հռիփսիմէ, քոյրիկ, ինչու ես ամաշում, ինչու ես թաղցնում ինձանից բո ցաւը, ես իմանում եմ, որ դու մէկին սիրում ես...

Հռիփսիմէն դարձեալ լուռ մնաց, միայն նրա դուռնաթափ դէմքի վրա երևաց թեթիկ կարմրութիւն, նրա աչքերը վառվեցան, և այդ նազելի, անխօս աչքերը ամեն ինչ յայտնեցին հետաքրքիր քոջը: Գայիանէն գրկեց նրան և համբուրեց: Կրտսեր քոյրը գլուխը չը բարձրացրեց իր մտերմի գրկից և սկսեց խուլ կերպով լաց լինել:

Երբ մի փոքր հանդուտացաւ, խօսեց նա.

—Քոյրիկ, խաշը վկայ, որ չեմ խմանում, արդեօր սիրում եմ, թէ ոչ: Բայց այնօրից, երբ պատահեց այն անցքը, երբ կատաղած շունը քիչ էր մնացել, որ ինձ պէտք է պատառ-պատառ անէր, ես հանգիստ չեմ: Թէ արթուն եմ լինում և թէ քնած, միշտ նրան եմ տեսնում...և միշտ նրա հետ խօսում...

—Բայց արթուն ժամանակը նրա հետ չես խօսում, նկատեց մեծ քոյրը ժպտելով:

—Մտքումս խօսում եմ...պատասխանեց Հռիփսիմէն,— բայց հենց որ տեսնում եմ նրան, ուզում եմ խօսել, մի բան ասել, լեզուս կապւում է, չեմ խմանում, թէ ինչ պէտք է ասել...Կարծես, նա էլ ինձանից փախչում է, և այդ աւելի է տանջում ինձ... Տեսնում եմ, վերջին օրերում նա խիստ ուշ է վերադառնում տուն, և եկածին պէս, մտնում է իր սենեակը և դռները փակում: Առաւօտեան խօսում եմ նրա երեսը չես տեսնի...

Երկու քոյրերի խօսակցութիւնը Միքայէլի մասին էր: Նրանք երկար և երկար խօսում էին այսպէս, մինչև երեկոյեան վերջալոյսը սկսեց հեռոցհեռէ աղօտանալ, և ծառախիտ պարտէզի մէջ տիրեց գիշերային մթութիւնը: Դա ամառնային այն խաղաղ և փափուկ գիշերներից մէկն էր, երբ ցերեկվայ խեղտոզ տօթից յետոյ մարդը կաղզուրվում է, ազատ է չնշում, դգալով մի տեսակ ոգևորիչ գուարճութիւն: Երկու քոյրերը դեռ նստած խօսում էին: Բայց չէին

նկատում, որ մէկը ծառի ետից լսում էր նրանց:

—Գնանք տուն, ասաց Գայիանէն կանգնելով:

—Գեռ վաղ է, մի փոքր ման գանք, շատ նստեցինք, պատասխանեց Հռիփսիմէն ներքին վրդովմունքով:

Նրանք սկսեցին պտըտել պարտէզի ճեմիկքների մէջ, ուր այժմ լուսինը ծառերի սաղարթախիտ տների միջից թափում էր իր արծաթափայլ լոյսը: Իսկ այն անձնաւորութիւնը, որ ծառի ետևում թաղնված, լսում էր երկու քոյրերի խօսակցութիւնը, շարժվեցաւ իր կանգնած տեղից և հանդարտ քայլերը ուղղեց դէպի տ. Մարիամի սենեակը:

Այդ անձնաւորութիւնը Մասիսեանների ընտանիքից կտրված, տարիներով հեռացած, և աչքից ընկած անդամներից մէկն էր, որ երկար անջատումից վերջը երկու անգամ միայն յայտնվեցաւ այս տան մէջ, առաջին անգամ, երբ կատարվում էր հանգուցեալ աղայի թաղման հանդէսը, երկրորդ անգամ, երբ Հռիփսիմէն հիւանդ էր: Դա այն դժբախտ զաւակն էր, որի մասին աղան խօսելիս, երբէք անունը չէր յիշում, իր բերանը չը պլծելու համար, այլ միշտ ակնարկում էր այսպիսի անտարբերութեամբ. «այն անդամը»... Դա տիկին Մարիամի այն աղջիկն էր, որին կոչում էին Նունէ, որը հասակն առնելով, երբ նկատեց, թէ հայրը իրան մարդու տալու վրա չէ մտածում, երկար տանջվելն յետոյ, վերջապէս սիրահարվեցաւ իր հօր գործակատար-

ներկեց մէկի վրա, և տնից փախչելով, գիւղում պատկեցաւ նրա հետ:

Մտնելով մօր սենեակը, Նունէն գտաւ նրան մեծաւ: Ճրագի լոյսը ընկնելով նրա գեղեցիկ կազմուած և ուղղաձիգ հասակի վրա, երևան հանեց նազելի պատկերը: Ո՛րպիտ զարմանալի նմանութիւն նրա և Հռիփսիմէի մէջ: Հռիփսիմէն, այդ փոքր ինչ հնացած, փոքր ինչ մաշված արիդինալի ճիշտ պատճէնն էր, միայն աւելի թարմ և աւելի զուարթ, քան թէ իր երէց քոյրը:

Նունէն պատմեց մօրը Գայիանէի և Հռիփսիմէի խօսակցութիւնը, որ լսել էր պարտեզում:

— Ես այդ նկատում էի... ասաց մայրը, երբ նրա աղջիկը վերջացրեց իր պատմութիւնը: — Բայց ինչ պէտք է արած:

— Այսքանը պարզ է, որ Հռիփսիմէն սիրահարված է, խօսեց Նունէն աւելի մերձ նստելով իր մօր մօտ, և ձայնը մեղմացնելով: — Հիմայ պէտք է գիտենալ՝ արդեօք Միքայէլն էլ նոյնպէս սիրում է նրան, թէ ոչ:

— Ի՞նչ կերպով գիտենալ, հարցրեց մայրը, — Միքայէլը խիստ ծածկամիտ տղայ է, նրանից շուտով բան հասկանալ չէ կարելի:

— Սէրը ծածկել չէ կարելի. նա ինքն իրան կը յայտնի. որքան էլ մարդ ծածկամիտ լինի, իրան պահել չէ կարող: Լսիր, մայրիկ, պէտք է աշխատել անպատճառ այս բանը զլուխ բերել...

Մի քանի րոպէի մէջ ուրախութիւնը և արտամութիւնը փոփոխակի կերպով արտայատվում էին տ. Մարիամի բազմահոգ դէմքի վրա. նրա սիրտը բաբախում էր, որպէս մի տերև, որ զոգգոյնում է քամուց:

— Մի՞թէ կարելի է բանը զլուխ բերել, հարցրեց նա, ինքն էլ իր խօսքերին չը հաւատալով: — Ես, իրան ասած, Նունէ, բոլորովին չուարած եմ, չեմ իմանում, թէ ինչ պէտք է անել... Ա՛խ, եթէ — Տէրը մի արտոցէ — Հռիփսիմէն իր բաղձանքին չը հասնի, ա՛խ, ինչ կը լինի նրա վերջը...

— Դու անհոգ կաց, մայրիկ, նրանք իրանց բանը կը շինեն, պատասխանեց Նունէն աւելի փորձված և աւելի գործադէտ կնոջ վստահութեամբ: — միայն, պէտք է թող տալ իրանց կամքին, այն ժամանակ »ջուրը իր ճանապարհը կը գտնէ...«

— Դժուար է... պատասխանեց մայրը կասկածաւոր կերպով, — չատ դժուար է: Հիմայ Միքայէլին ձեռքից ձեռք խլում են, ամեն կողմից աղջիկներ են առաջարկում, և ինչ աղջիկներ, հարուստ տներէց և ահագին բաժինքներով: Բայց մենք ինչ ունենք... այն ուրիշ բան կը լինէր, եթէ աղան կենդանի լինէր, եթէ մենք մեր առաջուայ վիճակի մէջ լինէինք...

Եւ անբնական կնոջ աչքերից վերջին խօսքերի հետ զլորվեցան արտասուքի խոշոր կաթիլներ: Նունէն սկսեց սիրտ տալ նրան:

— Ես չեմ կարծում, ասաց նա, որ Միքայէլը

փողի մտիկ տայ. Հռիփսիմէն նրա համար մի մեծ հարստութիւն է:

— Է՛հ, որդի, բոլոր աշխարհը փողի է մտիկ տալիս: Տեսնում ես, հիմա մեզ վրա ոչ ոք չէ ուղում նայել, բայց առաջ...—Առաջ պատիւ էին համարում, երբ մենք խօսում էինք մէկի հետ, երբ մենք մէկին արժանացնում էինք մեր հայացքին:

—Այդ ճշմարիտ է, բայց ես դարձեալ կասեմ, մայրիկ, որ Միքայէլը փողով խաբւող չէ. նա, ինչպէս ասում են, ինքը բաւական փող ունի:

— „Աւել պատառը փոր չի ծակում“, իմանում ես: Փողից մի է կշտացել, որ նա կըշտանայ:

—Այսուամենայնիւ, ես յոյս ունեմ, որ այս բանը գլուխ կը գայ, պատասխանեց Նունէն:

—Պէտք չէ յուսահատուի:

—Տեսնենք...ասաց մայրը դարձեալ յուսահատ կերպով:—Տեսնենք Աստուած ի՞նչ կը յաջողէ:

—Ներս մտան Գայիանէն և Հռիփսիմէն բաւական ուրախ դէմքերով. մօր և երէց դստեր մէջ խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ:

Նոյն միջոցին Միքայէլը մննակ էր իր սենակում. նրա սեղանի վրա դրած էր մի բաց նամակ. նա կրկին վեր առեց նամակը և սկսեց կարդալ: Գա նրա մի քանի ամիս առաջ դրած նամակի պատասխանն էր, որ ստացել էր Ստեփանից:

— Բոլոր տողերից արտայայտվում է նրա մեծահոգութիւնը, խօսում էր Միքայէլը ինքն իրան,—

այս նամակի մէջ նա նոյն խտտասիրտ, արհամարհող և մեծամիտ Ստեփանն է, ինչ որ եղել է միշտ: Ես յայտնել էի հօր մահուան մանրամասնութիւնները, նրա թողած հարստութեան ոչնչանալը, ահա ինչ է պատասխանում ինձ. „Ես, որպէս բժիշկ, իմ հօր հարստութեան վրա նայում էի բոլորովին բժշկական կէտից: Երբ հիւանդ մարմնի վրա յայտնվում է թարախով լիքը մի պալար, ես սպասում եմ, որ նա կամ ինքն իրան ծակվի և թարախը դուրս թափվի նրա միջից, կամ գործ եմ դնում իմ նշտաբլ... Հաւաքված նեխութիւնը կենդանի մարմնի մէջ միշտ վտանգաւոր հետեանքներ կարող է ունենալ: Իմ հօր հարստութիւնը մի հսկայական պալար էր, լցված անմօրուր շարաւով, և ամբարված ամեն տեսակ ազականութիւններով: Նրա գործակատարները, թէև շարամուտութեամբ, բայց կատարեցին մի տեսակ բժշկի պաշտօն,—ծակեցին պալարը և դուրս թափեցին փտութիւնը... Հիւանդը չը գիմացաւ ցավին և մեռաւ... բայց ժառանգները առողջացան“... Մի քանի տողից յետոյ շարունակում էր, խօսելով գործակատարների մասին. „Հանգիստ թողէք, ի սէր Աստուծոյ, այն ողորմելիներին, նրանք յանցաւոր չեն, նրանք իմ հօր ամենալաւ աշակերտներն են, և գեղեցիկ կերպով իրագործեցին նրանից առած դասերը... Ո՞վ սովորեցրեց նրանց գողութիւնը... ես ցաւում եմ այդ ողորմելի արարածների մասին: Խընայեցէք նրանց“:

Գոնեքը բացվեցանք և ներս մտաւ Հռիփսիմէն:

— Զը՞մ, ի՞նչ կայ:

— Ընթիրքը պատրաստ է, մայրս խնդրեց որ շր-
նորհ բերէք, պատասխանեց նա բեկբեկված ձայնով:

— Օ՛, ինչ քաղաքավարի լիզուով ես խօսում գու,
Հռիփսիմէ, այդ երբ սովորեցար, ասաց Միքայէլը,
նստած տեղից վեր բարձրանալով, և մանուկ օրի-
որդի երկու ձեռքերն էլ առնելով իր ափերի մէջ:

Հռիփսիմէն շառագունեցաւ և ոչինչ չը կարողա-
ցաւ պատասխանել:

— Հանաքը մի կտկմ մնայ, ես դարձեալ զգուշաց-
նում եմ քեզ, Հռիփսիմէ, դու շատ վատ ես պա-
հում քեզ, դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես, կարող
ես հիւանդանալ, երբ այս գիշերվայ պէս ման կը
զատ պարտէգում: Այնտեղ շատ խոնաւ է, մանաւանդ
վերջին անձրևից յետոյ:

— Դու տեսնո՞ւմ, երբ ես ման էի գալիս, հարցրեց
օրիորդը, ուղիղ Միքայէլի երեսին նայելով:

— Տեսայ, Գայիանէն ևս քեզ հետ էր, առաջ նրա-
տած էիք, յետոյ վեր կացար և սկսեցիք ման գալ:

— Երևի, դու լսեցիր ևս, թէ ինչ էինք խօսում
մենք... հարցրեց օրիորդը թեթե ժպիտով:

— Ես ոչինչ չը լսեցի. ես սովորութիւն չունեմ
լրտեսել ջահիլ աղջիկների գաղտնի խօսակցութիւնը.

— այդպիսի բան նուէն է անում...

— Դնրդ, հարցրեց օրիորդը սուր ձայնով. — ուրե-
մըն նա լսում էր... այ, սատանայ...

Միքայէլը, ինչպէս սովորաբար առում էն, „իզը
զտաւ“ այսինքն, իր կորցրած առարկայի հետքերի
վրա հանդիպեց: Անցնելով պարտէզի միջից, իրաւ,
նա տեսել էր՝ երկու քոյրերին միասին նստած և
խօսելիս, այլ և նկատել էր Նունէին, որ ծառի ե-
տեւում թաղնված, ահանջ էր գնում նրանց խօսակ-
ցութեանը: Այդ դէպքը հետաքրքրեց նրան, և մտա-
ծում էր թէ Նունէն, առանց առանձին պատճառի,
մի այնպիսի կասկածաւոր դիրք չէր բռնի իր քոյ-
րերի վերաբերութեամբ: Իսկ այժմ Հռիփսիմէն շփո-
թութիւնը և նրա սիրուն գէմքի ներկը ստուգեցին
Միքայէլի կարծիքը:

— Տեսա՞ր, որ ես բոլորը իմանում եմ... դարձաւ
նա գէպի օրիորդը:

— Դու ոչինչ չես իմանում, պատասխանեց Հռիփ-
սիմէն ծիծաղելով. — դու ուզում ես ինձանից խօսք
քաշել...

— Ի՞նչպէս խօսք քաշել:

— Որ պիտե՞նաս, թէ ինչ էինք խօսում Գայիանէլի
հետ... բայց ես չեմ ասի, որքան էլ խնդրես, չեմ ասի...

— Դու չես ասի, բայց Գայիանէն կասէ, նա բա-
րի աղջիկ է:

— Իսկ ես չա՞ր եմ:

— Դու կամակոր ես:

— Լաւ, լաւ, եկ գնանք, հիմայ սպասում ենք քեզ,
ասաց օրիորդը, և բռնելով Միքայէլի ձեռքից հա-
մարեալ զօռով սկսեց նրան դուրս տանել:

Այժմեան Հռիփսիմէն չէր մի քանի շաբաթ առաջվայ ամօթխած և երկշոտ Հռիփսիմէն, այլ նոյն փորրիկ, ուրախ և աշխուժով լի Հռիփսիմէն, ինչ որ էր հինգ-վեց տարի առաջ, երբ մի անգամ վարդավառի տօնին ստրից ցզլուխ թրջեց Միքայէլին, և զօռով ստիպում էր, որ իր նոր հագուստը հագնէ։ Իսկ այժմ Միքայէլը կանգնած էր նրա առջև, ճաշակով հագնւած, բարեկիրթ մի երիտասարդ, որի իւրաքանչիւր ձևերից երևում էր աղնիւ և շիտակ մարդու ուղղամտութիւնը։ Նա ընդունեց օրիորդի հրաւերը և նրա հետ միասին մտան տ. Մարիամի սենեակը, ուր նա իր աղջկաների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը։

Այգու անցքից յետոյ Մասիսեանների ընտանեկան յարաբերութիւնները Միքայէլի հետ բոլորովին փոխվեցան, այժմ նա վայելում էր այդ գերդաստանի անգամակցութեան կատարեալ ազատութիւնը։ Տ. Մարիամը նրան ասում էր. «ես այժմ երկու որդի ունեմ, մէկը դու ես, միւսը Ստեփանը։ Գայիանէն, Հռիփսիմէն և Նունէն, առանց քաշվելու մտնում էին նրա սենեակը, մաքրում էին, կարգի էին դնում, և շատ անգամ կցում էին նրա հետ փորրիկ խօսակցութիւններ։ Ճաշը և ընթրիքը միասին էին ուտում, և երբեմն առաւօտեան թէյը միասին խմում, եթէ մի կարևոր գործ չէր պահում Միքայէլին իր առանձնարանում։ Երեկոյեան զրօտները պարտէզում և զբոյցները մանուկ օրիորդների հետ արգէն սովորա-

կան էին դարձել։ Միքայէլը ըստ մեծի մասին պատմում էր նրանց իր ճանապարհորդութիւններից և խօսում էր շատ բաներ Մօսկվայի ու Եւրօպայի կեանքից։ Իսկ այն գիշեր մի առանձին խօսակցութիւն ընթրիքի սեղանի վրա տեղի չունեցաւ, միայն Միքայէլը հաղորդեց Ստեփանից ստացած նամակի բովանդակութիւնից այնքան միայն, որքան կարելի էր։

Ժ.

Մասիսեանի ընտանիքին հասած դժբախտութիւնը և ահագին հարստութեան մի քանի օրուայ մէջ ոչնչանալը՝ իսկապէս այն դառն և ալէտալի ներգործութիւնը չունեցաւ թշուառ ընտանիքի վրա, որքան սպասելի էր։ Կեանքը շարունակվում էր իր սովորական ընթացքով. ոչինչ չէր փոխվել, ոչինչ չէր պակսել, և կարելի էր ասել, որ այժմ աւելի կենդանի և աւելի խաղաղ կերպարանք էր ոտացել։ Եւ իրաւ, ինչ էր կորցրել այդ միշտ-անբախտ ընտանիքը, ինչ բանից էր զրկվել նա։—Ոչինչից։

Մասիսեանի հարստութիւնը նրա ընտանիքի համար մի երևակայական ցնորք էր, որպէս նոյն խիստի աքաղաղի՝ գոյութիւնը։ Ընտանիքը միայն լսել էր, թէ հարստութիւն ունի, իսկ այժմ լսում էր, թէ այն հարստութիւնը այլ ևս չը կայ։ Մասիսեանի հարստութիւնը առևտրական հրապարակի մի լոկ զարդ էր, նրա բարիքները չէին թափան-

ցում ընտանեկան շրջանի մէջ, որ միշտ զուրկ էր կեանքի ամենահամեստ վայելչութիւններից անդամ։ Եւ որովհետեւ ընտանիքը մասնակից չէր հարստութեան վայելման մէջ, բնականաբար այժմ չէր կարող ցաւ զգալ նրա կորստեան համար։ Հարստութիւնը պատկանում էր մի մարդու միայն և նրա հետ գերեզման մտաւ։ Այդ մարդը «ազան» էր...

Բայց կար և մի ուրիշ պատճառ, որի մէջ Մասիսեանի ընտանիքը մխրթարութիւն էր գտնում։ Միքայէլի քաղցր վարմունքը, նրա անկեղծ անձնագոհութիւնը, նրա ջերմ կարեկցական սէրը բոլորովին մոռանալ տուեցին հասած գոթախտութիւնները։ Միքայէլի մէջ գտնում էին ամենը, ինչ որ կորցրել էին։

Ուրբան երջանկութիւն է բերում ընտանիքի մէջ սէրը, միաբանութիւնը, ազատութիւնը, մանաւանդ երբ իշխում է նա տիրող բռնակալութիւնից յետոյ։ Դա ջերմ—լուսապայծառ աւուր բերկրութիւնն է ազդում, երբ անցել էր բքաբեր փոթորիկը։ Մասիսեանի ճնշված, տանջված և տարիներով մի ուրախ օր չը վայելած ընտանիքը, յանկարծ իրան մի նոր աշխարհի մէջ էր գտնում, երբ Միքայէլը մտցրեց այնտեղ կեանքի լոյսը և ջերմութիւնը։ Այդ ընտանիքը,— ուր կինը բացի նրանից, որ կտրված էր արտաքին աշխարհից, այլ իր գերդաստանական նեղ շրջանի մէջ ևս՝ դարձեալ զուրկ էր տղամարդի յարակցութիւնից,— այժմ գեռնոր էր առնում մարդ-

կային վայելչութեան այն քաղցր համը, որ մատակարարում է նրան ընկերական կեանքը։ Նա դեռ նոր էր հասկանում, որ երջանկութիւնը և բարօրութիւնը միայն պրամի մէջ չէ կայանում, պրամի, որի ժանգից ամբարլած և անշարժ դրութեան մէջ թոյն է գոյանում, այլ կայ և մի ուրիշ բան, որը երբ պակասում է, ընտանեկան օջախը գոթաբեր է փոխարկվում։ Հանգուցեալ աղայի օրերում այս տունը կատարեալ գոթաբեր էր։ Իսկ Միքայէլը մտցրեց այնտեղ այն կենսագործող զօրութիւնը, որ գոթաբեր դրախտի է փոխում. դա էր—սէրը։

Անցաւ ամառը, տիրեց ձմեռը։ Այդ երկու եղանակները իրանց յատկութիւններով—ցրտութիւններով և ջերմութիւնով—կարծես, մի և նոյն բնական ներգործութիւնն են անում մարդերի վրա, ինչ որ անում են առհասարակ բոլոր մարմինների վրա։ Վերջին դարսցական աշակերտը գիտէ, որ ջերմութիւնը փափկացնում է և ընդարձակում է մարմինները, իսկ ցրտութիւնը խտացնում է և կուշ է բերում նրանց։ Նոյնը պատահում է և մարդերի հետ տարվայ տաք և ցուրտ եղանակներում։ Ամառը իր ջերմութիւնով ցրվում է և բաժանում է նրանց միմեանցից, իսկ ձմեռը մօտեցնում է, մի տեղ է հաւաքում և աւելի սերտ կերպով սեղմում է նրանց միմեանց հետ։ Չբանալ մարդկային ընկերական կեանքը աւելի ամբողջական կերպարան է ստանում։ Նոյնը լինում է և ընտանիքի մէջ։ Դրսի ցուրտը ներս է մղում բնակիչ-

ներին սենեակների շորս պատերի մէջ և աւելի սեղմում է, կպցնում է նրանց միմեանց հետ: Յարաբերութիւնները շօշափում են միմեանց և տուաջ է գալիս մի տեսակ շփումն: Եւ որպէս մինչև անգամ անշունչ մարմինների միմեանց հետ շփվելուց և քսքսվելուց գոյանում է կրակ, այնպէս էլ կենդանի մարմինների սերտ յարաբերութիւնից առաջ է գալիս մի ուրիշ ջերմութիւն, որ կոչվում է սէր: Եւ այս էր պատճառը, որ տ. Մարիամի սենեակը, որ այժմ ծառայում էր որպէս ընդունարան, շատ անգամ կենդանանում էր ուրախ և գուարթ խօսակցութիւններով, ուր հաւաքված էին լինում նրա աղջիկները, Միքայէլը և երբեմն ուրիշ հիւրեր:

Նունէն դեռ չէր հեռացել իր հայրենական տնից, այժմ նա զիւղից բերել էր տուել իր երկու զաւակներին, փոքրիկ Նարկեզին և Ռոստոմին: Այդ փոքրիկների թւում աւելացել էին երկու ուրիշ երեխաներ ևս՝ Մարգարիտը և Աւետիսը, որոնք Միքայէլի հօր եղբօր՝ Աւետ ապօր զաւակներն էին: Նրանց հայրը վաղուց մեռած էր, իսկ մայրը զիւղացի կրկնների սովորութեան համեմատ ուրիշ մարդու էր գնացել: Միքայէլը վեր էր առել իր մօտ որբերին պահելու և խնամելու համար, որպէս նրանց հայրը իրան պահել և մեծացրել էր, երբ ինքը ծնողներից որբ մնաց:

Տասն տարի կը լինէր, որ Մասիսեանների տունը երեխայ չէր տեսել, այժմ կրկին կենդանացաւ նա

անմեղ մանուկների ուրախ ճրվոցով: Տունը առանց երեխաների ամայի անապատի նման է, որ զուրկ է լինում նոր աճող և թարմ բոյսերից:

Մի անձն միայն պակաս էր, որ կը լրացնէր ընտանեկան երջանկութիւնը և դա էր Ստեփանը: Չերջին նամակներից երևում էր, որ նա տակաւին չէ կարող գալ, այլ երկար կը մնայ արտասահմանում:

Հանգուցեալ աղայի աւերված գործերը համարեա կարգի էին դրված, որքան հնարաւոր էր և որքան կարելի էր: Միքայէլը բոլորովին թողեց այն բոլորը, ինչ որ արդէն գողացվել էր, ինչ որ յափշտակվել էր... «գերեզմանից մեռելը յետ չես բերի», ասում էր նա, և միանգամայն ապարդիւն էր համարում կորածի յետից ման գալը: Նա մտածում էր, թէ վաճառականութեան մէջ ինքը աւելի կարող էր վաստակել, քան թէ այն գումարը, որ սուգերում կեանք մաշվելով և ժամանակ կորցնելով, կարելի էր յետ խլել յափշտակողներից: Միայն նա աշխատեց ազատել կեղծ պարտատէրների ձեռքից Մասիսեանների տունը, այլին և մի քանի անշարժ կալուածքներ, մասամբ ապացուցանելով պարտատէրների ձեռքում գտնուած թղթերի անվաւերականութիւնը, և մասամբ վճարելով նրանց պահանջը, Միքայէլի մօտ հանգուցեալի կայքից առաջուց մնացել էր մի գումար Մօսկվայի առևտրական հաշիւներից և այդ գումարով նա թափեց նրանց անշարժ կալուածքները: Այժմ անբախտացած ընտանիքի ապրուստը ապահոված էր

շափաւոր եկամուտով, որով կարող էր նա վարել բաւական հանգիստ և համեստ կեանք:

Մինչև այն օր Միրայէլը իրան մտապէս էր, նա իրան չէր տեսնում, որպէս մի մարդ, որ յափշտակված մի ընդհանուր գաղափարով, գործում է միայն հասարակաց շահերի համար, առանց մտածելու իր անձի վրա ևս, թէ ինքն էլ մի փոքրիկ աշխարհ է, թէ ինքն էլ իր առանձին պէտքերը ու կարիքները ունի: Նա իր վիճակը այն աստիճան կապված էր տեսնում Մասիսեանների ընտանիքի ճակատագրի հետ, որ շատ բնական էր համարում իր անձնագրահովութիւնը: «Ես պէտք է բաժանորդ լինեմ այս ընտանիքի անբախտութեանը, մտածում էր նա, մինչև ինձ կը յաջողվի բոլորովին վերականգնել նրա բախտաւորութիւնը»: Այդ բոլորի մէջ նրան առաջնորդում էր պարտականութեան մի սուրբ զգացմունք, թէ ինքը այն տան տղան է եղել, նրա օգը չնչել է, նրա հացով սնվել է, թէև այն մի կտոր հացը տուել էին նրան դառն տանջանքների գնով... Բայց ո՞վ էր տանջողը.—մի մարդ, որ այժմ չը կար... բացի նրանից, բոլոր միւսներն միշտ խնամել և միշտ սիրել են նրան, իսկ նոյն սէրը այժմ վառվեցաւ աւելի ջերմութեամբ և մոռանալ տուեց սև անցեալ...:

Բայց կար և մի ուրիշ բան, որ Միրայէլին կապում էր այն ընտանիքի հետ. նա վերջին ժամանակներում աւելի և աւելի սաստիկ կերպով զգում էր, թէ սիրում է Հռիփսիմէին, թէ առանց նրան ապ-

քել չէ կարող և թէ նա կը բախտաւորացնէ իրան: Եւ մի և նոյն սէրը նկատում էր նա մանուկ օրիորդի կողմից: Բայց մինչև այն օր նրանց մէջ ոչ մի բերանացի խոստովանութիւն չէր եղել, թէ սիրում են միմեանց, միայն եղել էին՝ խօսակցութեան մէջ միմեան ափնարկութիւններ, լուռ և իմաստալից ժպիտներ, աչքերի թափանցող հայացքներ, յօնքերի խորհրդաւոր շարժումներ. որոնցով հայաստանի աղջիկը աւելի որոշ կերպով կարողանում է յայտնել իր սրտի կրքերը, քան թէ լեզուով: Միրայէլը որքան էլ կըրթված լինէր, դարձեալ նրա մէջ մնացել էր շատ բան, որ թոյլ չէին տալիս նրան չեղել ընդունված նախապաշարմունքներից և տեղական սովորութիւններին հակառակ ընթացք բռնել: Իսկ Հռիփսիմէն բոլորովին համոզված էր, թէ իր ձեռքի և սրտի մասին պէտք էր խօսել իր մօր հետ:

Մի առաւօտ նրա մօտ ներս մտաւ Հռիփսիմէն. դրսի ցրտի ազդեցութիւնից նրա թշերը կարմիր վարդի քնքոյշ գոյնն էին ստացել:

— Դու ասում էիր, որ շապիկներիցդ մի քանիսի կօճակները կտրած են, եկայ, որ տանեմ, կարեմ, խօսեց նա, կանգնելով սենեակի դրան մօտ:

— Ա՛խ, որքան անբաղաքավարի ես դու, Հռիփսիմէն, ասաց Միրայէլը մօտենալով նրան. — առաւօտեան, երբ մարդի մօտ են մտնում, առաջ բարեւում են, յետոյ մօտենում են ձեռք են բռնում, յետոյ քէֆն են հարցնում, յետոյ մի քանի լաւ լաւ խօս-

քեր են տսում, ժպտում են, ծիծաղում են, և վերջը յայտնում են, թէ ինչու համար են եկել:

— Ես դրանք չեմ իմանում, ես եկայ շապիկները տանելու, պատասխանեց օրիորդը, աւելի կարմրելով:

— Հանար եմ անում, հռիփսիմէ, այսպէս աւելի լաւ է, աւելի պարզ և համեստ է. ես սիրում եմ պարզութիւնը, խօսեց Միքայէլը, բռնելով նրա երկու ձեռքից: — Բայց որքան հոգատար ես դու, հռիփսիմէ, ես գիշերը ասեցի, թէ շապիկներին կօճակները կտրված են, կարծում էի, կը մոռանաս մինչև առաւօտ:

— Ես մոռացկոտ չեմ...

Միքայէլը դուրս բերեց շապիկները, տալով օրիորդին, ասաց՝

— Ես կուգէի, որ նստէիր այստեղ, իմ սենեակումը կարէիր:

— Ի՞նչու, կարծում ես, որ կը սխալվէի կարի մէջ, և կօճակները իրանց տեղում չէին լինի, և դժուարի ցոյց տաս ինձ, թէ որպէս պէտք էր կարել:

— Եէ, ես գիտեմ, որ դու շնորհալի աղջիկ ես, միայն ցանկանում եմ, որ այստեղ, իմ աչքերի առջև նստած, այնպէս կարես:

Օրիորդը առեց կարը և լուռ նստեց լուսամտի մօտ:

— Բայց կը խնդրեմ, որ չը խանգարես ինձ, ասաց նա, սկսելով իր գործը:

— Զեմ խանգարի, միայն կը պատմեմ զանազան

բաներ, որպէս զի չը ձանձրանաս:

— Երևի, դարձեալ քո ճանապարհորդութիւններից:

— Այդ հաճելի չէ քեզ:

— Հաճելի է, բայց...

— Բայց ի՞նչ:

— Այնքան չէ գրաւում:

Միքայէլը մտածութեան մէջ ընկաւ:

— Ապա ի՞նչ կուգես, հարցրեց նա, — ուզում ես, որ հէքա՞ծ ասեմ:

— Հէքածը պառաւ կնիկներն են ասում:

— Կը պատմեմ, թէ ինչպէս Եւրօպայում աղջիկները մարդի են գնում: Կամենում ես:

— Պատմիր:

— Այնտեղ աղջիկները այստեղացոյց նման ամաշկոտ չեն, որ տղամարդերից փախչեն, և որին սիրում են, իրանց սիրտը նրա առջև չը բաց անեն: Այնտեղ աղջիկը ազատ է. սիրած տղի հետ խօսում է, ման է գալիս, պարում է և զանազան զուարճութեան տեղեր է գնում:

— Յետոյ նրանց մայրերը ի՞նչ են ասում, չեն արգելում, ընդհատեց օրիորդը Միքայէլի պատմութիւնը:

— Զեմ արգելում, որովհետև գիտեն, որ իրանց աղջիկները այնքան լաւ կրթված են, որ մի վատ բան չեն անի, և թող են տալիս, որ աղջիկները իրանք աղին ճանաչեն, նրա բնաւորութիւնը, ուսումնասիրեն, — նրա սովորութիւնները, խելքը, բարքը, գիտութիւնը, պարագմունքը, մի խօսքով նրան վերաբե-

րեալ ամեն բան գիտենան, որ չը սխալվեն իրանց ընտրութեան մէջ, արդեօք նա կարող էր լինել արժանաւոր ամուսին, թէ ոչ: Եւ երբ ամեն ինչ իրանց պահանջին համապատասխան են գտնում, այն ժամանակ միայն յայտնում են իրանց սէրը, որովհետեւ ամուսնութիւնը խիստ ծանր լուծ է, երբ կինը խաբւում է, յետոյ շատ և շատ անբախտ է լինում...

— Երևի, մի և նոյն քննութիւնները անում են և տղամարդիկը աղջիկների վերաբերութեամբ, հարցրեց Տալիսիմէն խորհրդաւոր կերպով:

— Ի հարկէ անում են:

— Այդ լաւ է...

— Ես իմ պատմութիւնը վերջացրի, Տալիսիմէն, հիմա դու պատմիր, այստեղ աղջիկները լինչպէս են վեհայ ընտրում:

— Դու խօս իմանում ես...

— Մոռացել եմ, լաւ չեմ իմանում:

Մանկահասակ օրիորդը սաստիկ ներքին դժուարութեամբ պատասխանեց:

— Այստեղ աղջկան տղի մօտ չեն թողնում. եթէ պատահում է, որ նա մէկին սիրում է, պէտք է իր սէրը թաքցնի իր սրտում, ոչ ոքի յայտնելու իրաւունք չունի... և մինչև անգամ նոյն տղին, որին սիրում է...

— Ինչպէս դու... ասաց Միքայէլը, առնելով օրիորդի դողդոջուն ձեռները իր ափերի մէջ:

— Նա ոչինչ չը պատասխանեց և նրա գեղեցիկ աշ-

քերում/երկային արտասուքի խոշոր կաթիլները:

— Տալ, ինձ էլ տա՛ր այն երկիրը, ուր աղջիկները ազատ են... ասաց նա, զսպելով իր խորին վրդովմունքը:

— Կը տանեմ, Տալիսիմէն, երբ դու իմ կինը կը լինես, պատասխանեց Միքայէլը ոչ սակաւ այլայլութեամբ: — Ասա, համաձայն ես:

— Այո... պատասխանեց օրիորդը խուլ ձայնով:

Միքայէլը կամեցաւ գրկել նրան, բայց նա թողեց չըվերջացրած կարը և շտապով դուրս վազեց նրա սենեակից:

Միքայէլը կանգնած մնաց, որպէս սառած և քար կտրած:

— Սարսափելի աղջիկ, ձայն արձակեց նա երկար ապշութիւնից յետոյ. — ամեն մի գէպքում երևում է նախապաշարմունք... մի գրկախառնութիւն, մի համբոյր, մի գգուանք անգամ նա մեղք է համարում, քանի որ տէրտէրը չէր կարգացել նրա գլխին պտակի ծխական խօսքերը:

Նոյն աւուր երեկոյեան պահուն, երբ գեռ նոր մայր էր մտել արեգակը, երբ սկսել էր դրսում ցուրտը սաստկանալ, Միքայէլը փակված էր իր սենեակում, և տխուր, մտայնող կերպով, մէկ—մէկ բերանն էր դնում ընչացքի նորաբոյս մազերը, և ատամներով կտրատում էր նրանց ծայրերը, կարծես, նրանք արգելում էին նրան խօսել և իր սրտի ցաւը արտայայտել: Իսկ սենեակի միւս կողմում նուենն ուղղում

էր վառարանի մէջ դրած փայտերը, որ վատ էին վառվում և թացութիւնի ծխրտում էին, և սուկելով արծակում էին մի տեսակ մեղմաղձական ձայն:

— Գրակը հառաչում է... խօսեց Նունէն անահաւատութեամբ. — դա վատ նշան է...

— Ի՞նչու, հարցրեց Միրայէլը, կարծես, զարթնելով իր մտայղութիւնից:

— Չեմ իմանում, այսպէս ասում են, երբ կրակը տխուր ձայն է արձակում. ասում են լաց է լինում, պատասխանեց մանկահասակ կինը, չը հեռանալով վառարանի մօտից:

— Ամեն մի թարմ նիւթ, որի մէջ դեռ մնացել էին կեանքի նշոյնները, այսպէս տխուր ձայն է հանում, երբ մօտեցնում ես կրակին... նկատեց Միրայէլը:

— Ինչպէս քո սիրտը... ասաց Նունէն խորհրդական ժպիտով:

— Եւ ինչպէս քո քրոջ՝ Հռիփսիմէի սիրտը... կըրկնեց Միրայէլը:

— Հանաքը մի կողմը կենայ, ի՞նչու կռուեցաք մօրըս հետ, հարցրեց Նունէն, մօտենալով և նստելով Միրայէլի մօտ:

— Չը կռիւցանք, բայց բաւական տար կերպով վիճեցինք: Մի՞թէ մայրդ ինձանից վիրաւորվել է:

— Չի վիրաւորվել... բայց սիրտը մի փոքր կոտրված է երևում...

— Դու ինքդ դատիր, Նունէ, մի՞թէ կարելի է այս

աստիճան նախապաշարված լինել: Մեր վիճաբանութիւնը այստեղից սկսվեց. ես յայտնեցի իմ սէրը, համբուրեցի մօրդ աջը և խնդրեցի Հռիփսիմէի ձեռքը: Նա ուրախացաւ, շատ ուրախացաւ, համբուրեց իմ ճակատը և օրհնեց մեզ: Յետոյ, երբ խօսք եղաւ պսակի մասին, նա ասաց, թէ ես պէտք է մի քանի ամիս ես սպասեմ, մինչև աղային մահվան օրից մի տարի անց կը կենայ, որովհետեւ մարդիկ կը բամբասէին մեզ, եթէ ոգաւոր տարին չը լրացած, մենք հարսանիք կանէինք: Դրա վրա մենք վիճեցինք:

— Ի՞նչու ես չտապում:

— Դու էլ քո մօր խելքին ես, Նունէ, դու չես իմանում իմ նպատակները. ես պէտք է կրկին վերագառնամ Մօսկվա, եթէ մի քանի ամիս ես այստեղ կուշանամ, ես անպատճառ կը կորցնեմ իմ կլիենտները, որոնց համար զանազան վաճառականական գործեր էի կատարում, և ես կը զրկվեմ իմ շահերից, իմանում եմ: Բացի դրանից, ես Հռիփսիմէին պէտք է ինձ հետ վեր առնեմ. նրան պէտք է աշխարհ մտցնել, որ մի փոքր կըթվի, բան սովորի: Նա շատ լաւ աղջիկ է, շատ խելք ունի, բայց դեռ շատ բան պակասում է նրան օրինաւոր կլինելու համար:

— Այս բոլորը չը յայտնեցիր մօրս:

— Ի՞նչպէս չը յայտնեցի, նա էլի իր ասածն է ասում. «աղջիկս, եթէ ինձանից հեռացնես, ես ցաւից կը մեռնեմ» և ուրիշ այսպիսի խօսքեր: Ես չեմ

հասկանում, միթե լաւ կը լինի, որ պոսակվեմ, թող-
նեմ և զնամ, և տարիներով մնամ օտարութեան մէջ,
որպէս անում են այդ մեր հայ վաճառականները:—
Նա կը ցանկայի գիտենալ, թե Հռիփսիմէն ինչ է
մտածում, առաւօտից նրան շեմ տեսել:

—Նա այսօր սպանւածի պէս է, այս և այն ան-
կիւնն է մտնում և լուռ լաց է լինում:

—Խեղճ աղջիկ:

Միքայէլի խօսքերը, կարծես, բաց արեցին Նու-
նէի հին վէրքերը, և նա բաւական զգալի ձայնով
պատասխանեց:

—Այսպէս, սիրելի Միքայէլ, ծնողների նախապա-
շարմունքը շատ անգամ պատճառ է դառնում դա-
ւակների անբախտութեանը: Մեր գերզաստանի վրա,
կարծես, մի անէծք կայ, որ նրա որդիները երբեք
բախտաւոր լինել կարող չեն: Մեծ քոյրս ինքն ի-
րան խեղդեց... Եւ, որքան բարի, որքան սիրուն
աղջիկ էր նա, նրա մահուան մէջ մի այնպիսի
գաղտնիք կայ, որ անկարելի է առանց սարսափելու
լսել... Իսկ իմ պատմութիւնը քեզ յայտնի է. ես
ինչով եմ մեղաւոր, որ այժմ աշխարհը ինձ դատա-
պարտում է որպէս վատ կին: Իմ մայրը իսկապէս
լաւ կին է. բայց ինչ անես, նա անում է այն, ինչ
որ տեսել է, ինչ որ սովորել է...

Խեղճ կինը իր սրտի հետ դուրս էր թափում
դառն վշտերը, նա իր կեանքում այնքան տանջել էր
սև նախապաշարմունքից, որ նրա բոլոր ճշնող գո-

րութիւնը իր անձի վրա էր փորձել: Երբ ամեն ինչ
ասաց, նա դարձաւ դէպի Միքայէլը այս խօսքերով:

—Դու անհոգ կաց, սիրելի Միքայէլ, ես կը զը-
նամ մօրս մօտ և ամեն ինչ կը վերջացնեմ, որպէս
դու ցանկանում ես: Մենք, բոլոր քոյրերս, անբախտ
եղանք... գոնէ, թող Հռիփսիմէն բախտաւոր լի...

Մի շաբաթից յետոյ Ն... քաղաքի եկեղեցիներից
մէկի մէջ կատարվում էր պսակի խորհուրդ: Հռիփ-
սիմէն և Միքայէլը ուրախ դէմքերով կանգնած էին
սեղանի առջև: Մարդերի շատ փոքր բաղմութիւն
ներկայ էր հանդիսին: Պսակը վերջացաւ և հանդի-
սականները մէկ-մէկ մօտեցան և շնորհաւորեցին
հարսին ու փեսային: Յետոյ փոքրիկ բաղմութիւնը
ժամի դրանը սպասող կառքերի մէջ նստած, գլմե-
ցին դէպի Մասիսեանների տունը:

Նոյն գիշերը Միքայէլը ստացաւ Ստեփանից մի
այսպիսի հեռագիր. «Շնորհաւորում եմ քո բախտա-
ւորութիւնը. իմ հօր քանդված տունը քեզանով
կրկին կեանք ստացաւ. այսուհետև դու կլինես այդ
ընտանիքի իսկական «Ոսկի աքաղաղը...»

... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...

... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...
... 1918 թ. հունիսի 1-ին ...

ՀՀ Ազգային գրադարան

59.335

ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՆԱ:

ՐԱՖՖԻ Ոսկի աքաղաղ	1903	. . .	1 թ.—4.
ՆԱՐ-ԴՈՍ Սպանուած աղանի	1901.	. —	30
ԸՆՀ-ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ Հին Հայոց հեթանոսա- կան կրօնը	1900	. . .	— 20

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОЧЕДОВЕДИЯ
Академии Наук
СССР

ԳԻՆՆԷ 1 ԲՈՒԲԼԻ:

Գումարով գնողներին խնայէս վերոյիշեալ գրքերը, նոյնպէս և զանազան հեղինակութիւններէ կը գրուի ձեռնդու գեղջով:

Յանկացողները կարող են գրմել,
Баку. Книжн. торговля Татевоса Буніятова.